

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TOSHKENT VILOYATI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

“Tasdiqlandi”
O‘quv va ilmiy ishlari bo‘yicha prorektor

2019- yil “ ____ ” _____

TILSHUNOSLIK

FANIDAN O‘QUV-USLUBIY MAJMUA

Chirchiq – 2019

O‘quv-uslubiy majmua TVCHDPI o‘quv-uslubiy kengashining 2019-yil
“_____” _____dagi _____-sonli qarori bilan tavsiya etilgan.

Tuzuvchi:

R.Rasulov – O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, f.f.d.

Taqrizchi:

Shofqorov Abdishukur – TVCHDPI O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası
o‘qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi.

Narimova Gulnora – Nizomiy nomidagi TDPU O‘zbek, qozoq tili va
adabiyoti kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari
nomzodi.

Tarix va tillar fakulteti dekani:

2019 – yil «_____» _____
imzo

« O‘zbek tili va adabiyoti » kafedrası mudiri:

2019 – yil «_____» _____
imzo

MUNDARIJA

I. O‘QUV MATERIALLAR

1.1. Ma’ruza mashg‘ulotlari	4
1.2. Seminar mashg‘ulotlari	66
1.3. Adabiyotlar ro‘yxati.....	78
II. MUSTAQIL TA’LIM MASHG‘ULOTLARI.....	80
III. GLOSSARIY.....	86
IV. ILOVALAR.....	
4.1. Fan dasturi.....	100
4.2. Tarqatma materiallar	108
4.3. Testlar	118

1-MAVZU. MA'RUZA MATNI

TILSHUNOSLIKNING FAN SISTEMASIDA TUTGAN O'RNI. TIL VA JAMIYAT

1. Tilshunoslik fan sifatida.
2. Nazariy tilshunoslik.
3. Amaliy tilshunoslik.
4. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.
5. Til va jamiyat.
6. Tilning ijtimoiy vazifalari
7. Tilning ijtimoiy tabaqalanishi.
8. Sotsiolingvistika. Bilingvizm va diglossiya.

Tayanch soʻz va iboralar: til, tilshunoslik, nazariy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik, jamiyat, ijtimoiy tabaqalanish, bilingvizm, diglossiya.

“Tilshunoslik” fani tilshunoslikning asosiy masalalarini, tilning paydo boʻlishi, til taraqqiyotidagi umumiy qonuniyatlarni, til tavsifi va tillar tasnifidagi muhim jihatlarni oʻrganadi.

“Tilshunoslik” fanining asosiy maqsadi tilshunoslik fani, uning boʻlimlari, oʻrganish obyekti, boshqa fanlar bilan aloqasi haqida maʼlumot berish, talabalarni tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, kategoriyalari haqidagi bilimlar bilan tanishtirish, talabalarda olingan bilimlarni amalda qoʻllay olish malakasini shakllantirish kabilardan iborat.

Ushbu fanning vazifalari til va jamiyat, til tizimi va tuzilishi, uning sathlari, birliklari va ularning namoyon boʻlish qonuniyatlari, tilshunoslik fanining boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan aloqasi, dunyo tillarining tasnifi kabi nazariy bilimlar berishdan iboratdir.

“Tilshunoslik” fani talabalarga dastlabki umumlingvistik bilimlarni beradi, ularni tilning jamiyat hayotidagi ahamiyati, tilshunoslikning ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan aloqasi, tilshunoslikning nazariy masalalari, tillarning tipolik va genealogik tasnifi kabilardan tanishtiradi. Mazkur fan talabalarda muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etish, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatni shakllantirish, oʻz nuqtai nazarini ilmiy asoslab berish va bulardan amaliy masalalarni yechishda foydalana olish kabi malaka va koʻnikmalarni hosil qilishga xizmat qiladi.

“Tilshunoslik” fanining predmeti, oʻrganish manbai oʻz ichki qonuniyatlariga ega boʻlgan murakkab tizim – tildir. Tilshunoslik til haqidagi mustaqil va aniq fan boʻlib, tilning kelib chiqishi, tarixiy taraqqiyot jarayonlari va qonuniyatlarini ilmiy asosda oʻrganadi. «Tilshunoslik» fani til haqidagi fanlarning asosiy masalalarini oʻrganadi, shu bois, bunday bilimlarga ega boʻlmasdan uning ayrim boʻlimlarini toʻliq tasavvur qilish mumkin emas. Tilshunoslik fani tekshiradigan muammolardan eng asosiylari «Tilshunoslik» fanida oʻrganiladi. Tilni tilshunoslikdan tashqari falsafa, mantiq kabi boshqa fanlar ham oʻrganadi. Til va jamiyat taraqqiyoti bogʻliqligi tufayli tilni sotsiologlar ham oʻrganadilar. Tilshunoslar ham tarix, etnografiya, psixologiya, antropologiya, matematika, geografiya, fizika kabi fanlarga oid materiallar va xulosalardan foydalanadilar.

Dunyoda tilshunoslik borasidagi ilk qadamlar insonlar oʻrtasidagi muloqotga boʻlgan zaruriyat sezilgan davrlardan eʼtiboran qoʻyilgan, desak xato boʻlmaydi. Tilshunoslik fani eng uzoq tarixga ega boʻlgan fanlar sirasiga kiradi. U eramizdan bir necha yuz yillar avval qadimgi Hindiston va qadimgi Yunoniston (Gretsiya)da taraqqiy etib boshlagan. Qadimgi Yunoniston olim va faylasuflari oʻrtasida soʻz va uning tushuncha mohiyati oʻrtasidagi bogʻlanishning mavjudligi masalasi ancha munozaralarga sabab boʻldi. Bularning natijasi oʻlaroq olib borilgan tahlillar, kuzatishlar pirovardida tilning soʻz boyligi, soʻzlarning paydo boʻlishi haqidagi dastlabki nazariy fikrlarga asos solindi.

XIX asrning birinchi yarmida tilshunoslik sohasida juda katta marallarga erishildi. Xususan, bu davrda tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod shakllandi va unga hamohang tarzda til haqidagi fan ham qiyosiy-tarixiy tilshunoslik fani deb yuritila boshlandi. Bu davrda Yevropa tillarining sanskrit (qadimgi hind) tili bilan uzviy bog'lanishi borligini sezgan holda bu tillarning o'zaro aloqadorlik, bog'liqlik taraflari jiddiy o'rganila boshlandi. Ayniqsa, tillarni qiyosiy-tarixiy o'rganish borasida nemis olimlari Frans Bopp (1791-1867), Yakob Grimm (1785-1863), daniyalik olim Rasmus Rask (1787-1832), rus olimi Aleksandr Vostokov (1781-1864), chech olimi Dobrovskiy (1753-1829) kabilarning xizmatlari katta bo'ldi. Qiziqarli tarafi shuki, mazkur olimlar bir-birlariga bog'liq bo'lmagan holatda va bir davrning o'zida tillarni qiyosiy-tarixiy jihatdan o'rganish metodi, g'oyasi va tamoyillarini ishlab chiqish borasida bir nuqtada uchrashdilar.

1818-yilda F.Boppning «Sanskrit tilining yunon, lotin, fors va german tillariga qiyosan tuslanish sistemasi haqida» nomli asari chop etildi. Unda F.Bopp mazkur tillarning morfologik tuzilishini ko'rsatib bergan. Qolaversa, u hind-evropa tillarining ko'p jihatdan mushtaraklikka ega bo'lganligini, xususan, grammatik qurilishini bir xilda ekanligini, bu tillarning bir o'zak tildan kelib chiqqanligini asoslab bergan. Xuddi shu yili R.Raskning «Qadimgi shimoliy til yoki island tilining kelib chiqishiga oid tadqiqotlar» nomli ilmiy ishi e'lon qilindi. R.Rask ham o'z asarida tillarning yaqinligini va o'xshashligini aniqlashda ularning grammatik qurilishi, tovushlarning bir-biriga mos kelishi kabi holatlar asos bo'lishini ta'kidlaydi. 1819-yilda Ya.Grimmning «Nemis grammatikasi» nomli asarining birinchi jildi dunyo yuzini ko'rdi. 1920-yilda A.Vostokov qalamiga mansub «Slavyan tili haqida mulohazalar» nomli ilmiy asar chop etildi. E'lon qilingan bu ishlarda insoniyat tillarini yangi usul – tarixiy nuqtayi nazardan o'rganish metodi boshlab berildi.

Tilshunoslik fanining predmetini aniqlash va uni ta'riflashga intilgan F. de Sossyurning qarashlari tilshunoslik tarixidagi muhim masalalarni hal qilishga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. F.de Sossyurning fikricha, til kishilik jamiyatida bajaradigan **vazifasiga ko'ra aloqa quroli, fikr ifodalash vositasidir**; ijtimoiy tabiati jihatidan til **madaniy-tarixiy va ijtimoiy hodisa**, ichki tuzilishiga ko'ra sof **belgi – ishoralar tizimidir**.

Umuman, tilshunoslik fanining taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan olimlar – bu eramizdan oldingi IV asrda yashagan hind olimi Panini, grek tilshunoslari Demokrit, Epikur, Geraklit, o'zbek tilshunoslari Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Alisher Navoiy, yevropalik olimlar Vilgelm fon Gumboldt, Ferdinand de Sossyur, Grosse, Boduen de Kurtene, N.V.Krushevskiy kabilardir. Ular til haqidagi fanning yaratilishiga o'zlarining salmoqli ilmiy g'oyalari, izlanishlari bilan katta hissa qo'shganlar.

Mazkur fanni o'qitishda asosiy masala itsalgan insonning aqliy va ruhiy strukturasining bir qismi bo'lgan tilni kognitiv sistema sifatida o'rganishdir. Tilga kognitiv sistema sifatida qarash so'nggi yarim asr davomida amerikalik mashhur tilshunos olim Noam Chomskiy ilgari surgan g'oyaga asos soldi. Chomskiy ta'limotining markaziy masalasi quyidagichadir: kishi, aytaylik, Tom ingliz tilida gapirar ekan, u muayyan mental, ya'ni aqliy strukturaga ham egadir, Tomning tafakkuri muayyan holatda bo'ladi. Agar Klerning ham ona tili ingliz tili bo'lsa, taxmin qilish mumkinki, Klerning ham lingvistik kognitiv tizimi Tomniki bilan bir xil bo'ladi. Aksincha, fransuz tilida so'zlashuvchi Jakning, shuningdek, xitoy tilida gaplashuvchi Guoning kognitiv sistemasi Tom va Klernikidan farq qiladi. Mazkur holat tilshunoslikning to'rtta asosiy (fundamental) masalasini o'rta tashlaydi:

1. Tilni bilish deb qaraladigan kognitiv tizim yoki bilish faoliyatining mohiyati qanday?
2. Insonlar bunday tizimni qay tarzda egallaydilar?
3. Bu tizim insonlarning nutq tuzish va nutqni tushunish jarayonlarida qay tarzda ishlatiladi?
4. Mazkur tizim bosh miyada qay tarzda aks etadi?

Fikrimizcha, bu va bu kabi savollarga javob berish zamonaviy tilshunoslik fanining dolzarb masalalaridandir¹.

Tilshunoslik tarixida tilning mohiyati haqida ikki qarama-qarshi fikr o'rtasida kurash borgan. Bular:

1. Avgust Shleyxer (XIX asr) asos solgan tilning tabiiy hodisa ekanligi haqidagi fikr. Bu g'oyaga binoan til paydo bo'ladi, rivojlanadi, kezi kelganda yo'q bo'ladi, o'ladi. Bu fikrni olimlar quyidagicha dalillaydilar: lotin, sanskrit tillari o'lik tillar hisoblanadi, bu tillar xuddi tabiiy hodisalar kabi paydo bo'lgan, yashagan va o'lgan.

2. Materialistik tilshunoslik til tabiiy hodisadir, degan g'oyani rad etadi. Tilning paydo bo'lishi va taraqqiyoti insoniyat jamiyati bilan uzviy bog'langan. Jamiyatdan tashqarida yashagan inson bolasi gapirmaydi. Irsiyat qonuniga tilning aloqasi yo'q. Masalan, o'zbek farzandi ruslarning qo'lida tarbiyalansa, ruscha gapiradi. Demak, til ijtimoiy xarakterga ega, Chunki u jamiyat taraqqiyotidagi mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til jamiyat bilan paydo bo'lganidek, jamiyat bilan birga o'ladi.

Til – insoniyatning eng muhim aloqa vositasi. Aloqa boshqa vositalar bilan ham o'rnatilishi mumkin: Morze alifbosi, imo–ishora va boshqalar. Masalan, Afrikada uzoq masofaga axborot berish uchun qo'llanadigan nog'ora tovushlari, Kanar orollarida ishlatiladigan "Xushtak - tili" shular jumlasidandir. Boshqa aloqa vositalari tilga nisbatan yordamchi, ikkinchi darajalidir. Til va boshqa aloqa vositalarini birlashtiruvchi xususiyatlar quyidagilar:

- fikr va hissiyotni ifodalashi;
- ijtimoiy, chunki jamiyat tomonidan yaratilib, unga xizmat qilishi;
- moddiylik (tovush to'lqinlari, grafik chizmalar...);
- ob'yektiv borliqni aks ettirishi.

Ular orasidagi farqlar quyidagilar:

- til fikr va hissiyotlarni ifoda qiluvchi vosita. Inson uni barcha faoliyatida qo'llaydi. Boshqa aloqa vositalarining ishlatilish ko'lamini cheklangan, masalan, ko'cha harakati belgilari faqat haydovchilarga xizmat qiladi;

- til quruq axborotning o'zinigina bir shaxsdan ikkinchi shaxsga yetkazmasdan, balki gapiruvchining bu axborotga munosabatini, uning xohish – istagi va bahosi, ruhiy holatini aks ettiradi.

- tildan boshqa hamma signal sistemalari sun'iydir, ular inson tomonidan yaratiladi va sharoitga ko'ra o'zgartirilishi mumkin. Sun'iy vositalarni yaratishda hamma odamlar emas, mazkur sohani yaxshi biluvchi kichik bir guruh ishtirok etadi. Til odamlarning istak – xohishiga bog'liq bo'lmaydi, uni jamiyat a'zolari o'zgartirmaydi. Til asrlar davomida jamiyatga xizmat qiladi. Til va jamiyat doimo bir – birini taqozo etadi. Boshqa signal sistemalari tilga nisbatan ikkilamchi, unga qo'shimcha vosita sifatida namoyon bo'ladi, tilni to'ldiradi.

Til o'ziga xos semiologik sistema (ishoralar sistemasi) bo'lib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini ta'minlovchi, avloddan–avlodga madaniy–tarixiy an'analarni yetkazuvchi vosita xizmatini o'taydi.

Til va tafakkur chambarchas bog'liq bo'lib, tilsiz fikrni ifodalash sira mumkin bo'lmaganidek, tafakkursiz til o'z ifodasini shakllantira olmaydi. Fikr va so'z munosabati juda murakkab bo'lib, fikr so'zlarda o'z ifodasini topmaguncha, ya'ni so'zlardan tarkib topgan ifoda qolipiga tushmaguncha yuzaga chiqmaydi. Fikrning mohiyatini tashkil etadigan har qanday idrok ham faqat so'zlar vositasi bilangina namoyon bo'ladi. Til va tafakkur faqat kishilargagina xos bo'lib, bosh miyaning moddiyligi bilan bog'liqdir. Til va tafakkur bir narsa emas. Tafakkur tashqi moddiy olamning kishilar miyasida aks etishining yuksak shaklidir. Til esa tafakkurni fikrning ma'lum bir shakliga solib, so'zlar, so'z birikmalari va jumlar orqali ifodalaydi.

¹ Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. *Linguistics. An introduction.* -New York, Cambridge University Press, 2009. -1 p.

Til grammatikaning o'rganish manbai, tafakkur mantiqning o'rganish manbaidir. Til barcha uchun birday xizmat qiladi. Bir tilda gaplashuvchi jamiyat a'zolarining fikrlashlari bir xil bo'lmaydi.

Tilshunoslikning materiali, eng avvalo, ham ibtidoiy xalqlarning, ham madaniyatli millatlarning, ham u yoki bu tilning gullab yashnagan davridagi, ham inqirozga yuz tutgan qadimgi davrlardagi shakllarini, tilning har bir davrda ishlov berilgan yoki «adabiy» [hamda oddiy so'zlashuv til], umuman, barcha ifoda shakllarini o'zida mujassam etgan nutqiy faoliyat faktlaridir. Biroq bu hali hammasi emas: nutqiy faoliyat aksariyat holatlarda bevosita kuzatishda berilmagani bois tilshunos uzoq o'tmish yoki uzoq yurtlar tillari haqidagi ma'lumotlarning yagona manbai bo'lmish yozma matnlarni ham inobatga olgan holda ish yuritishiga to'g'ri keladi. Tilshunoslikning vazifalariga quyidagilar kiradi:

a) tushunish mumkin bo'lgan barcha tillarni tavsiflash va tarixiy nuqtai nazardan o'rganish provard natijada til oilalari tarixini yaratishga va, imkon boricha, ularning bobo tillarini qayta tiklash;

b) barcha tillarda doimo va umumiy tarzda amal qiladigan omillarni aniqlash hamda shu tillar tarixida kuzatiladigan ayrim hodisalarga olib borib taqash mumkin bo'lgan umumiy qonuniyatlarni ochib berish;

d) obyekt va chegaralarni aniqlash. Tilshunoslik goh ma'lumotlar oladigan, goh unga shunday ma'lumotlar berib turadigan qator fanlar bilan juda yaqin bog'langan. Uni shu fanlardan ajratib turadigan chegaralar hamisha ham ko'zga yaqqol tashlanavermaydi. Masalan, tilshunoslikni tilni faqat hujjat sifatida o'rganadigan etnografiya va qadimgi dunyo tarixidan qat'iy chegaralash lozim. Uni, shuningdek, odamni zoologik tur tarzida o'rganuvchi antropologiyadan ham ajratmoq kerak. Chunki til ijtimoiy faktdir. Madomiki, shunday bo'lsa, uni ijtimoiy fanlar tarkibiga kiritish kerakdir?

Tilshunoslik bilan ijtimoiy psixologiyaning o'zaro munosabatlari qanday? Mohiyatan, tildagi barcha narsalar, chunonchi, masalan, tovushlar o'zgarishlari kabi moddiy va mexanik ko'rinishlari ham batamom ruhiy xarakterdadir; tilshunoslik ijtimoiy psixologiyani shuq qadar qimmatbaho ma'lumotlar bilan ta'minlar ekan, u bu fan bilan birgalikda yaxlit butunlikni tashkil qilmasmikan? Ushbu o'rinda biz bu masalalarni naridan-beri ko'rib chiqamiz va keyinchalik ularga yana qaytamiz. Tilshunoslikning fiziologiya bilan munosabatini aniqlash qiyin emas: bu munosabat shu ma'noda bir tomonlamaki, tillarni o'rganishda tovushlar fiziologiyasiga doir ma'lumotlar talab qilinadi. Tilshunoslik esa fiziologiya ixtiyoriga bunday ma'lumotlarni ta'dim etolmaydi. Shuning uchun bu fanlarni aralashtirib yubormaslik kerak: tilning mohiyati quyida ko'rishimiz mumkin bo'lganidek, lisoniy belgining tovushiy xarakteri bilan bog'liq emas. Filologiyaga kelsak, ta'kidlash joizki, u tilshunoslikdan o'rtadagi tutash nuqtalarning mavjudligiga va o'zaro xizmatda ekanliklaridan qat'i nazar keskin farq qiladi. Tilshunoslikning ahamiyati nimadan iborat? Juda kam kishilargina bu haqda aniq tasavvurga egadirlar va bu erda u haqda gapirish o'rinli emas. Har holda shu narsa ayonki, tilshunoslik masalalari matnlar bilan ish ko'radigan, masalan, tarixchi, filolog va boshqalarda muayyan qiziqish uyg'otadi. Tilshunoslikning umumiy madaniyat uchun ahamiyati ham yanada ravshan: alohida shaxslar hayotida ham, butun boshli jamiyat hayotida ham nutqiy faoliyat eng muhim omillardan hisoblanadi. Shuning uchun uni o'rganish kam sonli mutaxassislarning ho'lida qolishi mumkinligini tasavvur qilish qiyin. Biroq u bilan ma'lum darajada hamma shug'ullanadi, nutqiy faoliyat masalalariga nisbatan bunday yalpi qiziqish g'ayritabiiy oqibatlarni ham keltirib chiqaradi: shunchalik bema'ni va bid'at g'oyalar, xayolot (fantaziya) va uydirmalar bilan to'lib toshmagan boshqa birorta ham soha yo'q. Bu xatoliklarning barchasi muayyan psixologik qiziqish

kasb etadi va shu bois tilshunosning birlamchi vazifasi ularni aniqlash va imkon boricha bartaraf etishdir².

Tilshunoslik yoki lingvistika muayyan tilning ijtimoiy tabiati va jamiyatdagi vazifalari, uning ichki tuzilishi, faoliyati, tarixiy taraqqiyoti va tasnifiga oid tilshunoslikka oid fandir. Lingvistika so'zi fransuzcha «Linguistique» so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslik demakdir. Uning asosi lotincha «Lingua» (til va nutq) bilan bog'liqdir. Bu fan inson tilini o'rganuvchi mustaqil fandir. Ma'lumki, til, jo'n qilib aytganda, insonlar o'rtasidagi asosiy muomala vositasidir. Tilsiz kishilik jamiyati va xalq yashay olmaydi. Tilsiz insonning o'zi ham mavjud bo'la olmaydi. U inson uchun berilgan buyuk bir ne'mat bo'lib, jamiyat bilan birga taraqqiy etadi va shu jamiyat uchun xizmat qiladi. Til yo'q ekan, inson ham, jamiyat ham bo'lmaydi.

Fanda ta'kidlanishicha, hozirgi zamon fani uchta asosiy bo'limdan iborat:

- tabiatshunoslik yoki tabiiy fanlar (tabiatning mavjudligi, uning taraqqiyoti haqidagi qonuniyat va hodisalar);

- ijtimoiy fanlar, ya'ni jamiyat haqidagi fanlar;

- falsafa tabiat, jamiyat va tafakkurning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi.

Tilshunoslik inson tili haqidagi fan sifatida ijtimoiy fanlar sirasiga kiradi. Umuman, tabiatshunoslik va ijtimoiy fanlarning yaqinlashuvi natijasida, keng ma'noda aytadigan bo'lsak, texnik fanlar, xususan, qishloq xo'jaligi va meditsina fanlari; tabiatshunoslik (tabiiy) fanlari (asosan, fizika) bilan falsafa (asosan, mantiq)ning yaqinlashuvidan matematik fanlar, xususan, matematik mantiq va kibernetika vujudga kelgan. Umuman olib qaraganda, tilshunoslik fani hozirgi zamon fanlarining barchasi bilan ham juda yaqin aloqada bo'ladi. Chunki, inson faoliyatining barcha ko'rinishlarida, xususan, idrok qilish va o'zaro muloqot jarayonlarida til asosiy vazifani bajaradi. Bundan tashqari, tilshunoslik ham fanlar sistemasida boshqa bir qancha fanlar bilan uzviy aloqada bo'ladi. «Bu aloqalarsiz tilshunoslikning o'rganish ob'yekti bo'lgan tilning o'ziga xos tomonlarini ochib berish mumkin emas. Masalan, tilshunoslikning fonetika bo'limida nutq tovushlarining akustik tomoni fizikaning akustika bo'limi ma'lumotlari asosida o'rganiladi. Nutq tovushlarining paydo bo'lishida ishtirok etadigan nutq organlarining vazifasini fiziologiya materiallarisiz bayon qilish mumkin emas, yoki nutq patologiyasi muammolari tibbiyot fani bilan uzviy aloqada hal qilinadi. Tilshunoslikda lisoniy birliklarning boshqa lisoniy birliklar bilan birikish imkoniyatlari va ushbu imkoniyatning yuzaga chiqish masalalari bilan shug'ullanuvchi valentlik nazariyasining vujudga kelishi bevosita kimyo fanining ta'siri bilan bog'liqdir».³ Tilning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq holatlar tilshunoslik fanini tarix fani bilan shunchalik zich bog'laydiki, ikkalasini bir-biridan ajratish ancha mushkul. Shunga ko'ra aytish mumkinki, tilshunoslik va ijtimoiy fanlarning bog'liqligini aniq kuzatish mumkin.

Tilshunoslik, birinchi navbatda, ijtimoiy fanlar sirasiga kiradi. Shu bois, u ijtimoiy fanlar bilan, ayniqsa, **tarix, psixologiya, pedagogika, iqtisodiy geografiya** bilan juda yaqin aloqadadir. Yuqorida ham aytib o'tganimizdek, tilshunoslikning tarix fani (ijtimoiy jamiyat taraqqiyoti haqidagi fan) bilan uzviy aloqasini hech kim inkor eta olmaydi. Chunki, har qanday xalq tilining tarixi shu xalq tarixining bir bo'lagidir. Bu holat, ayniqsa, muayyan bir tilning lug'at tarkibini tadqiq qilishda, uning shakllanishi va taraqqiyotini, yashash tarzini o'rganishda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Boshqacha aytadigan bo'lsak, til urug' va qabila, elat hamda millat tarixi bilan chambarchas bog'liq bo'lgani uchun kishilik jamiyatining tarixi tilda bevosita o'z aksini topadi. Chunki, jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq shunday qonuniyat borki, jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda namoyon bo'ladi. Har qanday tildagi so'zlarning tarixini, tilning lug'at boyligini o'rganishda, unga tarixiy nuqtai nazardan to'g'ri baho berishda tarix fani

² Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p. 6-7.

³Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. -Toshkent, 2001, 3-b.

tilshunoslikka katta yordam beradi. Masalan, hozirgi o'zbek adabiy tilida faol qo'llanishda bo'lib turgan arabcha, forsha-tojikcha va boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni o'rganishda tarixiy dalillar asosiy omil sanaladi.

Tilshunoslik va adabiyotshunoslik (adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, adabiy tanqid) o'rtasidagi yaqin aloqa ham isbot talab qilmaydi. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik o'rtasidagi ittifoq natijasida filologiya (yunoncha: phileo - sevaman + logos - so'z) fani vujudga keldi. Tarixan bu termin qadimgi Gretsiyada bugungi ma'nosida qo'llanmagan; filologga nisbatan grammatik (grammatikos) termini qo'llangan. Bu davrlarda qadimgi Gretsiyada **grammatikachi** bilan **filolog** ikki xil ma'no uchun qo'llangan, xususan, filolog termini badiiy asarning mazmuni va uslubini o'rganish bilan shug'ullanuvchi shaxsga, grammatikachi (grammatist) termini esa grammatika, orfografiya, matn izohi kabilarni o'rganuvchi shaxsga nisbatan qo'llangan. Keyinchalik, aniqrog'i, Uyg'onish davrida nafaqat til va adabiyot, balki tarix, huquq, din, falsafa kabi fanlarni o'rganuvchi klassik filologiya vujudga keldi. XIX asr o'rtalariga kelib filologiya o'z qamrov doirasini toraytirdi va uning ob'yektiga filologik fanlar sifatida tilshunoslik va adabiyotshunoslik kirdi.

Aytish mumkinki, poetika (yunoncha: poietike – poetik san'at, ijod, poeziya) tilshunoslik va adabiyotshunoslik fanlarining mushtarak ob'yekti sanaladi. Shuningdek, tilshunoslik va adabiyotshunoslikning o'zaro yaqin aloqalari stilistika, adabiy til tarixi, badiiy asar tili masalalari tahlilida yanada yaqqol ko'rinadi. Ammo badiiy matn tahlilida har ikki fan uni o'ziga xos usullarda tadqiq etadi, o'rganadi. Adabiyotshunos tilni badiiy shakl va g'oyaviy mazmunning bir uzvi, adabiyotning asosiy elementi, so'z san'ati sifatida, tilshunos esa badiiy matnni muallifning nutqiy faoliyati, til me'yori va uslubining aniq bir fakti sifatida tahlil qiladi. Badiiy asarda qo'llangan til vositalari tadqiqi bilan funksional stilistika shug'ullanadi.

Til shaxs nutqiy faoliyatining asosiy omili o'laroq psixologiya va tilshunoslik fanlarining predmeti sanaladi.

Tilshunoslik (psixologiya kabi) pedagogika bilan ham yaqindan aloqada bo'ladi. Ularning aloqalarini til o'qitish metodikasida to'liq kuzatish mumkin. Ayrim olimlar bu aloqani lingvodidaktika yoki lingvopedagogika deb ham atashmoqda. Ushbu so'zlarda qo'llangan **didaktika** termini ham yunoncha bo'lib, didaktikos – ibratli, namuna degan ma'nolarni anglatgan. Didaktika hozirda pedagogikaning ta'lim va mazmuni, umumiy metod va shakllari haqidagi bo'limidir.

Tilshunoslik tabiiy fanlardan biologiya, fizika, kimyo, geografiya, geologiya, tibbiyot kabilar bilan qaysidir jihatlarini yuzasidan bog'langandir. Biz tilshunoslikni tabiiy fanlar sirasiga kiruvchi inson fiziologiyasi va antropologiyasi fanlari bilan aloqalarini ko'rib o'tamiz. Tilshunoslik uchun eng muhim jihat reflektor holatdagi inson nutqi faoliyati nazariyasi bo'lib, uning asoschilari I.M.Sechenov hamda I.P.Pavlovdir. Inson ko'rish, eshitish, sezish orqali dunyoni idrok etadi, o'z hayotiy faoliyati davomida ana shu fiziologik holatlar – signallar sistemasi orqali voqeliklarni anglaydi, tafakkuri orqali ularning analiz-sintezini amalga oshiradi. Bularning barchasida fiziologik asoslar yetakchilik qiladi. Fonetikaning anatomik-fiziologik aspekti fonetik birliklarning biologik asosini – inson organizmidagi ayrim a'zolarining nutq tovushlarini hosil qilishdagi rolini, ularning tuzilishi va faoliyatini o'rganadi. Nutq tovushlarining biologik asosini quyidagi turlarga bo'lish mumkin: 1) nutq a'zolarining anatomiyasi; 2) nutq a'zolarining fiziologiyasi; 3) nutq a'zolarining ijro kechimi.⁴

Tilshunoslar va antropologlarning o'zaro qiziqish xususiyatlari ikki holatda to'qnashadi: birinchidan, tillarni tasniflashda, ikkinchidan, nutqning kelib chiqishi masalalarini o'rganishda. Qolaversa, inson nutqiga oid jihatlar bevosita fizikaning tadqiqot obyekti sanalgan akustikaga bog'lab o'rganiladi. Chunki fizikaning akustika bo'limi bilan tilshunoslikning fonetika bo'limi o'zaro bog'liqdir. Ma'lumki, akustika har qanday tovushning eshitish bilan aloqador xususiyatlarini o'rganadi. Tilning tovush tomoni murakkab jarayon bo'lib, uning fizik-akustik tabiati, biologik asosi (nutq a'zolarining harakati), talaffuz etilishi va eshilitishi kabi xossalari bor.

⁴Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent, 2005. 26-b.

Tovushning sifat belgilari sanalgan tovush balandligi, tovush kuchi, tovush tembri, shuningdek, tovushning miqdor belgisi ko'rsatkichi bo'lgan tovush cho'ziqligi tilning fonetik birliklarining fizik tabiati hisoblanadi. Shu bilan birga har qanday tovushning paydo bo'lish o'rnini, lab va burunning ishtirokini aniqlash uchun fizik asboblardan foydalaniladi. Fizikadagi magnit maydon, atomning tuzilishi singari masalalar tilshunoslikdagi leksik-semantik maydon, eng kichik til birliklarining bo'linuvchanligi singari nazariyalarning kelib chiqishiga zamin yaratdi. Bularning barchasi tilshunoslik bilan fizika fani uzviy aloqador ekanligini ko'rsatadi.⁵

Ta'kidlash zarurki, tilshunoslik bilan aloqador fanlar tilning shu fanlar nuqtai nazaridan eng ahamiyatli aspektini o'rganadi. Masalan, sotsiolingvistika tilning ijtimoiy hodisa ekanligini, til va jamiyat munosabatlarini, ya'ni tilning kommunikativ vazifasini o'rganadi. Mantiq fani bilan tilshunoslikning o'zaro aloqadorlik tomoni til bilan tafakkur munosabatlarida yaqqol ko'rinadi. Chunki tilshunoslikning o'rganish obyekti bo'lgan til tafakkur bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur darslikning maxsus bir bo'limi til va tafakkur munosabatlariga bag'ishlanganligi ham bejiz emas.

Tilshunoslik va matematika o'rtasidagi munosabat masalasini ochib berish ancha murakkab. Shunday fikr borki, har qanday fanni «fan» deb atash uning ichiga matematikaning qanchalik kirib borganligi, unda qo'llanish darajasining qay darajada ekanligi bilan belgilangan. Bu - bejiz emas, albatta. Chunki matematika aniqlikni yoqtiradi. Matematikada har qanday masala aniq o'z yechimiga, natijasiga ega. XX asrga kelib ko'pgina matematiklar hamda yaratilgan matematika maktablari matematikani nafaqat aniq fanlarda, xususan, fizika yoki texnikada, balki ijtimoiy fanlarda ham qo'llay boshladilar. Buning natijasi o'laroq tilda ekonometrika (iqtisodiyotda matematik metodlarni qo'llash), matematik mantiq, matematik lingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi terminlar paydo bo'ldi. Aytilganidek, XX asrda matematik mantiq fani mustaqil bir fan sifatida ish ko'rdi. Umuman, matematik mantiq matematikaning o'ziga xos bir bo'limi sifatida shakllandi. Matematik lingvistika haqida ham shunday fikrlarni aytish mumkin. Lekin shuni ta'kidlash lozimki, matematik lingvistikaga maxsus yoki o'ziga xos lingvistika sifatida qaramaslik kerak. Bunda til hodisalarida matematik usullardan foydalaniladi. Eng muhimi, bu bevosita tilga emas, balki nutqqa oiddir. Masalan, ehtimollar nazariyasi yoki matematik statistikaning qo'llanishi.

Hozirgi kunga kelib kompyuter lingvistikasi keng rivoj topmoqda. U oliy o'quv yurtlarining filologiya fakultetlarida maxsus predmet sifatida o'qitilmoqda.

Xullas, tilshunoslik til haqidagi mustaqil fan bo'lib, uning ob'yekti til bo'lib, tilshunoslikdan tashqari yana bir necha fanlar tomonidan o'rganilishni talab qiladigan murakkab sohadir. Tilning mohiyatini o'rganish va tilshunoslik fanining predmetini aniqlash o'z navbatida tilni o'rganadigan boshqa fanlarning yutuqlarini nazarda tutishni va tilshunoslikning asosiy masalalarini hal qilishda ularni inobatga olishni taqozo etadi. Tilshunoslik boshqa fanlar bilan qanchalik aloqada bo'lmasin, uning o'z tadqiqot obyekti va tadqiqot chegarasi mavjud va mustaqil fan sifatida fanlar sistemasida qat'iy o'rniga ega.

Xullas, "Tilshunoslik" fani umumiy tilshunoslikning muammolarini tushunishga tayyorlaydi va shu bilan birga til haqidagi dastlabki ma'lumotlarni beradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. "Tilshunoslik" fanining maqsadi nimalardan iborat?
2. "Tilshunoslik" fanining vazifalariga nimalar kiradi?
3. Tilshunoslik fanining eng qadimiy ta'limotlari va maktablari qayerda yuzaga kelgan?
4. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik qachon vujudga kelgan?
5. Tilshunoslik qachon alohida fan sifatida ajralib chiqdi?
6. Tilshunoslik fanining taraqqiyotiga qaysi olimlar katta hissa qo'shganlar?
7. Tilning mohiyati haqida qanday fikrlar mavjud?
8. Til va boshqa ishoralar sistemasining farqlari nimalardan iborat?

⁵Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. –Toshkent, 2001, 78-b.

9. Tilshunoslik va ijtimoiy fanlarning aloqasi qanday?
10. Tilshunoslik va tabiiy fanlarning aloqasi haqida nimalarni bilasiz?

Asosiy tushunchalar:

1. “Tilshunoslik” fani umumiy tilshunoslikning muammolarini tushunishga tayyorlaydi va shu bilan birga til haqidagi dastlabki ma’lumotlarni beradi.
2. Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816) mustaqil fanlar qatoriga qo’shildi.
3. XIX asrning birinchi choragida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik vujudga keldi.
4. Tilning mohiyati uning ijtimoiy hodisa ekanligida ko’rinadi.
5. Tilshunoslik ijtimoiy fanlardan adabiyotshunoslik, tarix, falsafa, mantiq, psixologiya, sotsiologiya; tabiiy fanlardan matematika, kimyo, fizika kabilar bilan uzviy bog’liq fandır.

Adabiyotlar:

- Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
- Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent: O’qituvchi, 1992.
- Nurmonov A., Yo’ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. –Toshkent, 2001.
- Yo’ldoshev I., Sharipova O’. Tilshunoslik asoslari. -Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
- Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2010.
- Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

2-MAVZU. MA'RUZA MATNI

TIL – ASOSIY ALOQA VOSITASI. TIL VA TAFAKKUR

1. Til tushunchasi
2. Verbal va noverbal muloqot.
3. Til tabiati. Til mohiyati.
4. Til vazifasi.
5. Til va tafakkur.
6. Tilning tafakkur bilan chambarchas bog'liqligi.
7. Til va mantiq birliklarining o'zaro munosabati

Tayanch soʻz va iboralar: verbal muloqot, noverbal muloqot, kognitiv, gnoseologik, fatik vazifa, idrok, tafakkur, mantiq birliklari, ijtimoiy hodisa.

Bizning fikrimizcha, til tushunchasi, umuman, nutqiy faoliyat tushunchasiga to'g'ri kelmaydi; til nutqiy faoliyatning faqat muayyan (aniq) va juda muhim qismi. U – ijtimoiy hosila, nutqiy faoliyatga nisbatan mavjud tilning har bir sohibida mavjud bo'lgan layoqatning voqelanishi va qo'llanishini ta'minlash maqsadida jamoa tomonidan qabul qilingan zarur tamoyillar majmuidir. Yaxlit holda olingan nutqiy faoliyat rang-barang va turli-tumandir; ayni bir paytda qator sohalarida qo'llanadigan, bir vaqtda ham fizik, ham fiziologik va psixik hodisa bo'lgan nutqiy faoliyat, bulardan tashqari, ham xususiy va ham ijtimoiy sohaga taalluqli bo'ladi; uni inson hayoti bilan bog'liq hodisalarning birorta sohasiga aniq kiritish mumkin emas, chunki bularning barchasini qanday qilib yaxlit holatga keltirish aniq emas.

Bunga qarama-qarshi o'laroq, til o'zicha yaxlit butunlikni tashkil qiladi va shunga ko'ra, tasnifning boshlang'ich nuqtasi (tamoyili) hisoblanadi. Nutq hodisalari orasida unga birinchi o'rinni ajratish bilan biz bu majmuada tabiiy tartib o'rnatamiz; uni (majmuani) boshqacha tasniflashning imkoni yo'q.

Tasnifning boshlang'ich nuqtasi haqidagi biz tomondan olg'a surilgan g'oyaga, aftidan, nutqiy faoliyatni amalga oshirish bizga tabiatan berilgan qobiliyatga asoslanadi, til esa qandaydir o'zlashtirilgan va shartli narsa, binobarin, til *instinkt dan yuqori turmasligi, balki unga nisbatan tobe holatda turmoqligi kerak degan ma'noda bizga e'tiroz bildirishlari mumkin edi.

Bunga shunday javob berish mumkin. Eng avvalo, ta'kidlash joizki, biz gapirganda namoyon bo'ladigan nutqiy faoliyatning qandaydir batamom tabiiy narsa ekanligi, boshqacha aytganda, bizning nutq organlarimiz oyoq kerishga mo'ljallangani kabi so'zlashga mo'ljallangan narsa ekanligi hech ham isbotlangan emas. Tilshunoslarning bu boradagi fikrlari bir-biridan keskin farq qiladi. Masalan, tilni ijtimoiy institutlarga tenglashtirgan Uitnixga ko'ra, biz nutq organlaridan nutq quroli sifatida mutlaqo tasodifan, qulaylik nuqtai nazardan foydalanamiz; kishilar, uning fikricha, *audial vositalar o'rnida *vizual vositalarni qo'llab, *noverbal vositalardan shunday muvaffaqiyat bilan foydalanishlari ham mumkin edi. Bunday tezisning juda mutlaq xarakterda ekanligi shubhasiz: til hamma tomondan boshqa institutlarga o'xshagan institut emas (qarang: «Osnovo` fonologii», 2-bobining 1-va 2-§lari); bundan tashqari, Uitnix so'zlashish qurolini tanlashimiz faqat tasodif tufayli nutq organlariga kelib to'xtagan deb haqiqatdan juda uzoqlashib ketadi: axir, bu tanlovga bizni ma'lum darajada tabiatning o'zi majbur qilgan-ku. Biroq asosiy masalada amerikalik tilshunos, shubhasiz, haq: til – shartlilik, shartli tarzda tanlangan belgi

tabiatining qanday bo'lishi mutlaqo farqsiz. Binobarin, nutq organlari haqidagi masala – nutqiy faoliyat muammosidagi ikkinchi darajali masaladir⁶.

Insoniyat bilan birga paydo bo'lgan til uning hayotida eng muhim rolni o'ynab kelgan va bundan keyin ham o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishidagi zaruriy shartlardan biridir. Aniq nutqning paydo bo'lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o'zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmetlarni ongi orqali idrok qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini so'z bilan ifodalash imkoniga ega bo'ldi. Til ilk boshdan e'tiboran hech bir narsa bilan almashtirib bo'lmaydigan xizmatni, ya'ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi.

Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida aytilganda hissiy bilish bilan birga til va nutqning o'zaro bog'liqligi alohida ko'rsatib o'tiladi. Bunda inson psixikasi bilan hayvonlar psixikasi o'rtasidagi asosiy farqlardan biri namoyon bo'lishi ta'kidlanadi. Hayvonlarning o'ta oddiy, juda sodda tafakkuri hamma vaqt faqat hayoniy harakat tafakkuriligicha qoladi; ular hech qachon mavhum, bivosita bilish darajasiga yetmaydi. Ularning, ya'ni hayvonlarning tafakkuri ayni chog'da go'yo ko'z o'ngilarida turgan narsalarni bevosita idrok qilish bilan ish ko'radi. Ana shunday jo'n tafakkur hayvoniy harakat tarzidagi narsalar bilan munosabatda bo'ladi va bunday hayvoniy harakat doirasidan chetga chiqmaydi. Faqat nutq paydo bo'lgach, bilinayotgan obyektidan ma'lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so'z yordamida tasavvurda yoki tushunchada mustahkamlash, qayd etish imkoniyati tug'ildi. Tafakkur so'zda o'zining moddiy qobig'iga ega bo'ladi, tafakkur faqat so'z orqali boshqalar uchun va o'zimiz uchun ham bevosita realikka aylanadi. Inson tafakkurini, u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga oshirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanadi. U yoki bu fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o'ylangan bo'lsa, u so'zlarda, og'zaki va yozma nutqda shunchalik aniq hamda yaqqol ifodalangan bo'ladi, yoki qandaydir fikrning so'z orqali ifodasi qanchalik ko'p takomillashgan, sayqallangan bo'lsa, ayni shu fikrning o'zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo'ladi.

Kishi o'zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib ifodalab berar ekan, buning bilan u shu mulohazalarni o'zi uchun ham ifodalaydi. Fikrni ana shu tarzda so'zlar orqali ifodalash, mustahkamlash, fikrni so'zlarda qayd qilish fikrni bo'lishni anglatadi, diqqatni mazkur fikrning turli o'rinlarida va qismlarida tutib turishga yordam beradi hamda fikrning qismlarini yanada chuqurroq tushunishga imkon tug'diradi. Shu tufayli keng, izchil, sistemali mulohaza yuritish, ya'ni tafakkur jarayonida tug'ilgan hamma asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to'g'ri solishtirib ko'rish mumkin bo'ladi. Shunday qilib, so'zda, fikrni ifodalashda tafakkurning eng muhim zaruriy, mulohazali, mantiqiy bo'laklarga ajratilgan va anglashilgan tomonlari berilgan bo'ladi. Fikrni so'zda ifodalash va mustahkamlash orqali u yo'qolmaydi hamda paydo bo'lishi bilanoq o'chib qolmaydi. Fikr so'z iboralarida – og'zaki yoki yozma so'z iboralarida mustahkam qayd qilinadi. Shuning uchun, kerak bo'lganda, mazkur fikrga yana qaytish, uni yanada chuqurroq o'ylab, tekshirib ko'rish va qayta o'ylash davomida boshqa fikrlar bilan solishtirib ko'rish imkoniyati saqlanib qoladi. Shunday qilib, inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir.⁷

⁶ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. –p. 9-10.

⁷Umumiy psixologiya.- Toshkent: O'qituvchi, 1992.

Ma'lumki dialektika kategoriyalarining uchinchi turkumiga bilish jarayonini aks ettiruvchi tushunchalar kiradi. Dunyoni bilish, idrok etish masalasi doimo falsafa fanining diqqat markazida bo'lib kelgan. Qadimgi faylasuflar ham dunyoni bilish mumkinligini e'tirof yetib kelganlar. Xususan, o'rta osiyolik buyuk mutafakkirlar Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va boshqalar ham o'z asarlarida dunyoni bilishning, bilish jarayonida hissiy organlar bilan aqlning roli haqida qimmatbaho fikrlarni ilgari suradilar.

Ingliz faylasufi Bekon ta'limoticha, bilish jarayoni fan va amaliyot bilan bog'liq bo'lishi va shularga bevosita xizmat qilishi kerak. Uning fikricha, obyektiv mavjudlik to'g'risidagi bilimlar sezgilarimiz orqali olingan dalillar tufayligina tafakkur yordamida to'ldiriladi. Fransuz faylasufi Dekart esa bilishning birdan bir manbai tafakkur deb biladi. Dekartning vatandoshlari Didro, Golbax, Gelvetsiyalar dunyoni bilish jarayonida sezgilarimiz bilan tafakkurning rolini tan olsalar-da, ularning o'zaro munosabatlarini to'la-to'kis ochib bera olmadilar. Tafakkur xususida bunday falsafiy fikrlarni ko'p keltirish mumkin. Lekin falsafada shunday fikr borki, bilish – inson tafakkuridagi voqelikning in'ikos jarayonidir.⁸

Nutq yaratishni va boshqalar nutqini tushunishni ta'minlaydigan lingvistik kompetensiyaning inson tafakkurida qay tarzda aks etishini o'rganadigan yo'nalish psixolingvistika deb ataladi. Psixolingvistlarning ta'kidlashicha, aytilgan gapni tushunish jarayoni quyidagi jo'n tartibda amalga oshiriladi: fikr (ya'ni aytilgan yoki yozilgan gap) – fonologik aspekt – leksik aspekt – sintaktik aspekt – semantik aspekt – yetkazilgan, tushunilgan ma'lumot.

Tushunish jarayonidagi birinchi qadam kerakli tovushlar va harflarni aniqlashtirib olish uchun qo'llaniladigan fonologik aspekt (protessor)dir. Ikkinchi qadam leksik aspekt bo'lib, u so'zning leksik ma'nosini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Keyingi qadam grammatikaning sintaksis aspektini ishga tushiradigan, ya'ni so'zlar qay tarzda birlashib gap qurilishini tushuntiradigan sintaktik analizatoridir. So'nggi qadam semantik aspekt bo'lib, u gapning umumiy ma'nosini uning elementlari asosida, ya'ni avvalgi qadamlar asosida anglab etishga xizmat qiladi. Shu tariqa, aniqlashtiruvchi va tahlil qiluvchi aspektlardan o'tilgach, aytilgan yoki yozilgan fikr boshqalar tomonidan anglab etiladi. Yuqorida sanab o'tilgan qadamlarning bosib o'tilish tezligi har bir individning ongi, tafakkuri, fikr hosil qilish va anglash qobiliyatlarining tezligi bilan bog'liqdir. Ko'rinib turganidek, til, til birliklari va tafakkur chambarchas bog'liq hodisalardir⁹.

Mantiq ilmda ham til va tafakkur munosabatlariga alohida e'tibor berilgan. Unda tafakkurning muhim xususiyati sifatida uning til bilan bog'langanligi e'tirof etiladi. Unda ta'kilanishicha, inson tafakkuri uning tili bilan birga takomillashib rivojlangan. Tilda tafakkurning ish natijasi mustahkamlanadi. Til o'zining shu xislati bilan insonga bilim to'plashga, uni saqlashga, avloddan-avlodga uzatishga, to'plagan bilish boyliklaridan hayotiy faoliyatida unumli foydalanishiga yordam beradi. Shu bilan birga, til tafakkurni takomillashtirish, mavhumlashtirish, umumlashtirish va juz'iyashtirish qurolidir. Shuning uchun ham bizning tafakkurimiz voqelikni bevosita aks ettirish vositasi bo'lgan sezgilardan til yordamida ifodalanishi bilan farq qiladi.

Til va tafakkur reallikni bilish, boshqa insonlar bilan munosabatda bo'lish, ob'yektiv reallikka ta'sir ko'rsatish, har bir ishni oldindan o'ylab, ongli ravishda amalga oshirish kabilarda

⁸Tulenov J. Dialektika nazariyasi. – Toshkent, 2001.

⁹ Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -9-10 p.

ko‘rinuvchi, umuman, inson faoliyatining ongli, maqsadga muvofiqligini ta‘minlovchi, insoningagina xos bo‘lgan muhim xislatdir. Lekin amalda, hayotda, tarixiy jarayonda til va tafakkur har doim o‘zaro ajralmas bo‘lsa-da, ularni turli fanlar alohida o‘rganadi. Masalan, tafakkur formalarini mantiq fani o‘rgansa, til kategoriyalarini tilshunoslik fanlari tadqiq etadi. Tafakkur umuminsoniy bo‘lsa, til, uning qonun-qoidalari milliy xarakterga ega. Dunyodagi tillar juda ko‘p qonun-qoidalariga ko‘ra bir-biridan farq qiladilar. Tafakkur shakllari, tamoyillari esa, insonlarning millati, irqi, davridan qat‘iy nazar, hammada bir xildir.¹⁰ Demak, tafakkurning moddiy qobig‘i tildir. Shunday ekan til bilan tafakkurni bir-biridan ajratib bo‘lmaydi. Lekin ayrim tilshunolar, xususan, N.Ya.Marr til bilan tafakkurni ajratib qo‘ydi. U shunday yozadi: «Bo‘lajak til tabiiy materiyadan xoli bo‘lgan, texnikada o‘sib borayotgan tafakkurdir». Bunda, albatta, tilning tafakkurdan ajratib qo‘yilganligi ko‘rinib turibdi. Go‘yo kishilar kelajakda o‘z qobig‘idan xoli bo‘lgan tafakkur bilan ish ko‘ra berar emish¹¹. Albatta, bu fikrlar bundan 70-80 yil muqaddam aytilgan. Bizningcha, N.Y.Marr texnika taraqqiyotini o‘z qarashlariga ko‘ra baholagan bo‘lishi mumkin. Lekin bugungi axborot texnologiyalari o‘ta taraqqiy etgan davrda ham til bilan tafakkur bir-biridan aloqasini uzgan emas, aksincha, yanada yaqin munosabatda bo‘lmoqda. Buni biz ko‘rib, sezib turibmiz. Tabiat va jamiyatda inson tiliday murakkab, serqirra, serqatlam, servazifa, shakl va mazmun munosabati murakkab hodisa kamdan-kam topiladi. Til dunyoni bilish, bilimlarni to‘plash, saqlash, keyingi avlodlarga yetkazish, ruhiy munosabatlarni aks ettirish, go‘zallik kategoriyalarini voqelantirish kabi bir qancha vazifalarni bajarishiga qaramasdan, asosiy e‘tibor uning kishilar o‘rtasidagi aloqani ta‘minlash vazifasiga qaratib kelindi. Tilni faqat kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatidagina talqin etish insonning tabiiy tilini, bu benihoya murakkab hodisani, eng kami, jo‘nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mutlaqo ayrilgan sun‘iy tilga tenglashtirishdan, yo‘l harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli «til»ga baravarlashtirishdan boshqa narsa emas. Agar til faqat aloqa vositasigina bo‘lganda edi, u juda oddiy, sodda va qashshoq bir narsaga aylangan bo‘lardi.¹² Holbuki, til bemisl boy, sehru sinoatga, ruhu ruhoniyatga, ko‘rku komillikka limmo-lim bir ne‘matdir.

O‘zaro fikr almashish va uni kelajak avlodlarga yetkazuvchi vosita sifatida milliy madaniyatning shakllaridan biri bo‘lgan til ong va tafakkur bilan uzviy bog‘langandir. Ushbu matnda qo‘llangan «fikr», «tafakkur» va «ong» terminlarini ko‘p hollarda sinonim sifatida ko‘ramiz. Aslida ularning har biri ma‘no ifodalash doirasiga ko‘ra bir-biridan farqlanadi. Xususan, ong – voqelikning kishi miyasida uning butun ruhiy faoliyatini o‘z ichiga olgan va ma‘lum maqsadga yo‘nalgan holda aks etishi. Fikr – tafakkurning aniq bir natijasi. Tafakkur – o‘ylash, muhokama qilish, voqelikni anglash, tasavvur qilish, unga baho berish, fikrlash qobiliyati. Demak, tafakkurni so‘z boyligi vositasida ifodalashda asosiy vazifani til bajaradi. Albatta, har bir inson tafakkuridagi fikrlarni ifodalashda shu inson nutqining naqadar takomil topganligi muhim sanaladi. Chinakam nutq madaniyati shu tilning butun boylik va go‘zalliklaridan foydalana olish, uni ne‘mat sifatida idrok etish asosida shakllanadi. Aniqki, nutq madaniyati jamiyat madaniy-ma‘rifiy taraqqiyotining, millat ma‘naviy kamolotining muhim belgisidir. Haqiqiy ma‘nodagi madaniy nutq shaxs umummadaniy saviyasining favqulotda muhim unsurlaridan biridir. Shuning uchun ham mamlakatimizda ma‘naviy-ma‘rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb e‘lon qilingan bugungi kunda nutq madaniyati masalalari, farzandlarimizning nutqiy madaniyat ko‘nikmalari va malakalarini oshirish, ta‘lim jarayonlarining barcha bosqichlarida

¹⁰Xayrullayev M., Haqberdiyev M. Mantiq. –Toshkent, 1993.

¹¹Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent, 1981.

¹²Mahmudov N. Ma‘rifat manzillari. –Toshkent, 1999.

madaniy nutq muammolarini yetarli darajada nazarda tutish har qachongidan ham dolzarblik kasb etganligi bejiz emas. Respublikamizda so'nggi yillarda qabul qilingan «Davlat tili haqida», «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlar, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» va boshqa juda ko'plab hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, til masalalariga alohida e'tibor berilgan. Fikrni o'z ona tilida mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifoda etish uchun odamda nutqiy madaniyat yetarli darajada shakllanishi kerak, busiz, zotan, ona tiliga sohiblik degan tushuncha ham ma'noga ega emas. Chunki nutq madaniyati tildan bemalol va maqsadga o'ta muvofiq tarzda foydalana olishni ta'minlaydigan ko'nikma, malaka va bilimlarning jami demakdir.

Inson tafakkurining mahsuli yoki fikrni so'z orqali ifodalash qobiliyati, mahorati sanalgan nutqning madaniyligini ta'min etuvchi to'g'rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, rang-baranglik, soflik kabi bir qancha sifatlar mavjud. Ana shu kommunikativ sifatlarining barchasini o'zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi.¹³

Til va tafakkur o'z birliklarining ahamiyati va qurilishi nuqtayi nazaridan farqlanadi. Tafakkurning maqsadi yangi bilimlarni olish va ularni sistemalashtirishdan iborat bo'lsa, til fikrni shakllantiradi, mustahkamlaydi va uni boshqa ob'yektga yetkazadi. Boshqacha aytganda, biz bilish va tushunish uchun fikrlaymiz, fikrimizni, istak va hissiyotlarimizni ifodalash uchun esa gapiramiz. Tilning asosini uning grammatik qurilishi, so'z yasash va gap tuzish qoidalari tashkil yetib, ular fikrni aniq ifodalash hamda tushunarli tarzda yetkazishga xizmat qiladi. Bir so'z bilan aytganda, fikr tilda so'zlar vositasida shakllanadi. Ongimizda shakllanadigan har qanday fikrning mohiyati, mazmunini tashkil etuvchi idrok yoki tasavvur faqat so'zlar vositasidagina voqelanadi. Demak, inson tafakkurining mahsuli til orqali namoyon bo'ladi.

¹³ **Mahmudov N.** Ma'rifat manzillari. –Toshkent, 1999.

3-MAVZU. MA'RUZA MATNI

TILNING KELIB CHIQISHI. TILLARNING O'ZARO HAMKORLIGI VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

Reja:

1. Tilning kelib chiqishi haqidagi farazlar.
2. Kishilik jamiyati va til haqidagi nazariyalar.
3. Tillarning o'zaro ta'siri va uning rivojlanish qonuniyatlari.
4. Substrat va superstrat
5. Tilning ichki va tashqi qonuniyatlari.

Tayanch soʻz va iboralar: tovushga taqlid, undov, mehnat chaqiriqlari, urugʻ, qabila, milliy til, sheva, affiksatsiya, oʻzlashgan soʻz, kalkalash

Tilning qachon va qayerda paydo boʻlganligi hali aniqlangan emas. Uning paydo boʻlishi masalasi koʻp zamonlardan beri insoniyatni qiziqtirib keladi. Bugunga qadar fanda eng dastlabki til (yoki tillar) qanday tovush yoki soʻzlar yigʻindisidan iborat boʻlgan, degan savolga aniq javob topilmagan. Baʼzi olimlarning fikricha, eng dastlabki til (tillar) taxminan bundan yarim million yil ilgari paydo boʻlgan. Til taraqqiyotining yozuv paydo boʻlgandan avvalgi holati biz uchun qorongʻidir. U davrda qanday tovushlar talaffuz qilingani, ularning bir-biri bilan qay tarzda bogʻlangani, u soʻzlarning qanday maʼnolarni ifodalagani kabi savollarga javob yoʻq. Albatta, tilning paydo boʻlish jarayoni juda murakkab boʻlib, bu masala bilan tilshunoslikdan tashqari antropologiya, psixologiya va etnografiya kabi fanlar ham shugʻullanadi.

Tilshunoslik tarixidan maʼlumki, grek faylasuflari ikki xil farazni oʻrtaga tashladilar. Demokrit va boshqalar narsa bilan narsa nomi orasida bogʻlanish yoʻq, til inson tomonidan yaratilgan, degan fikrni ilgari surishadi. Bular anomalistlar deyiladi. Platon boshliq olimlar narsa bilan uning nomi orasida bogʻlanish bor, degan fikrni ilgari surishgan. Bu oqim analogistlar deyiladi.

Hozirgi tilshunoslik nuqtai nazaridan qaraganda, dastlabki, yaʼni ilk chogʻlardagi narsa nomi bilan ayni shu narsa orasida bogʻlanish boʻlmagan. Bunday boʻlsa, tillarning soni 6000 dan ortib ketmas edi.

Tilning paydo boʻlishi haqida quyidagicha farazlar mavjud:

1. Tovushga taqlid farazi. Bunga koʻra, ibtidoiy odamlarning turli tovushlarga, hayvon va qushlar ovozigʻa, tabiat hodisalariga taqlid qilishi jarayonida soʻz yasalgan (*kukushka, gavkat, miyov...*). Bu faraz notoʻgʻri faraz, chunki u til va tafakkur birligiga ziddir.

2. Undovlar farazi ikkinchi farazdir. Bu qadimiy faraz boʻlib, uning asosida odamlar hayvonlarning baqiriy-chaqiriqlarini oʻrganib, ular orqali oʻzlarining ichki kechinmalari, gʻam-alamlarini ifodalashgan (*oh, uh* kabi). Fransuz olimi Jan Jak Russo ham shu farazni quvvatlagan. Bu faraz ham tilning jamiyat bilan bogʻliqligini inkor etadi. His-tuygʻularni bildirish uchun jamiyatning mavjudligi shart emas. Lekin til faqat jamiyat bor joydagina mavjud.

3. Mehnat chaqiriqlari faraziga koʻra, odamlar jamoa boʻlib mehnat qilayotganlarida mehnatni tashkil qilishda foydalanilgan tovushlar asosida til paydo boʻlgan, deb hisoblanadi. Hozirgi zamon olimlarining dalolat berishicha, tilning paydo boʻlishida mehnat chaqiriqlarining daxli yoʻq. Bu faraz ham tilning paydo boʻlishini jamiyatning paydo boʻlishi bilan uzviy bogʻlay olmaydi.

4. Ijtimoiy kelishuv farazining asosiy kamchiligi, tilning paydo bo'lishini odamning paydo bo'lishi bilan bog'lamasligidir. Lekin bu faraz ham tilning paydo bo'lishini tushuntirishga o'z hissasini qo'shgan.

Tilning paydo bo'lishini dialektik materializm quyidagicha yoritib beradi: maymunlar odamga aylanar ekan, dastavval qo'lning vazifalari o'zgara boradi, mehnat qila boshlaydi, oyoqda yurib qo'lga tayanmay qo'yadilar. Mehnat rivojlanib, odamlar yanada bir-birlariga jipslashib, bir-birlari bilan aloqa qilish zaruriyati paydo bo'ldi. Til mehnat bilan birga taraqqiy etgan. Til va mehnat asta-sekin miyani rivojlantirib, tafakkurni yuzaga keltiradi. Mehnat, til va ong orasidagi munosabat hozirgacha davom yetib kelmoqda. Ushbu faraz boshqa farazlarga nisbatan eng maqbuli hisoblanadi.

Ibtidoiy jamoada kishilar urug' bo'lib yashaganlar. Bir nechta urug'lar qabilani tashkil qilgan. Bu uyushmalarning o'z tili bo'lgan. Qabilalar ko'payib, tarqala boshlaydi. Uzoqroq hududdagi qarindosh qabilalar bir tilning turli shevalarida so'zlashuvchi qabilalar uyushmasiga birlashadi. Qabila ittifoqlarining umumiy tili bo'ladi, ayrim qabila tillari qabila tiliga nisbatan sheva holatini egallaydi. Qabilalar ittifoqi xalqni tashkil qiladi. Xalqning asosiy belgilaridan biri milliy tilning bo'lishidir. Shevalar, milliy tillar urug'chilik davridan boshlab ko'payib boradi. Shevalardagi farq ortib borib, yangi til paydo bo'ladi. Son o'zgarishi sifat o'zgarishiga olib keladi. Vaqt o'tgan sayin, masofa kengaya borib, yangi tillar paydo bo'ladi. Bu differentsatsiya va integratsiya (farqlanish va mujassamlashuv) hodisasidir. Shevalarning ko'payishi va yangi tillarning paydo bo'lishi tilshunoslikda farqlanish (differentsatsiya) deyiladi, ya'ni tillarning shevalarga ajralishi.

Til butun bir xalqqa xizmat qiladi, sheva esa xalqning bir guruhigagina taalluqli. Til ko'p funksiyalidir, hamma uchun umumiy aloqa vositasidir, ya'ni invariant vositadir. Millatning asosiy belgilari umumiy hudud, umumiy til, umumiy madaniyat birliklaridir. Shu belgilarni o'zida mujassamlashtirgan uyushma millat deyiladi. Bu uyushmaning tili milliy til deyiladi.

Milliy tilning xalq tilidan farqi unda adabiy yozuv shaklining mavjudligidir. Har bir millatning madaniy merosi ana shu tilda o'z aksini topadi. Tilning rivojlanish tarixi jamiyat tarixi bilan uzviy bog'liqdir. Til taraqqiyotida qo'shni xalqlar o'rtasidagi turli munosabatlar, savdo-sotiq va madaniy aloqalar, urushlar o'z ta'sirini qoldiradi. Bu ba'zi tillarga ko'proq, ba'zilariga kamroq ta'sir etadi. Dunyoda sof tilning o'zi yo'q. Masalan, ingliz tili lug'at boyligining 30 foizi sof ingliz so'zlari bo'lib, qolganlari roman va sharq tillaridan o'zlashgan.

Har qanday jamiyat tilni faqat ajdodlardan meros sifatida qanday bo'lsa, shunday qabul qilish lozim bo'lgan mahsulot ekanligini biladi va doimo bilgan. Shuning uchun tilning kelib chiqishi haqidagi masala, o'ylaganlaridek, unchalik muhim emas. Bunday masalani ko'tarib chiqishga hojat ham yo'q. Tilshunoslikning yagona real obyekti – bu allaqachon shakllanib bo'lgan tilning tabiiy va maromli hayotidir.

Tilning har qanday holati nega nega belgi o'zgarmaydi, ya'ni nega uni ixtiyoriy almashtirish mumkin emas degan savollarga javob beruvchi tarixiy omillarning mahsulidir.

Biroq til o'tmishdan qolgan meros degan fikr, faqat shu bilangina cheklaniladigan bo'lsa, hech narsani tushuntirmaydi. Axir, o'tmishdan meros qolgan amaldagi qonunlar ham har daqiqada o'zgartiriladi-ku.

Bunday shubha bildirilib, biz tilning ijtimoiy mohiyatini ta'kidlagan holda, masalani boshqa ijtimoiy ustqurmalariga nisbatan qo'ygandek qo'yishga majburmiz. Bu ustqurmalar qanday o'tadi? O'zgarimaslik haqidagi masalani ham o'z ichiga oluvchi umumiy savol shundan iborat. Eng

avvalo, boshqa ijtimoiy qoidalarda erkinlikning qanday darajasidan foydalanishini aniqlash kerak. Quyida ko`radiganimizdek, ularning har biriga nisbatan jamiyatga an'analar tomonidan taqalagan va an'analardan xoli jamiyatning faoliyati o`rtasida muvozanat har xil shakllanadi. Shundan keyin mazkur ijtimoiy ustqurma uchun birinchi qator omillari ko`proq yoki, aksincha, kamroq ta'sir qilishini aniqlash lozim bo`ladi. Va nihoyat, yana tilga murojaat etib, biz o`zimizdan nega unda ketma-ketlikning meros bo`lib o`tish tarixiy omili to`liq hukmron va har handay umumiy va tasodifiy narsaning bo`lishini inkor etadi deb so`rashimiz kerak.

Bu savolga ko`plab javoblar keltirish mumkin, masalan, tilning o`zgarishlari javon tortmalari kabi bir-birining ustiga qo`yilmaydigan, biroq o`zaro aralashib ketgan hamda biri ikkinchisiga kirib boradigan, shu bilan birga, turli yoshdagi kishilarni o`z ichiga oladigan turishi bilan bog`liq emasligini ko`rsatish mumkin. Shuningdek, ona tilini o`rganish jarayonida uning yalpi tarzda o`zgarmasligi haqida muayyan xulosaga kelish uchun ko`p ter to`kish talab qilinishini ham ko`rsatish mumkin edi. U yoki bu tildan foydalanishda *refleksiya (o`z ruhiy holati haqida o`ylash)ning ishtirok etmasligini ham qo`shimcha qilish kerak bo`lardi: so`zlovchilarning o`zlari til qonunlarini unchayam idrok etmaydilar. Madomiki, so`zlovchilar buni idrok etmas ekanlar, u holda qanday qilib tillarni o`zgartirishlari mumkin? So`zlovchilar til fanlariga ongli tarzda yondashdilar ham deylik. U holda bu faktlar har bir xalq o`ziga berilgan tildan, umuman, rozi degan ma'noda so`zlovchilar tomonidan tanqid qilinmasligini ham eslatish lozim bo`ladi¹⁴.

Tilda inqilob bo`lmaydi. Tildagi o`zgarishlar asta-sekin evolyutsion yo`l bilan amalga oshadi. Til taraqqiyotida turg`unlik bo`lmaydi. U doimo rivojlanishda bo`ladi. Har qanday til o`z tarixiy taraqqiyoti davomida lug`at tarkibini ichki va tashqi manbalar hisobiga boyitib, rivojlantirib boradi. Til taraqqiyotining bu umumiy qonuniyati o`zbek tili uchun ham taalluqlidir. O`zbek tili lug`at tarkibining boyishida ichki manbalar muhim manbalarlardan hisoblansa-da, dunyodagi hech bir til faqat o`z ichki manbalarlarigagina tayanib ish ko`rmaganidek, o`zbek tili uchun ham faqat o`z so`zlari, o`z qatlam boyligi va imkoniyatlarigagina kifoya qilmaydi. O`zbek tili lug`at sostavining boyishi va takomillashuvida tashqi manba (resurs) muhim rol o`ynaydi. Umuman, dunyoda hech bir til boshqa tillardan mutloq ajralgan holda rivojlana olmaydi. Shu sababli, har qanday tilning lug`at tarkibida shu til bilan o`zaro aloqada bo`lgan boshqa tillarning elementlari mavjud bo`ladi. Xalqlar o`rtasidagi o`zaro munosabatlar negizida tillararo so`z almashtirish yoki o`zaro so`z o`zlashtirish hodisasi sodir bo`ladi. Chunki xalqlar o`rtasida sodir bo`lgan o`zaro munosabatlar natijasida o`zlashgan moddiy ashyolar va ma'naviy-ma'rifiy tushunchalar bilan birga, o`z navbatida, ularni ifodalovchi leksemalar ham o`zlashadi.

Dunyoning ko`pgina tilshunoslari tillarning o`zaro aloqasi xususida ko`plab ilmiy izlanishlar olib borishgan. Olib borilgan tadqiqotlarning ko`pchiligida bu masalaga ijtimoiy-tarixiy hamda psixologik nuqtai nazardan yondoshilgan, ya'ni muayyan bir til tarixini o`rganish orqali mazkur tilning o`z taraqqiyoti davomida tarixning u yoki bu davrida boshqa tillar ta'siriga tushishi va buning natijasida tillar o`rtasida o`zaro so`z almashish hodisasi kuzatilgan. Tabiiyki, tillar o`rtasida o`zaro so`z almashish aloqasining miqdoriy natijalari turli tillarda turlicha bo`ladi. Jahon tillari orasida hech qachon va hech qayerda boshqa tillar ta'siriga tushmagan yoki o`z lug`at boyliklaridan boshqa tillarga bermagan til topilmasa kerak. Shuningdek, hech bir tirik til boshqa

¹⁴ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p. 71-72

bir til bilan o'zaro aloqaga kirishmaslik kafolatini bera olmaydi. Ayniqsa, o'zaro aloqada bo'lgan xalqlarning tillari bir-birlariga ta'sir etishi, bir-birini boyitishi uchun xizmat qilishi, bunday o'zaro ta'sirning leksikada samarali bo'lishi ma'lum fakt. Xalqlarning o'zaro aloqalari, tillarning bir-biriga ta'siri turli davrlarda, turli sharoitlarda o'ziga xos ko'rinishda bo'ladi. Bunday o'zaro ta'sir ayrim davrlarda kuchsiz darajada bo'lsa, boshqa bir davrda sezilarli va samarali tarzda bo'ladi. Shu bilan birga, bunday o'zaro ta'sir ba'zi vaqtlarda stixiyali tarzda bo'lsa, ayrim davrlarda uni ma'lum qonun-qoidalar asosida yo'lga solish, unga insonning faol aralashuvi talab etiladi. Darhaqiqat, turli tarixiy davrlarda o'zbek tili ko'plab boshqa tillar bilan o'zaro aloqada bo'ldi. Shu bois, o'zbek adabiy tilining lug'at tarkibida qadimgi uyg'ur, so'g'd, xitoy, arab, mo'g'ul, fors-tojik kabi ko'plab tillarning elementlari mavjuddir. Bu tillar o'zbek tili lug'at tarkibiga turli davrlarda, turli darajada, turli yo'llar bilan ta'sir etgan. Shunga ko'ra, o'zbek tiliga o'tgan so'zlarning soni ham turli miqdordadir. Ayni shunday holatni o'zbek tilining barcha terminologik sistemalarida ham to'liq kuzatish mumkin. Quyida o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan va u bilan muomalada bo'lgan tillar mavzusini o'zbek kitobatchilik terminologiyasi misolida yoritib berishga harakat qildik.

Ta'kidlash lozimki, ba'zi turkiy tillarda bo'lganidek, o'zbek kitobatchilik terminologiyasi shakllanishining dastlabki bosqichlarida (XI-XII asrdan XX asr boshlariga qadar) o'zbek adabiy tilining lug'at boyligidan ayni sohaga oid terminlar yaratishda asosiy manba o'laroq yetarli darajada foydalanilmagan. Bu yo'nalishda asosiy ustunlikka, birinchi navbatda, arab tili, keyin esa, fors-tojik tili ega bo'lgan. Shu bois, o'zbek kitobatchilik terminologiyasining shakllanishida arab hamda fors-tojik tillarining o'rni katta bo'lgan.

Arab tilining ta'siri. O'zbek tili leksikasida arabcha so'zlarning mavjudligi o'tmishda O'rta Osiyo hududlarining arablar tomonidan egallanishi hamda uning tarixiy-ijtimoiy oqibatlari bilan bog'liqdir. Sodir bo'lgan siyosiy hamda ma'naviy o'zgarishlar mahalliy xalqlar intellektual turmush tarzining barcha sohalariga arab tili va arab madaniyatining kirib kelishiga zamin yaratdi. Buning natijasida, arab tilining keng tarqalishi, bu tilda yozishga, o'qishga, muomala qilishga va diniy aqidalarni bajarishga to'g'ri kelgani mahalliy xalqlarning ma'lum darajada arab tilini egallashiga olib keldi. Bu hol o'z navbatida o'zbek-arab ikki tilliligi hodisasini tug'dirdi. Chunki mahalliy xalq tomonidan arab tili o'rganilishining yana muhim sabablaridan biri, bizningcha, arablar bilan birga islom dini bilan kirib kelgan muqaddas Qur'oni Karimning arab tilida bo'lganligidir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, arab tili o'zbek tiliga, ba'zi tillardagi (adigey tili, lak tili kabi Dog'iston xalqlari tillari) singari, faqat islom dini tili sifatidagina emas, balki fan tili, rasmiy idoraviy uslub tili, badiiy adabiyot tili sifatida ham ta'sir etdi. Natijada, mahalliy xalq vakillari o'z ona tili bilan bir qatorda arab tilida erkin yozadigan va gapira oladigan bo'ldi. O'rta osiyolik mashhur olimlar Xorazmiy, Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Ahmad al-Farg'oni kabilar o'z ilmiy asarlarini arab tilida yozganlar.

Turkiy tillarga dastlab diniy, so'ngra ijtimoiy-siyosiy, ilmiy va madaniy terminologiyaga oid arabizmlar kirib keldi. Arabcha so'zlar nafaqat turkiy tillarga, balki u bilan doimiy birga yashab kelgan fors-tojik tiliga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ko'pgina adabiyotlarda o'zga tillardan so'z o'zlashtirishning asosiy manbai sifatida boshqa tillardan qilingan tarjimalar ko'rsatiladi. Albatta, bu to'g'ri. Kitobatchilik sohasida ham arabcha yoki forscha leksik birliklarning o'zbek tiliga kirib kelishida u tillardan qilingan davlat ahamiyati darajasidagi tarjimalarning o'rni katta bo'lgan. Bunday tarjimachilik ishlaridan ko'zda tutilgan asosiy maqsad turkiy xalqlarni Sharqda takomil topgan fan va adabiyot yutuqlari bilan keng tanishtirishdir. Shu maqsadda, asosiy tarjimalar arab va fors tillaridan amalga oshirilgan.

Fors-tojik tilining ta'siri. Ma'lumki, o'zbek xalqi juda qadimdan eroniy tilda so'zlashuvchi aholi bilan birga yashab kelgan, shu jihatdan, ularning madaniy-iqtisodiy turmush tarzida ko'plab mushtaraklik elementlarini uchratamiz. Biz yuqorida aytdikki, jamiyatdagi har qanday o'zgarish, birinchi navbatda, tilda o'z aksini topadi. Demak, o'zbek xalqi turmush tarzidagi bu yaqinlik o'zbek tiliga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Somoniylar sulolasi davrida (IX-X asrlar) arab tili o'rniga «forsiyi dari» yoki forsiy til, ya'ni dariy deb atalgan mahalliy til adabiy til sifatida keng yoyilgan. «Forsiyi dari», ya'ni fors adabiy tiliga Xurosonda yashovchi tojiklarning so'zlashuv tili asos bo'lgan. Umuman, Somoniylar hukmronligi davrida fors-tojik tilining nufuzi yanada ortdi. Natijada, forsiy adabiy til arab tilini she'riyatdan tamoman siqib chiqardi va u fan, adabiyot va madaniyat tiliga, qolaversa, rasmiy davlat tili darajasiga ko'tarildi. Bularning ta'sirida diniy adabiyotlarga arab tilida yozilgan bo'lsa, fors-tojik tilida dunyoviy adabiyot namunalari yaratildi va u mahalliy turkiy tillarga, ayniqsa, o'zbek tiliga kuchli ta'sir o'tkaza oldi. Har ikki tilning o'zaro hamkorlik qilishi o'zbek-tojik bilingvizmi hodisasini vujudga keltirgan muhim omil hisoblanadi.

Rus tili va u orqali Yevropa tillaridan so'zlarni kalkalab olish. Har bir til lug'at tarkibini yangi so'zlar bilan boyitishda kalkalash ham muhim o'rin tutadi. Kalkalash orqali sodda so'zlar bilan birga qo'shma so'z hamda birikma shaklidagi terminlar ham hosil qilinadi. O'zbek kitobatchilik terminologiyasi tarkibiga kiruvchi termin (so'z)larning muayyan qismi kalkalash yo'li bilan o'zlashgandir. Chunki terminologiyada kalkalashning o'ziga xos o'rni bor. Shu o'rinda *kalka* (fran. calque – nusxa, taqlid, ingl. translation loan-word, nem. Abklatsch, Übersetzungslehnwort) so'zi xususida qisqacha to'xtalib o'tsak. Tilshunoslikda kalkalashga bo'lgan qiziqish u qadar uzoq tarixga ega emas.

Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanishi, ayniqsa, tilning leksik sathida yaqqol namoyon bo'ladi. Xususan, tillarning chatishuvida substrat va superstat haqida gapirish mumkin (tag qatlam va ustki qatlam). Ikkala tushuncha mag'lub tilning g'olib tildagi elementlaridir. Bir tildan ikkinchi tilga so'zlarning o'zlashtirilishi substratga kirmaydi. Substratda g'olib til mag'lub tilni siqib chiqaradi va bunda mag'lub til g'olib tilga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. A.Hojiev o'z lug'atida substratga shunday ta'rif beradi: “Substrat – tillarning chatishishi natijasida mag'lub tilning g'olib tilda qoldirgan izlari”.¹⁵ Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlarni so'zlab bering.
2. Sizning tilning paydo bo'lishi haqidagi shaxsiy fikringiz qanday?
3. Tillarning o'zaro ta'siri tilning qaysi sathida yaqqol namoyon bo'ladi?
4. O'zbek tili lug'at boyligining rivojida qaysi tillarning ta'siri katta?
5. O'zbek kitobatchilik terminologiyasi misolida tillarning o'zaro ta'sirini izohlab bering.
6. O'zbek kitobatchilik terminologiyasiga xorijiy tillardan o'zlashgan qaysi terminlarni bilasiz?
7. Substrat nima?
8. Superstat nima?

Asosiy tushunchalar:

¹⁵Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. -Toshkent, 2002, 94-b.

1. Tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlarning eng maqbuli – ijtimoiy kelishuvlar haqidagi farazdir.
2. O'z so'z – tilning aslida o'ziga mansub bo'lgan (boshqa tildan o'zlashmagan), tilning o'z qatlami asosida yasalgan so'z.
3. O'zlashgan so'z - o'zga tildan qabul qilingan so'z.
4. O'zlashtirish - o'zaro ta'sir, aloqa natijasi sifatida bir til unsurlarining boshqa tilga qabul qilinishi.
5. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanishi, ayniqsa, tilning leksik sathida yaqqol namoyon bo'ladi.
6. Dunyoda o'zga tilning ta'siridan xoli bo'lgan biron bir til mavjud emas.
7. O'zga tildan so'z o'zlashtirishning ijobiy va salbiy tomonlari bor.
8. Substrat – tillarning chatishishi natijasida mag'lub tilning g'olib tilda qoldirgan izlari.
9. Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.

4-MAVZU. MA'RUZA MATNI

TIL VA NUTQ

Reja:

1. Til tushunchasi.
2. Nutq tushunchasi.
2. Til va nutqning dialektik munosabati.

Tayanch soʻz va iboralar: til, nutq, kommunikatsiya, soʻzlovchi jamoa, vaqt, imkoniyat, umumiylik, xususiylik, til va nutq dialektikasi

Til va nutq dialektikasi nazariy tilshunoslikning, shuningdek, amaliy tilshunoslikning hamda falsafa, tarix, psixologiya, mantiq kabi fanlarning ham muhim va murakkab muammolaridan biridir¹⁶.

XX asr tilshunosligining – sistem tilshunoslikning bosh, asosiy mezoni til va nutq munosabati, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash boʻldi¹⁷.

Ushbu muammo tarixiga nazar tashlasak, prof H.Neʼmatovning maʼlumot berishicha, til va nutq hodisalarini oʻzaro farqlash dastlab VII–IX asrlarda shakllangan arab tilshunosligining til oʻrganish usullarida¹⁸ koʻrish mumkin. Prof.A.Nurmonovning tadqiqotida esa temuriylar davri oʻzbek tilshunosligining sardori boʻlgan Alisher Navoiy asarlarida til va nutq hodisalari farqlangani, alloma shu masalaga alohida eʼtibor bergani qayd etiladi.¹⁹

Til va nutq muammosi umumiy nazariy tilshunoslikning asos-chisi boʻlgan Vilgelm fon Gumboldtning tildagi energiya (harakat, jarayon, kuch) va ergon (mahsulot), tilshunoslikdagi psixologizm oqimining asoschisi G.Shteyntalning tildagi «barqaror mohiyat» va «harakatdagi kuchlar», buyuk nazariyotchi va amaliyotchi tilshunos Ivan Boduen de Kurtenening «tildagi barqarorlik va oʻzgaruvchanlik» haqidagi taʼlimotlarida ham beriladi²⁰.

Taʼkidlash shart, til va nutq dialektik munosabati oʻzining dastlabki haqiqiy, mukammal ilmiy - nazariy yechimini tilshunoslik fanida keskin burilish yasagan buyuk tilshunos olim Ferdinand de Sossyur asarlarida topdi.

“1. Soʻzlarni befoyda tavsiflashdan qochib, biz, eng avvalo, nutqiy faoliyat deb ataluvchi umumiy hodisa ichida ikki tarkibiy qism (factour) – til va nutqni oʻzaro farqladik. Biz uchun til – bu nutqiy faoliyat minus nutq. U har bir kishiga oʻzgalarni tushunish va ularga tushunarli boʻlishga imkon beradigan lisoniy koʻnikmalar majmuidir.

2. Biroq bunday tavsif tilni u hamon ijtimoiy borliqdan tashqarida qoldiradi, uni qandaydir noreal narsa sifatida taqdim etadi. Chunki borliqning faqat bir tomoninigina oʻz ichiga oladi: tilning mavjud boʻlmogʻi uchun soʻzlovchi jamoa kerak. Til, bir qarashda, sirtidan qaraganda koʻringanidek, hech qachon jamiyatdan tashqarida mavjud boʻlmaydi, chunki u semiologik hodisa. Tilning ijtimoiy tabati uning ichki xossalardan biridir. Uni toʻliq tavsiflash bizni, tubanda keltirilgan sxemada koʻrsatilganidek, oʻzaro uzviy bogʻli` ikki hodisaga olib keladi:

Biroq bu sharoitlarda til yashashga qodir, ammo hali yashayotgani yoʻq. Biz faqat tarixiy fakti emas, balki ijtimoiy borliqni ham eʼtiborga oldik.

3. Til lisoniy belgining ixtiyoriyligi tufayli soʻzlovchi irodasiga koʻra tashkil etilgan, aqlga muvofiqlik tamoyiliga mutlaqo tobe «erkin tizim»dan iboratdek koʻrinishi mumkin. Bunday fikrga, aslida tilning oʻzicha olingan xarakteri ham zid emas. Albatta, jamoaviy psixologiya sof mantiqiy material bilan ish koʻrmaydi. Kishilarning amaliy munosabatlarida aql oʻz oʻrnini

¹⁶ Qarang: **Rasulov R.** Umumiy tilshunoslik. –B. 165-170.

¹⁷ Qar: X.Неъматов, P.Расулов Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Т.,1995, 3-29-betlar

¹⁸ Qar: X.Неъматов, O.Бозоров.Тил ва нутк.-Т, 1993,7-bet.

¹⁹Qar: A.Nurmonov.Oʻsha asar, 73-80-betlar.

²⁰ Qar:H.Neʼmatov,O.Bozоров.Oʻsha asar, 7-bet.

bo'shatib berishini ham unutmaslik kerak. Shunga qaramasdan, tilni manfaatdor shaxslar istagan – irodasiga ko'ra o'zgaradigan oddiy taomil (shartlilik) sifatida o'rganishga bu emas, balki ijtimoiy kuchlar bilan birikib ketadigan zamon ta'siri monelik qiladi. Zamon kategoriyasidan tashqari, lisoniy voqelik noto'liq, binobarin, unga doir xulosalar doimo nisbiydir.

Agar biz tilni so'zlovchi jamoadan tashqari, faqat zamonda oladigan bo'lsak (uzoq yillar bir o'zi alohida yashayotgan kishini ko'z oldimizga keltiraylik), u holda biz, unda ehtimol, hech qanday o'zgarishni payqamagan bo'lardik. Unga vaqt ta'sir qilmasdi. Va, aksincha, agar biz so'zlovchi jamoani zamondan tashqarida kuzatadigan bo'lsak, ijtimoiy kuchlarning tilga ta'sirini ko'rmaymiz. Binobarin, haqiqatga yaqinlashish uchun keltirilgan sxemaga vaqtning harakatini ko'rsatuvchi belgini ham qo'shishimizga to'g'ri keladi.

Endi til o'z erkini yo'qotadi, chunki vaqt unga ta'sir etuvchi ijtimoiy kuchlarga o'z ta'sirini o'tkazishga imkon beradi. Shunday qilib, biz erkinlikni chippakka chiqaruvchi uzluksizlik tamoyiliga etib kelmoqdamiz. Biroq uzluksizlik ehtiyojga ko'ra, o'zgarishni, ya'ni ifodalanmish bilan ifodalovchi orasidagi munosabatlarda kuzatiladigan talay siljishlarni nazarda tutadi”²¹

Demak, til va nutq masalasi nafaqat sistem tilshunoslikning, umuman, jahon tilshunosligi fanining hamma davrlaridagi - ham diaxron, ham sinxron bosqichlaridagi eng jiddiy nazariy muammosi bo'lgan va bundan keyin ham shunday bo'lib qoladi. Negaki, tilshunoslikning ushbu o'ta murakkab va o'ta dolzarb muammosisiz nafaqat nazariy-umumiy tilshunoslikning, balki xususiy-amaliy tilshunoslikning ham qator eng muhim, asosiy masalalarini to'liq, mukammal va obyektiv hal qilib bo'lmaydi. Shunga ko'ra, til va nutq dialektikasi jahon tilshunosligi fanining doimiy muammo-laridan biri sifatida qolaveradi.

Xullas, hozirda til va nutqni, til va nutq hodisalarini, birliklarini farqlash umumtilshunoslikda, shuningdek, o'zbek tilshunosligida ham mustahkam o'rin egalladi.

Til va nutq dialektikasida til o'ziga xos murakkab tuzilishga (strukturaga) ega bo'lgan bir butun sistema sifatida faoliyat ko'rsatadi. Demak, F.de Sossyur mutlaqo to'g'ri ta'kidlaganidek, til sistemadir.

Til sistemasining bir-biri bilan uzviy bog'langan tovush tomoni, lug'at tarkibi, grammatik qurilishi mavjud bo'lib, ular birgalikda bir butunlikni, sistemani tashkil qiladi. Tilning sistem xarakteri aslida qayd etilgan sathlar, qatlamlar (yaruslar) bilan belgilanadi, asoslanadi. Ayni vaqtda ushbu sathlarning har biri o'ziga xos sistema-ichki sistema bo'lib, til sistemasining tarkibiga kiradi. Demak, til sistemalar sistemasi -supersistema, makrosistema sifatida jamiyatga xizmat qiladi, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'ladi, ijtimoiy - amaliy vazifa bajaradi.

Tilning ijtimoiy mohiyati jamiyatda aloqa-aralashuv quroli bo'lishida ko'rinadi. Shunga ko'ra, prof. S.Usmonov «Insonlar orasidagi munosabat uchun xizmat qiladigan narsa, albatta, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lishi lozim. Chunki bunday munosabat, aloqa kollektiv ichida-jamiyatda voqe bo'ladi»²², deydi.

Tilning material mohiyati haqida fikr yuritilganda, tilni belgilar sistemasini yoki semiotik sistema deb qarash hozirda tilshunos olimlar tomonidan to'liq qabul qilingan. Masalan, prof. V.M.Solnsev «Til tipik semiotik yoki belgilar sistemasidir...»²³ desa, tilshunos B.V.Kosovskiy «til o'zining material mohiyatiga ko'ra belgilar sistemasini yoki semiotik sistemani hosil qiladi»,²⁴ deb alohida qayd etadi.

Xullas, til supersistema-sistemalar sistemasini sifatida jamiyat uchun tarixan mukammal yaratilgan, barchaga birday xizmat qiladigan va barcha uchun umumiy bo'lgan, asosan, fikr ifodalash, fikrni “moddiy” qilish uchun ishlatiladigan alohida so'zlar, gaplar - nutq birliklaridan, ifoda vositalaridan, ularning o'zaro mantiqiy bog'lanishi uchun, nutqni qurish uchun xizmat

²¹ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. –p. 77-78.

²² С.Усмонов. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти. Ж.1970. №2

²³ В.М.Солнцев. Знаковость языка и... теория познания. М.,1969, 212-bet.

²⁴ Б.В.Косовский. Общее языкознание.-Минск, 1969, 37-bet.

qiladigan qonun-qoidalaridan tashkil topadi.²⁵

Til o'zining jamiyatdagi kommunikativ (informativ, ekspressiv, emotiv, volyuntativ va b.) vazifasini qanday ko'rinishda, qanday «qiyofada», qanday shaklda amalga oshiradi?

Ijtimoiy-psixik jarayon bo'lgan til o'zining jamiyatdagi kommunikativ, umuman, har qanday vazifasini nutq shaklida, nutq ko'rinishida, nutq orqali amalga oshiradi. Nutq til sistemasining so'zlashuv, fikr almashuv jarayonidagi yoki yozuvdagi-matndagi muayyan ifodasidir, ko'rinishidir, holatidir. Shunga ko'ra, S.Usmonov «Til qachon ma'lum funksiyani bajarishi mumkin? Til nutq sifatida namoyon bo'lgandagina ma'lum funksiyani bajarishi mumkin»,²⁶ deydi.

Miyamizda (ongimizda) obyektiv olamning ta'siri tufayli hosil bo'lgan tushunchalar, tasavvurlar, turli xil fikrlar, demak, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan til (nutq) orqali voqelanadi. Yana ham aniqrog'i, har qanday fikrni ifodalash, boshqalar bilan aloqada bo'lish, faqat til materiali orqali amalga oshadigan real, jonli nutq jarayonida sodir bo'ladi. Til aloqa quroli, insonlar orasidagi munosabat vositasi deb baholanganida til materialiga asoslangan... nutq ko'zda tutiladi²⁷.

Ichki – psixik jarayon, tashqi-moddiy voqelikka o'tar ekan, aylanar ekan, bu o'tish-jarayon faqat nutq asosida, ya'ni, hamma vaqt til materialiga suyanadigan nutq orqali amalga oshadi. Nutq uchun esa asos (baza) vazifasini til boyligi, til materiali o'taydi.

Til materialini S.Usmonov ikkiga bo'ladi:

1. Psixik material. Bu–so'z, morfema va fonemalarning xotiradagi obrazi (qiyofasi).

2. Moddiy material. Bu–nutq yaratish chog'ida belgili tovush qobig'iga ega bo'lgan, aniq talaffuz qilinayotgan so'zlar, morfemalar va tovushlar²⁸.

Demak, real jonli nutqning real til birliklaridan tashkil topishi isbot talab qilmaydigan haqiqatdir. Qiyoslang. *Bizning davrimiz bozor iqtisodiyotiga o'tish davridir*, gapi real nutq bo'lib, u tovush materiyasiga ega bo'lgan real til birliklaridan tashkil topadi. Aniqrog'i, ushbu gap: *biz, ning, davr, i, miz, bozor, iqtisod, i, yot, i, ga, o't, ish, davr, i, dir* kabi aniq til birliklaridan-so'z (leksema) va affiksalar morfemalardan tarkib topgan. Binobarin, mazkur gapni qayd etilgan til birliklariga-so'z (leksema) va affiksalar morfemalarga ajratish, aslida, uni real til birliklariga ajratishdir. «Ammo ajratishdan hosil bo'lgan har bir element o'sha nutq o'tib ketganidan keyin o'z material qobig'ini yo'qotib, ma'lum obrazlar sifatida doimiy ravishda xotirada saqlanadi. Xotiradagi bu elementlar endi moddiy hodisa bo'lmay, psixik hodisadir. Psixik hodisadan esa lozim bo'lganida nutq a'zolarining faoliyati tufayli yana moddiy hodisa hosil qilish mumkin»²⁹.

Ma'lum bo'ldiki, psixik hodisa bilan real nutq orasidagi oraliq hodisa xotiradagi real til elementlarining, til birliklarining nutq tuzish vaqtida talaffuz orqali ro'yobga chiqariladigan real ekvivalentlaridir.

Demak, xotiradagi til elementlarining obrazlari nutq faoliyati vaqtida real til elementlariga aylanadi. Zotan, real elementlar aslida birlamchi bo'lib, ularning ongndagi (xotiradagi) obrazlari ikkilam-chidir va ular real elementlar tufayli hosil bo'ladi.³⁰

Til «tashqi» jihatdan ham moddiy, ham psixik hodisa. Uning moddiylik-tovush materiyasi bo'lsa, psixik hodisaligi xotirada saqlanish xususiyatidir. Tilning ijtimoiy vazifasi moddiylikda ko'rinadi. Tildagi moddiylik so'z, so'z birikmasi va morfemalarning tovush materiyasiga o'ralganligida namoyon bo'ladi. Xuddi shu xususiyat tildan ijtimoiy maqsadda foydalanish imkoniyatini beradi.³¹

Ma'lum bo'ldiki, tildan fikr almashuv-kommunikatsiya maqsa-dida foydalanish jarayoni nutqdir. Hozirgi vaqtda nutqning til materiali orqali aloqa qilish jarayoni ekanligi tajriba yo'li bilan

²⁵ Qo'sh.qar: Y.V.Loya. O'sha asar. 139-bet. H.Ne'matov. O.Bozorov. O'sha asar, 8-bet.

²⁶ S.Usmonov. O'sha maqola.

²⁷ С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т.,1972, 144-bet. Yana qar: Б.А.Серебрянников. О материалистическом подходе к явлениям языка.-М., 1983.

²⁸ S.Usmonov. O'sha asar, 140-bet.

²⁹ S.Usmonov. O'sha asar, o'sha bet.

³⁰ S.Usmonov. O'sha asar, o'sha bet.

³¹ S.Usmonov. O'sha asar, 142-bet.

ham isbotlangan. Masalan, psixolog V.A.Artemov «Eksperimental – fonetik va eksperimental – psixologik tadqiqotlar nutqning til orqali aloqa qilish jarayoni ekanligiga bizni ishonitirmoqda. Hozirda ko‘pchilik ... psixologlar, metodist va tilshunoslar ushbu fikrga kelishgan»³². Demak, til nutq orqali, nutq esa til materiali orqali amalga oshadi.

Akademik I.P.Pavlov tomonidan ikkilamchi signallar sistemasi deb nom olgan tilning nutq bilan chambarchas bog‘liqligini yana shundan ham bilish mumkinki, har bir til tarixiy taraqqiyot davomida, odamlarning nutq vositasi bilan aloqa bog‘lash jarayonida vujudga keladi.

Til va nutq o‘rtasidagi bog‘liqlik, o‘zaro aloqadorlik yana quyidagilardan ham ma’lum bo‘ladi. Til nutq asosida tashkil topadi va nutq orqali reallashadi. Til bir vaqtning o‘zida ham asos, ham nutq mahsuli. Til aloqa uchun material bersa, nutq shu materialdan fikr shakllantirishdir.³³ F. de Sossyur aytganidek, til bizga nutq tushunarli bo‘lishi uchun zarur bo‘lsa, nutq esa tilning taraqqiyoti, yashashi, shakllanishi uchun zarur. Tarixiy jihatdan nutq faktarlari tildan oldin keladi.³⁴

Shu o‘rinda prof. B.A.Serebrennikovning fikrini ham keltirish maqsadga to‘la muvofiqdir. U ta’kidlaganidek «...til nutq jarayonida foydalaniladi. Har bir nutq faoliyatida til elementlari ishtirok etadi. Agar til sistem xarakterga ega bo‘lsa, nutq ham, til elementlari asosida namoyon bo‘lgandan keyin, sistem xarakterga ega bo‘ladi»³⁵.

Bizningcha ham, nutq sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema bo‘lib, til sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til sistemasi asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemasi yuzaga keladi. Shuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar o‘zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni-sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi – fikr ifodalash jarayonidagi so‘z ham, so‘z birikmasi ham, gap ham, matn ham o‘ziga xos mikro va makrosistemalardir.

Tilning yashashi, mavjudligi, taraqqiyoti nutq orqali bo‘ladi. Masalan, men o‘z nutqimda o‘zbek tilidan foydalanib gapiryapman, demak, bu o‘zbek tilining mavjudligi, uning yashayotganligidir. Demak, tilning har bir aniq ko‘rinishi real nutqdir, nutq faoliyatidir.³⁶

Jonli nutq yoki real nutq bu tilning mavjudligi, uning faol harakatidir.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy (lingvistik) birliklardan va qoidalaridan iborat xazinadir³⁷. Nutq esa ushbu birliklarning muayyan qoidalar asosidagi faol harakati, muayyan ijtimoiy vazifa bajarishi, ya’ni, nutq jarayondir, amaliyotdir.

Til ham, nutq ham ijtimoiy hodisadir. Ijtimoiy xarakterga ega bo‘lgan til va nutq biri ikkinchisi orqali amalga oshadi, ya’ni, til nutq orqali, nutq esa til orqali voqelanadi, namoyon bo‘ladi.

Til va nutq o‘zaro aloqador, bir-biri bilan bog‘liq, biri ikkinchisiz mavjud bo‘lmaydigan, ammo bir-biridan farqli bo‘lgan ijtimoiy hodisalardir. Demak, til va nutq o‘zaro bog‘liq bo‘lgani bilan aynan bir xil narsa emas. Psixolog P.I.Ivanov: «Biz biror kishiga: siz qaysi tilda (yoki tillarda) gaplashasiz deb savol berganimizda, biz shu kishining nutqi, gapi bilan uning o‘z nutqida qanday til (yoki tillar) dan foydalanishini aniq bilamiz»³⁸, deydi.

Har bir kishining o‘z nutqi bor va nutqida bir yoki bir necha tildan foydalanib gapiradi. Shu bilan birgalikda har bir kishining nutqi uning yoshiga, bilimiga, umumiy ma’naviy-madaniy saviya-siga qarab, o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘ladi. Bundan esa nutqning individual hodisa

³² В.А.Артемов. Психология обучения иностранным языкам. -М., 1969, 19-bet.

³³ С.Усмонов. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфологик тузилиш. Низомий номидаги ТДПИ нинг илмий асарлари.42-том. Т.,1963. 87-bet.

³⁴ F.de Sossyur.O‘sha asar, 57-bet.

³⁵ B.A.Serebrennikov. O‘sha asar.

³⁶ Qar: Т.П.Ломтев. Язык и речь. Вестник МГУ.1964.№4, 68-bet.

³⁷ XXI asr o‘zbek tilshunosligida, til va nutq dialektikasida, tilning lison deb ataluvchi qismi,ko‘rinishi ajratilib, nutqdan farqli holda lisonning inson xotirasida mavjud til birliklari va ulardan foydalanish qoidalaridan iboratligi ta’kidlanmoqda. Qar:Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o‘zbek tili T.2006.4-bet.

³⁸ П.И.Иванов Умудий психология –Т.1967, 294-bet.

ekanligi kelib chiqadi. Lekin biz yuqorida til ham, nutq ham ijtimoiy hodisa degan edik. Gap shundaki, nutq haqiqatan ham individual. Nutq individual o'zining bajarilishiga, sodir bo'lishiga ko'ra, ya'ni, u individ, alohida kishi tomonidan amalga oshadi. Ammo o'zining vazifasiga ko'ra esa nutq ijtimoiydir.

Demak, nutq – individual deganda, uning individ – alohida shaxs tomonidan amalga oshirilishi, bajarilishi ko'zda tutilsa, nutq – ijtimoiy deganda, uning ahamiyati, vazifasi, ommaviyligi tushuniladi.

Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tilni ham ma'lum ma'noda individual deyish mumkin. Chunki til materiali (elementlari, birliklari) psixikada, xotiramizda mavjud. Shuning uchun ham S.Usmonov: «Til elementlari jamiyat a'zolarining xotirasida... mavjud»³⁹, deydi.

Demak, til individual nutq shaklida faoliyat ko'rsatadi. Til va nutq ham ijtimoiy, ham individual. Tildagi ijtimoiylik nutq orqali namoyon bo'ladi. «Tildagi ijtimoiylik yashirin, ichki hodisa bo'lsa, nutqdagi ijtimoiylik tashqi, real hodisadir»⁴⁰.

Til mavhumdir, nutq esa aniqdir, ya'ni, nutqni eshitamiz, akustik qabul qilamiz va ko'ramiz (matnda). Nutq doimo aniq bo'lib, muayyan o'rinda (joyda) va muayyan vaqtda yuz beradi. Nutq so'zlovchining, tinglovchining va predmetning – fikr yuritilayotgan predmetning mavjud bo'lishini talab qiladi.⁴¹

Nutq akti – hamma vaqt ijodiy akt. Chunki har bir kishi o'z fikrini muayyan so'z, nutq orqali ifodalayotganida o'zining bilimiga, lug'at xazinasiga, hayot tajribasi va madaniy saviyasiga suyanadi.

Nutq – harakatchan, dinamik, jonli bo'lsa, til – statik, stabildir.⁴²

Nutq – alohida shaxsga, individga bog'liq. Til esa alohida shaxsga, individga bog'liq emas.

Tilning ijodkori, yaratuvchisi xalq. A.A.Potebnya aytganidek, til xalqning mahsulidir. Nutqning esa ijodkori individdir, insondir.

Nutq baland va past, tez yoki sekin, uzun yoki qisqa, mimikali yoki mimikasiz, qo'l harakati bilan (jest) yoki qo'l harakatisiz, aniq yoki noaniq bo'lishi mumkin, tilga esa bunday ta'rif-tavsif to'g'ri kelmaydi.

Nutq ham monologik, ham dialogik bo'la oladi. Til esa monologik ham, dialogik ham bo'la olmaydi.

Til – aloqa quroli, nutq – aloqa usuli.

Til – imkoniyat, nutq – voqelik, ta'sirchanlik.

Til – umumiylik, nutq–xususiylik, alohidalik.

Nutq kelib chiqishiga ko'ra birlamchi, ya'ni, oldin nutq – nutq tovushlari paydo bo'lgan, til esa ikkilamchi, nutq asosida shakllangan, tashkil topgan.

Til tahlil qilish yo'li orqali, nutq esa qabul qilish va tushunish orqali bilinadi.

Tilning hayoti uzoq, xalqning hayoti bilan bog'liq, nutqning hayoti esa qisqa, ya'ni, aytilgan vaqtdagina mavjud.

Tilning alohida vazifasi bo'lgan nutq psixologiya, tilshunoslik (uslubshunoslik, nutq madaniyati va b.), fiziologiya (nutq apparatining tuzilishini o'rganadi), informatsiya nazariyasi va boshqa fanlar tomonidan tekshiriladi.

Til – tilshunoslik, falsafa, mantiq, tarix, semiotika va boshqa fanlar tomonidan o'rganiladi.

Demak, jonli nutq, nutq faoliyati tilning mavjudlik va taraqqiy qilish shaklidir. Tilni nutq faoliyatida-nutqda kuzatganimizdagina uning ijtimoiy-amaliy vazifa bajarish mexanizmini ochib berish mumkin. Nutq faoliyatidagina til va nutqning o'zaro ta'siri, bog'liqligi, aloqasi amalga oshadi.

Til va nutq orasidagi dialektik munosabat shundaki, nutq faoliyati natijasida nutq shakllanadi. Nutq esa til birliklaridan tuziladi va til birliklariga ajralib ketadi. Til birliklari yana nutq faoliyati – faolligi uchun xizmat qiladi.

³⁹ S.Usmonov. O'sha maqola.

⁴⁰ S.Usmonov. O'sha maqola.

⁴¹ С.Трубецкой. Основы фонологии. –М., 1960, 7-бет.

⁴² В.А.Звегинцев. Теоретическая и прикладная лингвистика. –М., 1968, 105-бет.

Til inson xotirasida mavjud lisoniy birliklar va qoidalardan iborat xazina. Nutq esa ushbu xazinani boyituvchi, harakatga keltiruvchi, uning kuch-quvvatini, qudratini, qanday imkoniyatlarga egaligini ko'rsatuvchi, namoyon qiluvchi voqelikdir, jarayondir.

Asosiy tushunchalar:

Basic notions:

1. Til – imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli.
2. Nutq – voqelik, jarayon sifatida aloqa, fikr almashuv usuli.
3. Sistem tilshunoslik – tilni sistema sifatida o'rganuvchi tilshunoslik.
4. Dialektika – qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni.
5. Sistema – o'zaro zaruriy bog'langan qismlardan iborat butunlik.
6. Semiotika – belgilar nazariyasi haqidagi fan.
7. Kommunikatsiya – aloqa.

Adabiyotlar:

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. –p
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. – М., 1968.
3. Б.В.Косовский. Общее языкознание. – Минск, 1969.
4. С.Усмонов. Тил назариясининг баъзи бир масалалари. Ўзбек тили ва адабиёти ж. 1970. №2.
5. В.М.Солнцев. Язык как системно-структурное образование. – М., 1971.
6. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. – Т., 1972.
7. Ф.де Соссюр. Труды по языкознанию. -М., 1977.
8. А.Т.Хроленко. Общее языкознание. – М., 1981.
9. Ҳ.Неъматов. О.Бозоров. Тил ва нутқ. – Т., 1993.
9. Ҳ.Неъматов. Р.Расулов. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Т., 1995.
10. Р. Расулов. Умумий тилшунослик. 1-қисм. (Тилшунослик тарихи). – Т., 2005.
11. Sh.Rahmatullayev. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Т., 2006

5-MAVZU. MA'RUZA MATNI

Til sathlari va uning birliklari

1. Til sathlari.
2. Til sathlari birliklari.
3. Sistema va struktura.

Tayanch soʻz va iboralar: sistema, struktura, sistemalar sistemasi, til birliklari, elementlar, fonetik – fonologik sath, morfem – morfologik sath, soʻz yasash sathi, leksik – semantik sath, sintaktik sath.

Ferdinand do` Sossyurning “Umumiy tilshunoslik kursi” asarida yozilishicha, “Til – sistema. Garchi u, quyida keltirilganidek, aynan shu nuqtai nazardan batamom ixtiyoriy bo`lmasa-da va shu asosda unda nisbiy mantiq ustun bo`lsa-da, aynan shu yerda so`zlovchilar tilning qiyofasini o`zgartirishga qodir emasliklari ayon bo`ladi. Gap shundaki, bu sistema murakkab mexanizmdan iborat bo`lib, uning mohiyatiga maxsus tadqiqotlar olib borish yo`li bilangina etish mumkin. hatto, sistemadan har kun foydalanadiganlar ham shu sistema haqida hech narsa bilishmaydi. Tilni faqat mutaxassislar – grammatist, mantiqshunos va boshqalarning aralashuvi bilash o`zgartirish mumkinligini tasavvur qilish mumkin. Biroq hayot bunday harakatlarning ham hech narsa bermaganini ko`rsatadi”⁴³

Nazariy tilshunoslikning muhim va murakkab muammolaridan bo`lgan sistema hamda struktura munosabatida sistema butunlik – bir butun, yaxlit obyekt sifatida qabul qilinadi. Struktura esa sistemaning – butunlikning tarkibiy qismi bo`lgan, sistemani siste-ma qiluvchi bir-biri bilan zaruriy bog`langan elementlar, bo`laklarning o`zaro bog`lanish tartibi, chizmasi sifatida voqelanadi. Boshqacha aytganda, sistema (yunoncha) elementlardan – qism-lardan, bo`laklardan iborat butunlik bo`lsa, struktura (yunoncha) o`zaro bog`liqlik, ichki aloqa-tuzilish, qurilish demakdir. Struktura sistemani – bir butun obyektini tashkil qilgan elementlar, qismlar orasidagi ichki aloqa, munosabatlardir. Anig`i, sistema – butunlik, struktura– qismlilik. Sistema – umumiylik, struktura – xususiylik. Sistema elementlar aloqasining, bog`liqligining tugallangan nuqtasi, yaxlitligi. Struktura – elementlar aloqasining boshlang`ich nuqtasi, ularning dastlabki qator ichki bog`lanishi, munosabati. Sistema sintetik, struktura analitik tushunchalardir.

Sistema elementlari orasidagi munosabatlarning jami uning – sistemaning strukturasini hosil qiladi⁴⁴.

“Har bir holatida barcha hodisalar munosabatlarga asoslanadi. Bu munosabatlarning o`zi nima?

Til tizimi uzvlari orasidagi munosabat va tafovutlarning har biri qiymatlar qatorini tashkil qiladigan ikki soha bo`ylab joylashadi: shu ikki qatorning qarama-qarshi qo`yilishi har birining tarqalishini yaxshiroq aniqlab olishga imkon beradi. Ular aqliy faoliyatimizning til hayoti uchun birdek zarur bo`lgan ikki shakliga mos bo`ladi.

Bir tomondan, so`zlar nutqda bir-biri bilan bog`lanib, o`zaro tilning chiziqli ikki unsurining bir paytda talaffuz qilinishiga yo`l qo`ymaydigan tabiatiga asoslangan munosabatlarga kirishadi.

Bu unsurlar nutq oqimida birin-ketin safga tiziladi. Cho`ziqlik xususiyatga ega bunday unsurlarni sintagmalar deb atash mumkin. Binobarin, sintagma ketma-ket keladigan, kam deganda, ikki birlikdan iborat bo`ladi (masalan, re-lire «qayta o`qimoq», contre tous «hammaga qarshi» va vie humaine «insoniy hayot», s`il fait beau, nous sortirons «havo yaxshi bo`lsa, sayr

⁴³ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. –p. 73.

⁴⁴ Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T., 2013. – B. 178-179.

qilgani chiqamiz» va sh.k.). Sintagmaning uzvi faqat o`zidan oldin yoki keyin yoxud ikkalasi ham birgalikda kelganda muayyan ma'no kasb etadi.

Boshqa tomondan, nutq jarayonidan tashqarida o`zaro qandaydir umumiylikka ega bo`lgan so`zlar xotirada assotsiatsiya orqali shunday bog`lanadiki, natijada ulardan guruhlar hosil bo`ladi. Bu guruhlar ichida esa juda rang-barang munosabatlar namoyon bo`ladi. Masalan, henseignement «ta'lim» so`zi beixtiyor yana ko`plab so`zlarni eslatadi (masalan, enseigner «ta'lim bermoq, o`qitmoq», renseigner «yana o`qitmoq» va b. yoki armament «qurollanish», changement «o`zgarish» va b. yoki education «maorif», apprentissage «ta'lim olish, o`qish» va b.

Bu munosabatlarning hozirgina tilga olingan munosabatlardan mutlaqo boshqa ekanligini ko`rish qiyin emas. Ular cho`ziqlikka asoslanmaydi, miyada joylashadi va har bir shaxs xotirasida saqlanadigan xazinaga taalluqli bo`ladi. Bu xazina esa tildir. Bu munosabatlarni biz assotsiativ munosabatlar deb ataymiz.

Sintagmatik munosabatlar doimo in praesentia bo`ladi: u uzvlarning ikki yoki undan ortiq, bir xil darajada aktual ketma-ketlik munosabatiga asoslanadi. Aksincha, assotsiativ munosabat shu munosabat uzvlarini \*virtual, mnemonik qatorda birlashtiradi; uning uzvlari doimo in absentia bo`ladi.

Shu ikki nuqtai nazardan o`rganiladigan til birligini binoning ma'lum qismiga, masalan, ustunlariga o`xshatish mumkin: bir tomondan, ustun o`zi tutib turadigan sarrov (arxiv) bilan muayyan munosabatda bo`ladi – makonda bir paytda mavjud ikki birlikning bu o`zaro joylashishi sintagmatik munosabatni eslatadi; ikkinchi tomondan, agar bu \*dorida orderi ustuni bo`lsa, u ongda boshqa orderlar noani? *korinf, ya'ni mazkur makonda mavjud bo`lmagan unsurlar bilan qiyoslanadi. Bu – assotsiativ munosabatdir”⁴⁵

Til birliklari ham murakkablik darajasi va vazifasiga ko`ra farqlanadilar: fonemalar morfema va so`zlarning talaffuzini hosil qilsalar, morfemalar so`zlarni hosil qiladi. So`zlar esa muayyan qoidalar asosida erkin nutq birliklarini – konkret ibora va jummalarni hosil qiladi. Bunday holda yuqori darajadagi birliklar quyi darajadagi birliklar hisobiga rivojlanmaydi.

Til tizimining sathlardan iborat bo`lishi haqidagi g`oyani qo`llagan olimlardan E.Benvinist to`rt sathli tuzilishni taklif qiladi: fonemalar, morfemalar, so`zlar va gaplar sathlari. Til birliklarining xususiyatlari ularning boshqa birliklar bilan munosabatga kirishuvida namoyon bo`ladi. Bunday munosabatlarni umumiy ko`rinishda uch turga bo`lish mumkin: *sintagmatik, paradigmatic va ierarxik munosabatlar*.⁴⁶

Sintagmatik munosabatlar birliklarning ketma-ket tartibda birikishidagi munosabatlaridir (ularni ba`zan birliklarning kombinatorlik munosabatlari deb ham atashadi).

Assotsiativ yoki paradigmatic munosabatlar birliklarning ayrim xususiyatlari umumiyliги yoki o`xshashligi asosida muayyan guruhlariga bo`linib, munosabatga kirishuvidir.

Ierarxik munosabatlar nisbatan oddiy birliklarning murakkabroq birliklar bilan birikishi jarayonida yuzaga keladi. Bu munosabat «yaxlitlik va bo`lak» o`rtasidagi munosabatni aks ettiradi.

Ierarxik birliklar «...dan iborat», «...dan tashkil topadi» kabi iboralar bilan ifodalanishi mumkin.

Ko`rsatilgan uch turdagi munosabatlarga kirishuv barcha til birliklarining eng umumiy xususiyatlari hisoblanadi.

Har bir sath nisbatan bir xil (bir xil murakkablik darajasiga ega bo`lgan) birliklarning majmuasini tashkil qiladi. Ular o`zaro sintagmatik va paradigmatic munosabatlarga kirishuvlari mumkin, biroq ierarxik munosabatlarga kirisha olmaydilar (fonemalar fonemalardan, morfemalar morfemalardan, so`zlar so`zlardan tashkil topmaydi).

Tilning har bir birligiga xos ichki yaxlitlikka va belgi yoki belgilar birikmasining sintagmatik, paradigmatic va ierarxik munosabatlariga asoslangan yagona mezonning qo`llanishi til tizimida ma'lum ko`rinishdagi sathlarni ajratish imkonini yaratadi.

⁴⁵ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p.123-124.

⁴⁶ Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. – Toshkent, Fan, 2007. -B.44.

Fonetik – fonologik sath birligi fonemadir. Fonema mavhum birlik hisoblanadi va u funkstional o'xshash va fonetik jihatdan bir xil tovushlar yig'indisi, umumlashmasidan iborat. Boshqacha aytganda, fonema mavhum birlik sifatida umumiylik xususiyati va o'z variantlariga egadir. Konkret tovushlar fonemalarning variantlaridir va ular «fonlar» yoki «allofonlar» deb yuritiladi. «Fonema» atamasi esa aniq fonemalar sinfining qisqacha nomidir. Fonema va fon invariant va konkret shakldagi (ma'lum vazifa bajarayotgan tovushning) yagona birlikning turli ifodalanishidir. Tovush fonemaning ajralmas bo'lagi emas, balki u konkret fonemaning ifodasidir.

Fonema morfema va so'zning tovush qobig'i tarkibiga kiradi, morfema va so'zlar tarkibida variantlar ko'rinishida ifodalanadi. U ichki butunlikka va farqlovchi xususiyatlarga ega bo'lib, eng kichik belgi sifatida mavjud.

Morfem – morfologik sath asosini morfemalar tashkil qiladi. U so'z va grammatik formalar tarkibiga kiradi, talaffuzda fonemalar yig'indisidan iborat va grammatik shakllar tarkibida variantlarga ega bo'ladi. U ham ichki butunlikka ega bo'lib, (barcha variantlar uchun mazmun birligi) maxsus belgi bilan ifodalandi. Bu belgi mustaqil mazmunga ega emas.

So'z yasash sathida til tizimida mavjud bo'lgan so'zlarning strukturasi («so'zlar qanday yasalgan») va yangi so'zlar yasash imkoniyatlari («qanday yasaladi?») haqida fikr yuritiladi.

Tilning so'z yasash imkoniyatlari ushbu tizimni alohida sath sifatida ajratishga turtki bo'ladi. So'z yasash modellari morfologik guruhlarini (so'z turkumlarini) tashkil qilishda ishtirok yetadi, so'zlar orasidagi munosabatlarni umumlashtiradi, nutq tarkibida qayta voqelanadi, model ichki yaxlitlikka ega (ma'no, vosita va ifoda usullarining yaxlitligi). Morfemalarning asosiy vazifasi so'z yasash va so'z shakllarini o'zgartirishdir.

Sintaksis sathida so'z birikmalari va gap tuzilishi, ularning semantikasi o'rganiladi.⁴⁷

Leksik – semantik sath tahlilida leksikologiya va semasiologiya fanlari bog'liqligi namoyon bo'ladi. Leksikologiya tilning umumiy lug'at tarkibini, semasiologiya esa leksik ma'noni o'rganadi. Leksik-semantik tizimga lug'aviy va frazeologik birliklarning ma'no-mazmun munosabatlari, ular tashkil qiladigan guruhlarining o'ziga xos xususiyatlari, o'zaro aloqadorlik xarakteri (leksik-paradigmatik) va tilning boshqa quyi tizimlari bilan bog'liq tomonlari, til birliklarining semantik o'zgarishidagi variantlilik kabi masalalar taalluqlidir.

Xorijiy adabiyotlarda esa til sathlarini belgilashda biroz boshqacha yondashuv kuzatiladi. Masalan: Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer lar tomonidan yozilgan "Linguistics. An introduction" kitobida quyidagi fikrlarni o'qish mumkin:

Bir qator tilshunoslarning fikriga ko'ra, grammatika ikki komponentdan iborat: leksik komponent (yoki lug'at), unda tildagi barcha so'zlar jamlangan; siintaktik komponent, unda so'zlarni qay tarzda birlashtirib so'z birikmalari va gaplar tuzish mumkinligi o'rganiladi. Leksikaning har bir elementi so'zning lingvistik xususiyatlari haqida ma'lumot beradi. Masalan, ingliz tilidagi "man" so'zi bir tomondan muayyan tovushlardan iborat bo'lsa, ikkinchi tomondan shu leksemaning grammatik ma'nosini ham bildiradi, ya'ni "man" so'zi ot turkumiga kiradi va ko'plikda shaklini biroz o'zgartiradi ("men"), shuningdek, bu so'z aynan katta yoshdagi erkak ma'nosini bildiradi.

Grammatikani chuqurroq o'rganish shuni ko'rsatadiki, u faqat leksika va sintaksisdangina iborat emas. Ko'pgina so'zlar gap tarkibida o'z fonetik shaklini o'zgartiradi, bu o'zgarishlar avvalgi va keyingi so'zlar, ya'ni fonetik qurshov ta'sirida yuzaga keladi. Misol uchun, doimiy ravishda sodir bo'ladigan eliziya hodisasini (ya'ni muayyan vaziyatda tovush tushib qolishi, talaffuz qilinmasligini) yoki assimilyatsiyani (bir tovushning ikkinchi qo'shni tovush xususiyatlarini to'liq yoki qisman o'zlashtirishi holatini) olaylik. Nutqimizdagi bu kabi jarayonlar leksik va sintaktik komponentdan tashqari, grammatika fonologik komponentni ham o'z ichiga olishi kerakligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, ma'lumki, nutqiy faoliyat davomida inson muayyan ma'no anglatuvchi so'zlarni biriktirib, gap tuzib, gaplarni talaffuz qilish bilan cheklanmaydi. U ba'zan ayni bir gapga turli mazmun yuklashi ham mumkin, ya'ni bir gap turlicha

⁴⁷ Safarov Sh. Gap qurilishi: lingvistik tahlil va lingvodidaktika // Filologiya masalalari.– Toshkent: O'z DJTU, 2003, 3-4 sonlar.-B. 51-54.

interpretatsiya qilinishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi “She loves me more than you” (“U meni sendan ko‘ra ko‘proq sevadi”) gapida ikki xil ma‘no mavjud. Birinchisi - “U ham, sen ham meni sevasizlar, lekin u meni sendan ko‘ra ko‘proq sevadi”; ikkinchi ma‘no – “U meni ham, seni ham sevadi, lekin meni sendan ko‘ra ko‘proq sevadi”. Ma‘nolardagi ikki xillik leksik, yo fonetik, va yoxud morfologik masala emas, balki gap tarkibidagi so‘zlarning o‘zaro mantiqiy munosabatlari masalasidir. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, grammatika yana bir komponentni - tildagi gapning mantiqiy shaklini anglatuvchi komponentni o‘z ichiga olishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, til grammatikasi kamida to‘rt komponentdan iboratdir: leksik, sintaktik, fonetik komponentlar hamda mantiqiy shakl komponenti. Tilshunosning asosiy vazifalaridan biri bunday grammatikalarning mohiyatini o‘rganishdir.⁴⁸

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Til va jamiyatning uzviy bog‘liqligini izohlab bering.
2. Tilning ijtimoiy funksiyalari nimalarda namoyon bo‘ladi?
3. Til taraqqiyotining ichki va tashqi qonuniyatlarini izohlab bering.
4. Til sistemasi nima?
5. Til strukturasi nima?
6. Sistemaning besh jihatini izohlang.
7. “Til - sistemalar sistemasi” deganda nimani tushundingiz?
8. Til strukturasi elementlari qaysilar?

Asosiy tushunchalar:

1. Til va jamiyat uzviy bog‘liqdir.
2. Til – tabiiy, ruhiy, ilohiy emas, balki ijtimoiy hodisadir.
3. Til taraqqiyotidagi ichki qonuniyatlar tilning o‘z tabiati asosida (o‘z mohiyatidan) kelib chiqadigan taraqqiyot jarayonlarini ifodalovchi qonunlar hisoblanadi. Ular lingvistik omillarga tayanadilar.
4. Til taraqqiyotining tashqi qonuniyatlari ijtimoiy tuzum shakllari, tarixiy jarayonlar, xalqlar va millatlar o‘rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy va ma‘rifiy aloqalar, ilm-fan rivoji, ishlab chiqarish va texnika taraqqiyoti, ijtimoiy tafakkur, inson ruhiyati, his-tuyg‘ulari, til va yozuvga oid qonun va farmonlarga bog‘liq bo‘ladi.
5. Sistema o‘zaro bog‘liqlikdagi elementlar majmuasidan iborat bo‘lib, bu majmua yaxlitlikni tashkil qiladi va undagi ishtirokchilarning har biri alohida hamda o‘zaro munosabatda tavsiflanadilar.
6. Struktura ushbu sistemadagi elementlarning munosabatlari asosida yuzaga keladigan tuzilmadir.
7. Til – sistemalar sistemasi hisoblandi, chunki u ichki bo‘linuvchanlik xususiyatiga ega.
8. Til birliklarining xususiyatlari ularning boshqa birliklar bilan munosabatga kirishuvida namoyon bo‘ladi. Bunday munosabatlarni umumiy ko‘rinishda uch turga bo‘lish mumkin: sintagmatik, paradigmatic va ierarxik munosabatlar.
9. Til strukturasi elementlari – til sathlari quyidagilardan iborat: *fonetik – fonologik sath, morfem – morfologik sath, so‘z yasash sathi, leksik – semantik sath, sintaktik sath.*

⁴⁸ Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -4-6 p.

6-MAVZU. MA'RUZA MATNI

FONETIKA

Reja:

1. Nutq tovushlari tilning tabiiy materiali sifatida.
2. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyatsiyasi.
3. Nutq tovushlarining tasnifi.
4. Nutqning fonetik bo'linishi.
5. Bo'g'in va uning turlari.
6. Intonatsiyaning vazifasi. Urg'u va uning turlari.
7. Nutq tovushlarining o'zgarishi.
8. Fonema tushunchasi va uning tovushdan farqi.

Tayanch so'z va iboralar: fonema, tovush, urg'u, bo'g'in, enklitika, enkliza, proklitika, prokliza, jumla (fraz), takt, tilning tabiiy materiali, vokalizm, konsonantizm.

Fonetika grekcha phone – tovush so'zidan kelib chiqqan bo'lib, tilning tovush tomonini o'rganadi. Tovushlar bir-biridan akustik, ya'ni eshutilishi jihatdan farq qiladi va so'zlarning shakllanishi va ajralib turishi uchun xizmat qiladi.

Nutq tovushlari murakkab hodisa bo'lib, ular quyidagi xususiyatlarga egadir:

1) tovushlar – fizik hodisa, chunki ular havo zarrachalarining tebranuvchi harakati natijasidir;

2) tovushlar – fiziologik hodisa, chunki ular nutq organlarida hosil bo'ladi;

3) tovushlar psixik hodisadir, chunki ularning paydo bo'lishi ongli harakat natijasidir;

4) tovushlar ijtimoiy hodisadir, chunki ular aloqa vositasi bo'lishi tilning elementlaridir.

Fonetika tilning tovush tizimini, nutq tovushlarini va nutq fiziologiyasi, nutq tovushlarining paydo bo'lishini o'rganadi. Kishilarning tovushi tovush paychalarining tebranishidan hosil bo'ladi. Paychalarning tebranish xususiyatiga qarab ovoz (un) yoki shovqin paydo bo'lishi mumkin. Agar tebranish bir tekis, bir maromda takrorlanib tursa, ovoz hosil bo'ladi: a, o, o', u kabi. Tebranish bir tekis bo'lmasa, shovqin paydo bo'ladi: d, k, sh, ch kabi.

Tovushning eshutilishi haqidagi nazariya akustika deyiladi. Fonetika nutqning eng kichik birliklari – fonlar bilan shug'ullanadi. Fonlar uchta, ya'ni akustik, fiziologik, ijtimoiy jihatdan o'rganiladi. Nutq tovushlarining akustik xususiyati deganda, ularning fizik xususiyatlari, quloqqa chalinish xususiyatlari tushuniladi. O'pkadan chiqayotgan havo oqimi tovush paychalarini tebratishi va nutq organlarida hosil bo'ladigan shovqin natijasida nutq tovushlari vujudga keladi.

Nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etuvchi qismlar nutq a'zolari deyiladi. Nutq a'zolarining jami nutq apparatini tashkil etadi. Bular diafragma, o'pka, kekirdak, ovoz paychalari, bo'g'iz, bo'g'iz qopqog'i, kichik til, tanglay, til, tish, labdir.

Nutq apparati uch qismdan iborat:

Ovoz paychalaridan pastki qism: o'pka, nafas olish yo'llari, kekirdak, diafragma. Bo'g'iz. Xalqasimon va qalqonsimon tog'aylar bo'g'izda joylashgan. Bu ikki tog'ay o'rtasida ovoz paychalari o'rnatilgan bo'lib, ovoz paychalari harakati bilan tovush paychalari ochilib-yopilib turadi. Natijada shunga muvofiq har xil tovushlar chiqadi. Ovoz paychalaridan yuqoridagi qism: bo'g'iz qopqog'i, og'iz bo'shlig'i, burun bo'shlig'i, qattiq va yumshoq tanglay, til, kichik til, ustki va pastki tishlar, ustki va pastki lablar kiradi. Til eng harakatchan a'zodir. U til uchi, til oldi, til o'rtasi, til orqasi va chuqur til orqa qismlariga bo'linadi. Til uchi eng harakatchan nutq organidir.

Fonema tilning eng kichik birligi sifatida

Fonema (grekcha Phone – tovush, ovoz) nutqni tovush tomondan shakllantirishda ishtirok etuvchi vosita sifatida tilning eng kichik birligidir. Chunki nutqning muhim elementi sanalgan so'zlar, uning ma'noli qismlari (morfemalar), so'zining formalari ana shu fonemalar vositasida

shakllanadi va shu fonemalar yordamida ma'no jihatidan o'zaro farqlanadi. Fonema tilning eng kichik birligi sifatida tilning fonetik sistemasida muhim o'rin tutadi. Fonema insonlar jamiyatining asosiy aloqa vositasi bo'lgan nutqni shakllantiruvchi so'zlarning asosiy elementidir.

Aytilganlardan ma'lum bo'ldiki, tilning eng kichik qurilish materiali sifatida fonemalarning eng muhim, bosh vazifasi – fonologik xususiyati morfema, leksema, so'z kabi ma'no ifodalovchi birliklarni hosil qilish – ularning tovush tomonini shakllantirish hamda o'rni bilan tovush jihatini farqlash kabi ijtimoiy vazifalarni bajarishdir.⁴⁹

Insonlar fikr almashuvda til elementlari va til hodisalaridan foydalanadilar. Tilning tovushlar sostavi, fonemalar sistemasi ham til elementlaridan biridir. Tilning asosiy elementlari nutqda reallashadi. Nutq fikr almashuv-alloqa jarayonida insonlarning til vositalaridan /elementlaridan/ foydalanish faoliyati demakdir. Yuqorida ta'kidlanganidek, til va nutq o'ziga xos tabiatga ega bo'lgan, biri ikkinchisini to'ldiradigan o'zaro bog'liq hodisalardir. Til aloqa quroli bo'lsa, nutq aloqa formasidir. Nutqning barcha ko'rinishlari tilning ham nutqning ham muhim birligi sanalgan so'zlar, so'z formalari asosida shakllanadi. So'zlar esa, o'zining moddiy material bazasi material qobig'i bo'lgan nutq tovushlari orqali mavjuddir. Demak, nutq tovushlari nutqni tovush tomondan shakllantiruvchi fonetik vositalarning birinchisidir.

Nutq elementi sanalgan har bir so'zda ichki tomoni – ma'nosi; so'zning tashqi tomoni – bu fonetik tomoni bo'lib, uni shakllantiruvchi tovushlardir. Chunonchi, *qalam* – yozuv quroli, predmet; *o'qimoq* – harakat tushunchasini anglatadigan so'z. Bu so'zlarning birinchisi *q-a-l-a-m* besh tovushdan, ikkinchisi *o'-q-i-m-o-q* olti tovushdan tashkil topgan. *Qalam* va *o'qimoq* so'zlarini shakllantirgan tovushlar shu so'zlarning tashqi tomoni yoki qobig'idir. So'zning tashqi tomonini shakllantiruvchi tovushlar kompleksi tasodifiy tovushlar yig'indisi emas, balki inson nutq tovushlari kompleksidan iboratdir. Nutq tovushlari so'zning tashqi tomonini shakllantiribgina qolmay, ularning ma'nolarini farqlashda so'zlarning o'zaro bog'lanishini ta'minlovchi barcha grammatik ko'rsatkichlar va gaplarning vujudga kelishida moddiy material baza vazifasini o'taydi.

Nutq tovushlari o'zining fiziologik, akustik va fonologik xususiyatlari bilan tovushlardan farq qiladi. Nutq tovushlarining fonologik xususiyati – fonematik holati, ya'ni so'z ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilishi, uning muhim ijtimoiy mohiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Faqat ijtimoiy mohiyatga ega bo'lgan, ijtimoiy aloqa vositasi sanalgan tilning muhim birligi sifatida xizmat eta oladigan tovushlargina fonema sanaladi. Shuning uchun ham har bir konkret tilda tovushlar soni ko'p bo'lgani holda, fonemalar soni adabiy til, yozuv uchun qonunlashtirilgan tovushlar soni bilan cheklanadi. Ammo gap shundaki, mutaxassis-nazariyachilar fonemani turlicha talqin qiladilar, turlicha ta'riflaydilar.

Mavjud qo'llanmalarda fonemani tovushdan farq etmoq kerak, har qanday tovush fonema emas; fonema ma'no ajratishga xizmat qiladi, deyiladi.

Ma'lumki, nutq tovushlari so'zlarning faqat tovush tomoni, tovush tarkibi jihatidagina emas, balki ma'no jihatidan farqini ham ko'rsatib beradi. Chunonchi, *ber*, *bir*, *bo'r*; *ko'l*, *qo'l*, *do'l* va *uy*, *o'y*, *oy* so'zlari tovush tomonidan ham, ma'no tomonidan ham farq qiladi. Mana shu farqni, ya'ni so'zning tovush tarkibi va ma'nosi jihatidan farqini ko'rsatayotgan, ularni alohida so'z sifatida shakllantirayotgan vosita – bu *e*, *i*, *u*, *o*, *o*, *k*, *q*, *d* fonemalaridir. Misollardan ma'lum bo'ladiki, nutq tovushlari so'zlarning fonetik tarkibida bir-birlari bilan yonma-yon keladi va bir yo'sinda so'zning tovush tomonini shakllantiradi, hamda ularning ma'nolarini ajratib berish uchun xizmat qiladi. Xuddi shu funksiyasi bilan nutq tovushlari o'zining fonematik xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ta'kidlash lozim bo'ladiki, nutq tovushlarining fonematik xususiyati – ma'no ajratishdagi roli faqat so'zda namoyon bo'ladi. Misollarga murojaat etamiz: *kul*, *qul* so'zlarining ma'nolarini farqlash uchun xizmat qilayotgan fonemalar *q*, *k* undoshlari; *bor*, *bur* so'zlarida bo'lsa, ma'no farqlashda rol o'ynayotgan tovushlar *o*, *u* unli fonemalardir. Ammo bu unli va undosh fonemalar so'zdan tashqarida talaffuz etilsa, oddiy nutq tovushiga aylanadi.

Yuqorida misollardan *kul*, *qul* so'zlarida *u* va *l* tovushlari; *bor*, *bur* so'zlarida esa *b*, *r* undoshlari shu so'zlarning ma'nosini farqlashda bevosita xizmat qilayotganlari yo'q. Shu sababli

⁴⁹ Qarang: Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T., 2013. 217-b.

nazarimizda ular /u, l, b, r/ ikkinchi darajali tovushdek, yohud ular fonema sifatida qo'llanilmayotgandek ko'rinadi. Haqiqatan ham, mazkur so'zlarda bu tovushlar fonema emas, ammo ularning o'rnini (*qul - qo'l; qul - qush; kul - kel; kul - kuch; bor - tor; bor - bol; bo'r - ko'r; bo'r - bo'z*) boshqa tovushlar bilan almashtirsak, so'z tarkibida har bir unli va undosh o'rnini bilan fonema bo'la olishi, ma'no ajratishga xizmat qila olishini yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Fonema so'z ma'nolari bilan bir qatorda so'z formalarini ajratishda ham muhim rol o'ynaydi. Chunonchi, *otam, onang* so'z formalarining I va II shaxs egalik formasi (grammatik formasi) -m, -ng affikslari yohud m, ng fonemalari yordamida farq etiladi. Demak, so'z va so'z formalarini shakllantiradigan, ularni ma'no jihatdan farqlash uchun xizmat qiladigan til tovushi fonema deyiladi.

Tilda asosiy fonemalardan tashqari nutq jarayonida seziladigan, tovushlarning ottenkalari yoki variantlari ham mavjud. Bular adabiy tilda, shevalar talaffuzida turli tovushlar qurshovida, yondosh tovushlar ta'sirida vujudga keladigan tovushlar bo'lib, adabiy tildagi fonemalardan prinsipial farq qiladilar. Chunki talaffuz jarayonida paydo bo'ladigan tovush variantlari ma'noga ta'sir etmaydilar. Masalan, o'zbek adabiy tilidagi i fonemasi pozitsiyasiga ko'ra turli o'rinda turlicha talaffuz etiladi: *bildi, ishladi* so'zlarida yopiq va ochiq bo'g'indagi i ning talaffuzi bir xil emas. Xuddi shu i tovushining xilma-xil so'zlaridagi talaffuzi yuqoridagilardan mutlaqo farq qiladi. Shuningdek, *kul, qul* so'zlaridagi u tovushi yondosh tovushlar ta'siriga ko'ra ikki xil nutq tovushi kabi eshitiladi. Ammo talaffuzdagi bu xilma-xillik ma'noga ta'sir etish quvvatiga ega emas. Shunga ko'ra talaffuzda bir necha tovush kabi quloqqa eshitilgan i va u fonemalarining variantlari sifatida qolaveradilar. Chunonchi, *qir, kir, qiyiq, kiyik* so'zlarining ma'nosini farqlashga xizmat qilayotgan tovush i fonemasining variantlari emas, balki k, q mustaqil fonemalaridir.

Tovushlarning ana shunday turli qurshovda, yondosh tovushlar ta'sirida hosil bo'lgan variantlari kombinator variantlar sanaladi. Fonema haqida yuqorida bayon etilgan mulohazalardan quyidagi xulosalarga kelish mumkin: fonema nutq tovushlarida namoyon bo'ladi va tildagi o'zidan yirik birliklar bo'lgan so'z va morfemalarning tovush qobiqlarini farqlaydi. Bir fonema o'z pozitsion o'rnini, yondosh tovushlar bilan yonma-yon holatda kombinator holati bilan talaffuzi va eshitilishi jihatidan farqlanuvchi bir qancha tovushlarda namoyon bo'ladi. Bu tovushlar shu fonemaning pozitsion va kombinator variantlari yoki allofonlari sifatida qaraladi.⁵⁰

Har bir fonema ayni vaqtda nutq tovushidir, ammo har bir nutq tovushi fonema bo'lolmasligi mumkin. Chunonchi, jonli so'zlashuvda paydo bo'ladigan tovush variantlari tovush sifatida ma'noga ta'sir etavermaydi. Jumladan, tovushlarning yumshoq-qattiqligi, old-orqa qator variantlari kabi.

Tovush va fonema ayrim xususiyatlari bilan o'zaro farq qiladigan hodisalardir. Chunki, tovush (nutq tovushi) so'z tarkibida boshqa tovushlar qurshovida qolib ma'noga ta'sir etgandagina fonemaga aylanadi. Nutq tovushlarining fonematik xususiyatlari faqat so'z ichida ko'rinadi. So'zdan tashqarida u tovushdir. Nutq tovushlari fonema sifatida bevosita ma'no ajratishga xizmat qilmagan holatlarida ham ma'lum ma'noli qism, so'z va so'z formalarini shakllantiruvchi tovush kompleksi a'zosi sifatida muhim funktsiya bajaradi. "Fonema" va "tovush" terminlari ko'pincha aralash, biri ikkinchisi o'rnida qo'llanaveradi (ms.: f tovushi, f fonemasi kabi). Bunda nutq tovushlarining o'rnini bilan fonema bo'la olish xususiyatlari ko'zda tutiladi.

Ko'pgina tillarda, masalan o'zbek, rus, nemis tillarida so'z oxirida tovushlarni jarangsizlanishi hodisasi kuzatiladi. Bu jarangsiz tovushlar so'zdagi jarangli tovushning variantlari hisoblanadi. Fonemalarning variantlari tovushning so'zdagi joylashuviga boshqacha aytganda pozitsiyasiga bog'liq.

Odatda fonema va uning pozitsion variantlari farqlanadi. Lekin, shu bilan birga fonemaning har bir gapiruvchi talaffuzidagi variantlarini ham unutmaslik kerak. Gap shundaki, bitta fonema turli kishilar tomonidan ma'lum darajada o'ziga xos qilib talaffuz qilinadi va bu ham fonemaning variantlashuviga, fonemaning yangi turlarining hosil bo'lishiga olib keladi. Buning

⁵⁰ **Abduazizov A.A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfofonologiyasi.-Toshkent:Universitet, 2010.-B. 30.

oqibatida chet tilini o'rganayotgan kishilar shu til fonetik sistemasini o'zlashtirishida sezilarli qiyinchiliklarga duch keladilar.

Shuning uchun iloji boricha shu tilda gaplashuvchi ko'proq kishilarning talaffuziga e'tibor berish va ulardan o'rganish kerak bo'ladi.

Fonemani o'rganish tilshunoslikda XIX asrning yetmishinchi yillarida boshlangan. Ayniqsa, L.V.Shcherba fonema, fonetika va fonologiya masalalarida qimmatli fikrlar bildirgan.

U fonema nazariyasini to'liq ishlab chiqdi. Fonemalarda so'zlarni ajratish xususiyatiga ega bo'lgan tovush tiplari mavjud bo'lib, ular insonlarning muloqotlariga xizmat qiladi, deb hisoblaydi.

Fonema tarixiy kategoriya bo'lib, u tilning ma'lum bir rivojlanish etapiga xizmat qilib, paydo bo'ladi va yo'qoladi.

Demak, fonema tilning tarixiy jihatdan shakllangan, tovush sistemasining haqiqatan mavjud tipik birligi bo'lib, so'zlarni farqlash uchun xizmat qiladi.

"Tovushlar fiziologiyasi (nemischa Laut yoki Sprachphysiologie), ko'pincha, fonetika deb ataladi (nemischa phonetik, inglizcha rhonetics). Bu termin bizga nomaqbul ko'rinadi. Biz uni fonologiya termini bilan almashtiramiz, chunki fonetika ilgari ham, hozir ham tovushlar evolyutsiyasi haqidagi ta'limot degan ma'noni anglatadi. Bir-biridan mutlaqo farq qiluvchi ikki fanni bir nom ostiga birlashtirish yoki aralashtirib yurishga yo'l qo'yib bo'lmaydi.

Fonetika – tarixiy fan: u voqealarni, o'zgartirishlarni tahlil qiladi va zamonda harakat qiladi. Fonologiya zamondan tashqarida turadi, chunki artikulyatsiya qarakati doimo o'ziga o'xshash bo'lib qolaveradi.

Biroq bu ikki fan nafaqat o'zaro mos keladi, balki, hatto, o'zaro qarama-qarshi ham turolmaydi. Birinchisi – til haqidagi fanning asosiy bo'limlaridan biri. Fonologiya esa (va biz buni qat'iy talab qilamiz) tilshunoslik uchun faqat yordamchi fan bo'lib, u nutqqagina taalluqli xolos. O'z-o'zidan ayonki, agar til bo'lmaganda, nutq organlari harakati nimaga xizmat qilishini tasavvur qilish qiyin. Biroq ular tilni hosil qilmaydi. Binobarin, biz nutq organlarining har bir akustik obraz uchun zarur bo'lgan barcha harakatlarini tushuntirish bilan til muammolarini hal qilolmaymiz. Turli rangdagi iplarni qarama-qarshi qo'yish yo'li bilan yaratilgan san'at asari – badiiy gilam kabi til ham akustik tasavvurni psixik qarama-qarshi qo'yishga asoslangan sistemadir. Va bunday badiiy asarni tahlil qilishda har bir rangni hosil qilish usuli emas, balki shu qarama-qarshiliklarning o'zi muhim"⁵¹.

Fonologiya

Fonologiya tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi. Bu sohaning o'ziga xos jihati shundaki, u o'z ob'yektini semiotik aspektida (belgilar tizimi sifatida) o'rganadi. Tilshunoslikda fonologiyani fan sifatidagi maqomi xususida ikki xil fikr mavjud.

Birinchi fikrga ko'ra, fonologiya fonetikaning o'zi emas, chunki *fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini* o'rganadi: nutq tovushlari haqidagi ta'limot – fonetika aniq fizik hodisalarni, til tovushlari haqidagi ta'limot – fonologiya esa shu tovushlarning lisoniy-vazifaviy xususiyatlarini tadqiq qiladi. Shunga ko'ra ularning tadqiqot metodlari ham har xil: fonetika tabiiy fanlarning tadqiqot metodlariga, fonologiya esa lingvistik tadqiqot metodlariga asoslanadi.

Ikkinchi fikrga ko'ra, fonetikani fonologiyadan ajratib bo'lmaydi, chunki muayyan tilning fonemalar tizimini, bu tizimdagi har bir fonemaning "semantizantiyalashgan" belgilarini shu

⁵¹ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p. 33.

tilning konkret talaffuz xususiyatlarini o'rganmasdan tadqiq qilib bo'lmaydi. Demak, fonologiya aslida fonetikaning o'zi, faqat uning yuqori bosqichi, xolos.⁵²

R.I.Avanesov fikricha, fonologiya fonetikaning eng yuqori mavhum bosqichidir. Fonologiya til tovushlarini, fonetika esa nutq tovushlarini o'rganadi. N.S.Trubetskoyning ko'rsatishicha, fonologiyaning fonetikaga munosabati iqtisodiyot fanining nimuzmatikaga (pul haqidagi fanga) munosabati kabidir. Yana bir qarashga ko'ra tilning tovush tomoni ikkita fan tomonidan – fonetika va fonologiyada o'rganiladi. Tovush jihatining material tomonini fonetika, uning funksional tomonini fonologiya o'rganadi.⁵³

Binobarin, fonolog bir vaqtning o'zida fonetist bo'lmay iloji yo'q, ayni paytda fonetist ham doimo ma'lum darajada fonolog bo'lgan, chunki u umuman tovushni emas, balki til tovushlarini o'rgangan. Ma'lumki, fonetikada tovush va bo'g'in segment birliklar, urg'u va intonasiya esa supersegment birliklar tarzida tavsiflanadi. Fonologiyada bu birliklar lisoniy-vazifaviy xususiyat taqozosi bilan fonema (tovush), sillabema (bo'g'in), aksentema (urg'u) va intonema (ohang) deb nomlanadi.

Fonologiyaning o'zi ikkiga bo'linadi: **segmental fonologiyaning** predmeti – fonema, shunga ko'ra u *fonematika*, *fonemika* nomlari bilan ataladi. **Supersegmental fonologiyaning** predmeti esa sillabema, aksentema va intonemadir, shunga ko'ra u prosodika deb ham yuritiladi.

Fonologiyaning xulosalari fonetikaning fizik-akustik, anatomik-fiziologik va perseptiv aspektlarda to'planilgan tajriba va ma'lumotlarga asoslanadi.

Nutq tovushlari artikulyatsiyasi

Nutq apparatining ishlashi natijasida tovush hosil bo'lish jarayoni artikulyatsiya deyiladi. Ma'lum bir tilga xos bo'lgan nutq tovushlarini hosil qilishga muvofiqlashgan nutq apparati artikulyatsiya bazasi deyiladi. Nutq tovushlarining artikulyatsiyasi uchta etapni: 1) talaffuz qilishga tayyorgarlik-ekskursni, 2) talaffuzning o'zini, 3) nutq organlarining o'z o'rniga qaytishi-rekursni o'z ichiga oladi. Nutq tovushlarini hosil qilishdagi artikulyatsiya harakatlarining yig'indisi artikulyatsiya bazasi deyiladi.

Nutq tovushlarining akustik xususiyati ularning kuchi, balandligi, tembri va cho'ziq-qisqaligi bilan ifodalanadi. Akustika tovushlarning quyidagi belgilari borligini ta'kidlab ko'rsatadi:

1. Tovush amplitudaga, ya'ni tebranish chegarasiga bog'liq bo'ladi.
2. Tovushning baland–pastligi tebranish tezligiga, ya'ni bir sekundda bo'ladigan tebranish soniga bog'liq. Tebranish ko'p bo'lsa, tovush baland bo'ladi. Tebranish oralig'i qancha uzun bo'lsa, tebranish shuncha kam, sekin bo'ladi, tovush yo'g'on va past chiqadi.
3. Tovushning cho'ziq-qisqaligi tebranish vaqtining davomli yoki davomsiz bo'lishiga bog'liq. Tebranish qancha davomli bo'lsa, tovush shuncha qisqa bo'ladi.
4. Tovush tembri asosiy ton bilan qo'shimcha tonlarning munosabatiga bog'liqdir. Tembrning o'ziga xos xususiyatlari bor; tembrga qarab tovushning baland–pastligini aniqlaymiz. Bir xil cholg'u asboblarning farqini ham tembridan ajratish mumkin. Ularda rezanatori farq qiladi. Nutq tovushlarining paydo bo'lishida rezonansning roli katta. Nutq tovushlarining tarqalishi va kuchayishida kishilarning og'iz va burun bo'shlig'i rezonator vazifasini bajaradi. Og'iz bo'shlig'i o'zgaruvchan rezonator hisoblanadi. Uning bo'linishi, tilning yuqoriga ko'tarilishi va pastga tushishi, oldinga va orqaga surilishi turli-tuman tovushlarning chiqishiga imkon beradi. Burun bo'shlig'i esa o'zgarmas rezonatoridir.

Nutqning fonetik bo'laklari

Nutq ketma-ket kelgan tovushlar yig'indisi yoki zanjirsimon ulanishdan iborat bo'lib, u talaffuz davriga ko'ra oldinma-keyin kelgan fonetik birliklarga bo'linadi. Nutqning ana shunday katta va kichik birliklarga bo'linishi uning fonetik bo'linishi deb ataladi.

⁵² **Abduazizov A.A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfofonologiyasi.-Toshkent:Universitet, 2010.-B. 45.

⁵³ **Abduazizov A.A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfofonologiyasi.-Toshkent:Universitet, 2010.-B. 48.

Til materiya sifatida, eng avvalo, havo qatlamlaridagi harakat natijasida hosil bo'lgan tovush sifatida reallashadi. Ma'lumki, til tovushlar orqali ifodalanmasa, jamiyatning aloqa vositasi bo'la olmaydi. Jamiyat a'zolari o'zaro tovush nutqi orqali munosabatda bo'ladi. Shu bilan birga, nutqimiz tartibsiz holda talaffuz etilgan tovushlar oqimidan iborat emas. Biz gapirayotganimizda nutq tovushlari oqimi muntazam ravishda o'zaro bog'liq holda chiqadi. Shu bilan birga, nutqimiz to'xtovsiz tovushlar oqimidan iborat bo'lmay, balki ayrim-ayrim bo'laklardan iborat.

Nutq fonetik jihatdan jumlarlar (intonatsion birliklar), taktlar, bo'g'inlar va tovushlarga bo'linadi. Binobarin, nutq tovushlari mustaqil holda emas, balki bo'g'in, takt va jumlarlar tarkibida qo'llaniladi. Nutq fonetik jihatidan zanjir kabi bir-biriga ulangan tovush oqimlaridan iborat. Bu tovush oqimlari yana bir-biriga tobe bo'lgan sof fonetik birliklarga — halqalarga bo'linadi. Chunonchi:

1. Jumla (faza)ga (yunoncha plrrusis ifoda, nutq iborasi ma'nosini bildiradi).
2. Taktlarga (lotincha — tactus — tegish, sezish ma'nolarini bildiradi). Bu erda: bo'lak, qism kabi ma'nolarni ifodalaydi.
3. Bo'g'inlarga.
4. Ayrim tovushlarga bo'linadi.

Jumla — fraza nutqning eng yirik mustaqil birligi sifatida aloqa vositasidir. Shu bilan birga, jumla eng yirik intonatsion birlik bo'lib keladi. Umuman, jumlarlar biridan keyin ikkinchisini aytish uchun nafas olish bilan, ya'ni to'xtamlar bilan ayrim – ayrim birliklarga ajratiladi: *Do'stim, / uyqu yo'q. / Yotishim bilan uyqum qochib / o'rnimdan turib ketaman / chiroq yoqib, / kitob o'qish bilan tunni o'tkazaman.* Bu misolda besh intonatsion – fonetik birliklar to'xtam bilan bo'lingan.

Jumla — fonetik birlik, gap esa grammatik (sintaktik) birlikdir. Jumlarlar taktlarga bo'linadi. Takt intonatsion butunlik (jumla)ning bir bo'lagi bo'lib, u bosh urg'u bilan birlashtiriladi. Takt bir yoki bir necha bo'g'indan iborat bo'ladi. Ko'p tillarda urg'u mustaqil ma'noli so'zlarning o'zida bo'lgani uchun ularning har qaysisi bir takt bo'ladi. Yordamchi so'zlar mustaqil ma'noli so'zlar bilan birikib, bir taktni hosil qiladi. Masalan: *Otam bilan maslahatlashib singlim uchun kerakli narsalarni oldim.* Bu jumla olti taktdan iborat. Taktlarda yordamchi so'zlarning mustaqil so'zlar bilan birikib kelgan o'rniga qarab enklitika va proklitika hodisalari ro'y beradi. Yordamchi so'zlar mustaqil ma'noli so'zlardan oldin yoki keyin kelishi mumkin. Odatda urg'u olmagan so'zlar urg'u olgani bilan birikib keladi. Masalan: *Havo buhut edi.* Bu gapda ikkita takt bor. Urg'u olmagan so'z urg'uli so'zdan oldin turib unga bog'lansa, uni tilshunoslikda proklitik elementlar deb ataladi. Agar urg'usiz so'z urg'ulidan keyin kelib bog'lansa, enklitik elementlar, deb ataladi. Masalan, *Bor ekan, yo'q ekan.*

Enklitika – urg'uli so'zdan keyin kelib, urg'u jihatdan unga qo'shilib ketadigan so'z.

Proklitika - urg'uli so'zdan oldin kelib, urg'u jihatdan unga qo'shilib ketadigan so'z.

O'zbek tilida proklitika deyarli uchramaydi.

Rus tilida ham proklitika, ham enklitika uchraydi. Masalan: *Уехали-ли, иностранные делегаты в Москву?*

Turkiy tillarda jumladan, o'zbek tilida, asosan, enklitika hodisasi uchraydi. Masalan: *Talabalar uchun yangi yotoqxona qurildi. Jamoa yerlari traktor bilan haydaldi.* Bu gaplarda talabalar uchun, traktor bilan taktlaridagi uchun, bilan yordamchi so'zlari enklitikalardir.

Takt grammatikadagi so'z birikmasiga teng emas. Takt bo'g'inlardan iborat. So'zda nechta unli tovush bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Ba'zi tillarda sonorlar ham bo'g'in hosil qiladi; *Trnka* so'zi (chex tilidagi so'z bo'lib, ikki bo'g'indan iborat).

Bo'g'inlar 4 xil bo'ladi:

Undosh tovush bilan tugagan bo'g'in yopiq bo'g'in deyiladi: *mak-tab.*

Unli tovush bilan tugagan bo'g'in ochiq bo'g'in deyiladi: *bo-la.*

Undosh bilan boshlangan bo'g'in berkitilgan bo'g'in deyiladi: *sa-na, cha-na va b.*

Unli tovush bilan boshlangan bo'g'in berkitilmagan bo'g'in deyiladi: *o-na.*

Bo'g'inlar berkitilgan ochiq: *da-la*, berkitilgan yopiq: *daf-tar.*

Berkitilmagan ochiq: *o-lim*, berkitilmagan yopiq: *at-las* bo'ladi.

Soʻzni gapiruvchilar boʻgʻinlarga ajratib talaffuz qiladilar. Shuning uchun boʻgʻin nutqning eng kichik akustik-artikulyatsion birligidir. Boʻgʻinning maʼno anglatish yo anglatmasligi fonetika uchun ahamiyatsizdir. Baʼzan boʻgʻin morfema bilan toʻgʻri kelib qoladi. Boʻgʻin taktning bir boʻlagidir. Boʻgʻin bir yoki bir necha tovushlardan iborat boʻlib, bir nafas chiqarish bilan aytiladi. Har qanday tovush boʻgʻin hosil qilavermaydi. Umuman, unlilar eng kuchli sonor tovushlar boʻlgani uchun har doim boʻgʻin hosil qila oladi. Masalan: *olaman* soʻzi uch boʻgʻindan (*o-la-man*), *korxonamiz* soʻzi esa toʻrt boʻgʻindan (*kor-xo-na-miz*) iborat boʻlib, ularning har birida boʻgʻin hosil qiluvchi bittadan unli tovush bor. Baʼzi tillarda bir boʻgʻin tarkibida ikki va undan ortiq unli tovushlar boʻlishi ham mumkin. Masalan: qirgʻiz tilidagi *tooda* (*togʻda*), *sooda* (*savdo*) soʻzlarida *too-*, *soo-* birinchi boʻgʻin, *-da* ikkinchi boʻgʻin boʻlib, birinchi boʻgʻindagi ikki unli tovush bir boʻgʻinni hosil qilgan. Bir boʻgʻinda ikki unli tovushning birikib kelishi *diftong* deb ataladi.

Ayrim tillarda diftong koʻp uchraydi. Masalan, nemis tilidagi *heute* (bugun) soʻzida diftong — *eu*, *hous* (uy) soʻzida diftong — *au*, *eins* (bir) soʻzida diftong *ei*; fransuz tilidagi *moi* (men) soʻzida diftong — *oi* iigliz tilidagi *Vou* (oʻgʻil bola) soʻzida diftong — *-ou* dir. Diftonglar kuchli va kuchsiz boʻlishi mumkin. Kuchli (koʻtariladigan) diftong sust unli tovush bilan boshlanib, toʻla unli holiga keladi. Masalan, rus tilidagi *красная* soʻzida keyingi boʻgʻindagi *ya* ikki unli (*y-a*) dan iborat boʻlib, *y-* sust unli, *a* esa toʻla unlidir. Mana shunday diftonglar fransuz, nemis tillarida va boshqa tillarda ham uchraydi.

Sust (pasayadigan) diftong toʻla unli bilan boshlanib, sust unli holiga keladi. Masalan, rus tilida *day*, *pey*, *ley*, *moy* soʻzlaridagi ajratib koʻrsatilgan unlilar toʻla unli boʻlib, ulardan keyin kelgan *y* unlisi sust unlidir. Oʻzbek tilida, asosan kuchsiz diftong uchraydi, Masalan, *qiynamoq*, *toʻyga*, *saroy* soʻzlaridagi ajratib koʻrsatilgan unlilar kuchsiz diftonglar boʻlib, *i*, *o*, *o* — toʻla unlilar; ulardan keyin kelgan *y* esa sust unlidir. Kuchli (koʻtarilgan) diftonglar ham uchraydi: *yara*, *yogʻ*, *yer* (*y+ara*, *y+ogʻ*, *y+er*) soʻzlarida *y* kuchli, *a*, *o*, *e* sust unlilar. Ulardan keyin kelgan *y* esa sust unlidir. Bundan tashqari, baʼzi tillarda bir boʻgʻinda uch unli tovushning birikib kelish hodisasi ham uchraydi. Uch unlining birikib bir boʻgʻin hosil qilishi *triftong* deb ataladi. Masalan, ingliz tilida *five* — *stjreed* (*Fayvstroid*) (besh qavatli) birikmasida qani — triftong.

Boʻgʻin tuzilishi jihatidan ham tillar bir – biridan farq qiladi. Tillarda juda koʻp uchraydigan boʻgʻin chizmalari: *kv*, *vk*, *kvk*, *kvk*, *kkv*, *kkv*, *kkkv*, *kvkk* va h. k. (bu yerda *k*-konsonant (undosh), *v*-vokal (unli)).

Oʻzbek tilida: *Ke-ma* (*kv-kv*), *ba-ra-ka* (*kv-kv-kv*), *osh-paz* (*vk-kvk*), *oʻr-mon* (*vk-kvk*), *nasl*, *nafs*, *musht* (*kvkk*) kabi.

Rus tilida *му-ка* (*kv- kv*), *со-ба-ка* (*kv-kv-kv*), *ар-гу-мент* (*vk-kv-kvkk*), *о-па-мор* (*v-kv-kvk*), *ста—кан* (*kkv—kvk*), *стра-на* (*kkkv-kv*), *встрече-ча* (*kkkkv-kv*) kabi. Shunday qilib, oʻzbek tiliga xos *kv-kv*, *kv-kv-kv*, *vk-kvk*, *vk-kvk*, *kvkk* kabi boʻgʻin chizmalari uchraydi. Rus tilida esa *kv- kv*, *kv-kvk*, *vk-kv-kvkk*, *v-kv-kvk*, *kkv-kvk*, *kkkv-kv*, *kkkv-kv* boʻgʻinli chizmalar koʻproq uchraydi. Oʻzbek tilida birinchi boʻgʻinda ikkita, uchta, toʻrtta (*kk*, *kkk*, *kkkk*) undosh qator kelishi uchramaydi.

4. Boʻgʻinlar yana kichik qismlarga, yaʼni tovushlarga boʻlinadi. Boʻgʻin bir yoki bir necha tovushlardan tashkil topadi. Masalan, *kitob* soʻzi ikki boʻgʻindan iborat boʻlib, birinchi boʻgʻini -ki ikki tovushdan, ikkinchi boʻgʻini *tob* uch tovushdan tashkil topgan: oson soʻzi ham ikki boʻgʻindan iborat boʻlib, birinchi boʻgʻini bir tovushdan, ikkinchi boʻgʻin son uch tovushdan hosil boʻlgan.

Baʼzi tillarda sonor undosh (*l*, *m*, *n*, *r*) tovushlar ham boʻgʻin hosil qiladi. Masalan, rus tilidagi *нечто* (*barmoq*) soʻzida boʻgʻin hosil qiluvchi unli tovush - *e* boʻlsa, serb tilidagi *prst* (*barmoq*) soʻzida boʻgʻin hosil qiluvchi tovush *r* dir. Rus tilidagi *волк* (boʻri) soʻzida boʻgʻin hosil qiluvchi unli tovush *o* boʻlsa, chex tilidagi *vlk* soʻzlarida boʻgʻin yaratuvchi undosh tovushdir.

Tovushlarning nutq jarayonida oʻzgarishi

Maʼlumki, nutq tovushlari yozuvda har qaysi tilda qabul qilingan belgilar - harflar orqali aks ettiriladi. Biroq soʻzlashuv jarayonida nutq tovushlari harflar orqali aks ettirilganidek, yakka-yakka holda ishlatilmaydi. Nutq tovushlari har bir til qonun – qoidalariga muvofiq maʼlum tartib

bilan tutashib, birikib soʻz hosil qilarkan, soʻz tarkibida aks ettirilgan harflarga nisbatan birmuncha oʻzgargan holda talaffuz etilishi mumkin. Soʻzlashuv jarayonida nutq tovushlarining oʻzgarishi ayrim tovushlarning bir-biriga taʻsir qilishi natijasida roʻy beradi. Masalan, yozuvda *yotdi, kelibdi* shaklida yoziladigan soʻzlar ogʻzaki nutqda *yotti, kelipti* shaklida talaffuz etiladi.

Nutqda soʻz tarkibidagi tovushlarning bunday oʻzgarishiga kombinator oʻzgarishlar deyiladi. Kombinator oʻzgarishlar assimilyatsiya, dissimilyatsiya jarayonlarida va boshqa fonetik jarayonlarda roʻy beradi.

Soʻzlarda ikki yonma-yon tovushning bir-biriga taʻsir qilishi natijasida, yaʼni oldingi tovushning keyingisiga yoki keyingi tovushning oldingisiga oʻxshab ketishi, moslashishi kabi fonetik jarayon **assimilyatsiya** hodisasi deb aytiladi. Bunday hollarda tovushlar artikulyatsiya yoki akustika jihatidan bir-birlariga moslashadi. Masalan, yozuvda *otda* shaklida ifodalangan soʻz soʻzlashuv jarayonida *otta* deb talaffuz etiladi: bunda shu ot soʻzidagi jarangsiz t tovushning taʼsiri natijasida shu tovushdan keyin kelgan jarangli d ham t ga oʻxshab ketgan. Rus tilida *сделать* soʻzi talaffuzda *зделать* tarzida aytiladi, bunda keyingi jarangli d tovushining taʼsiri bilan oldingi jarangsiz s tovushi jarangli z tarzida talaffuz etiladi, yaʼni jarangli d undosh tovushi oʻzidan oldin kelgan jarangsiz s undosh tovushini oʻz-oʻziga oʻxshatib singdirib, jaranglilashtiradi.

Assimilyatsiya toʻliq va toʻliqsiz boʻlishi mumkin. Nutq jarayonida singdiruvchi tovush qoʻshni tovushni aynan oʻziga oʻxshatsa, toʻliq assimilyatsiya deyiladi. Masalan, oʻzbek tilida *otdan, oʻtda* soʻzlarida oldingi jarangsiz t tovushining taʼsiri bilan jarangli d tovushi ham t boʻlib, ikki boshqa – boshqa tovush bir xilda *ottan, oʻtta* kabi talaffuz etiladi. Bu hodisa boshqa tillarda ham uchraydi. Masalan, rus tilida *отдамъ* soʻzi *оддамъ* tarzida talaffuz etiladi. Bu soʻzda keyingi d tovushi t ga taʼsir qilib, oʻziga oʻxshagan d kabi talaffuz etiladi. Shu xilda soʻz tarkibidagi singdiruvchi tovush qoʻshni tovushga taʼsir qilib, qisman oʻziga oʻxshatsa, toʻliqsiz assimilyatsiya deyiladi. Masalan, *toshgan, oʻtgan* soʻzlarida -gan affiksida jarangli g undoshi oʻzidan oldin kelgan sh, t tovushlarining taʼsiri bilan talaffuzda qisman oʻzgarib, k tarzida talaffuz etiladi: *toshkan, oʻtkan*. Bunda jarangsiz sh, t undosh tovushlari oʻzlaridan keyin kelgan g undosh tovushini aynan, toʻla oʻziga oʻxshatmasa ham, jarangliligini yoʻqotib, sh, t tarzida jarangsiz talaffuz etiladi.

Baʼzi tillarda assimilyatsiya hodisasi orfografiyada ham oʻz aksini topadi. Masalan, hozirgi oʻzbek adabiy tilida joʻnalish kelishigi, asosan -ga affiksi bilan ifodalanadi. Lekin, q, k, gʻ, tovushlari bilan tugagan soʻzlarning oxirida jarangsiz undosh tovushi boʻlgani uchun -qa, -ka shaklida yoziladi: *oʻrtoq—ga— oʻrtoqqa, terak—ga—terakka, bogʻga—boqqa* kabi. Bunday holni rus tilida ham uchratish mumkin: z tovushi bilan tugagan prefikslar jarangsiz tovushlar bilan boshlangan soʻzlar oʻzagi bilan tutashib kelganda, jarangsizlashib, talaffuzga muvofiq s harfi bilan yoziladi: Masalan, *без платно—бесплатно, из ходить—исходить, раз сказать—рассказать*.

Assimilyatsiya ikki xil boʻladi. Agar soʻzda oldingi tovush oʻzidan keyingi tovushga taʼsir qilib, uni oʻziga qisman yoki toʻla oʻxshatsa, bunday hodisa progressiv assimilyatsiya deyiladi. Masalan, *otdan (ottan), tutda (tutta), beshga (beshka)* kabilar.

Progressiv assimilyatsiya asosan turkiy tillarga xosdir.

Agar	soʻz	tarkibidagi	keyingi	tovush	oʻzidan	oldin
kelgan	tovushga	taʼsir	qilib,	uni	oʻziga	toʻla yoki qisman
oʻxshatsa,	bunday	assimilyatsiya	regressiv	assimilyatsiya		
deyiladi.	Masalan,	<i>mazkur,</i>	<i>atlas,</i>	<i>birla</i>	soʻzlari	<i>maskur,</i>
	<i>allas, billa</i>	tarzida talaffuz etiladi.				

Regressiv assimilyatsiya, ayniqsa, rus tili uchun xosdir. Masalan, *лодка* soʻzida k tovushi oʻzidan oldin kelgan jarangli d tovushiga taʼsir qilib, uni t tovushiga aylantiradi, natijada bu soʻz *лотка* tarzida talaffuz etiladi; *цбор* soʻzidagi jarangli b tovushi oʻzidan oldin kelgan jarangsiz s tovushiga taʼsir qilgani uchun bu soʻz *збор* tarzida talaffuz etiladi.

Turkiy tillarda, moʻgʻul tilida, ayrim ugor-fin tillarida **singarmonizm** hodisasi ham uchraydi. Singarmonizm ham assimilyatsiyaning bir koʻrinishidir. Soʻzning birinchi boʻgʻinidagi unlining xususiyati va sifatiga qarab, boshqa boʻgʻinlardagi unlilarning ohangdoshlashib moslashuviga singarmonizm deb aytiladi. Singarmonizm ikki xil boʻladi.

Palatal singarmonizm. Palatal singarmonizm o‘zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarga xos fonetik qonundir. Bu fonetik qonunga muvofiq so‘z tarkibidagi «qattiq», ya‘ni til orqa unlilari yoki «yumshoq», ya‘ni til oldi unlilari ohangdoshlashib uyg‘unlashadi, moslashadi. Agar so‘z tarkibida birinchi bo‘g‘indagi unli «qattiq», ya‘ni til orqa unlisi bo‘lsa, qolgan bo‘g‘inlarda ham faqat til orqa unlilari ishlatiladi. Masalan, qoraqalpoq tilida - *balalarimizdan*, ozarbayjon tilida *gardashlarimizdan*, qirg‘iz tilida — *moldolordon*. Agar so‘z tarkibida birinchi bo‘g‘indagi unli «yumshoq», ya‘ni til oldi unlisi bo‘lsa, qolgan bo‘g‘inlarda ham til oldi unlilari ishlatiladi. Masalan, qoraqalpoq tilida — *mekteplerimizdenu*, ozarbayjon tilida — *telebelerimizden*, qirg‘iz tilida — *mekteptin*.

Shunday qilib, palatal singarmonizmda so‘zning hamma morfemalaridagi unlilar, ya‘ni so‘z o‘zagidagi va morfemalar hamda affikslardagi unlilar, ohangdoshlashib moslashgan bo‘ladi. Shuning uchun ham ko‘pchilik turkiy tillarda affikslarning kamida ikki varianti bor. Masalan, qoraqalpoq tilida: *bala-lar-ı-miz-dan*, *mekgep-ler-i-miz-dan* - qirg‘iz tilida — *mekteptete*, *toodo*.

Labial singarmonizm. Labial singarmonizm barcha turkiy tillarda ham uchramaydi. Labial singarmonizm hodisasi bor bo‘lgan tillarda so‘zning oldingi bo‘g‘inidagi labiallangan unli o‘zidan keyingi bo‘g‘indagi unliga yoki qolgan hamma bo‘g‘indagi unlilarga ta‘sir qilib, ularni labiallangan unliga o‘xshatib, moslashtiradi. Masalan, qirg‘iz tilida *kol*, *kolu*, *koldor* so‘zlarida labial singarmonizm hamma bo‘g‘inlarda yuz bergan. Tuva tilida *kol*, *kolu*, *kollar*, *kolları* so‘zlarida labial singarmonizm ba‘zi bo‘g‘inlardagina yuz beradi. O‘zbek tilida labial singarmonizm og‘zaki nutqda hamda ba‘zi shevalarda uchraydi: *mumkun* (*mumkin*), *muhum* (*muhim*), *buvu* (*buvi*), *bo‘lum* (*bo‘lim*), *so‘lum* (*so‘lim*), *o‘g‘ul* (*o‘g‘il*) kabi.

Dissimilyatsiya nutq jarayonida ba‘zi bir so‘zlarda yonma-yon kelgan ikki tovushning o‘xshab ketishi o‘rniga noo‘xshashlik yuz beradi. Artikulyatsiya o‘rni yoki usuli jihatidan bir - biriga o‘xshashi yoki yaqin tovushlarning nutq jarayonida bir-biriga o‘xshamay qolishi dissimilyatsiya hodisasi deb aytiladi. Bu hodisa ko‘proq jonli tilda uchraydi. Masalan, *maqsad*—*maxsad* (qs-xs). Bu so‘zda q til orqa portlovchi undosh sirg‘aluvchi x tovushi bilan almashgan yoki *maqtoʻv*—*maxtov*, (qt-xt), *doktor*—*duxtur* (kt-xt) kabi. Rus tilida *мягко*—*мякко* (kg-xk), *конечно*—*конешно* (chn-shn) kabi. Dissimilyatsiya hodisasi adabiy tilda juda ham kam uchraydi.

Nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta‘sir etishida boshqa fonetik hodisalar ham ro‘y beradi.

Akkomadatsiya (lot. Accomodatio - muvofiqlashuv) – tovushlarning moslashuvi bo‘lib, u yonma – yon turgan unlilar va undoshlar orasida sodir bo‘ladi. U progressiv yoki regressiv bo‘lishi mumkin. Moslashuv to‘liq bo‘lmaydi, qisman ro‘y beradi. Masalan: qafas so‘zida til oldi “a” tovushi chuqur til orqa “q” ta‘sirida til orqa unli kabi talaffuz qilinadi.

Metateza hodisasi. Talaffuzda so‘z tarkibidagi tovushlarning o‘rin almashishi metateza deb aytiladi. Ba‘zi tillarda so‘z tarkibidagi tovushlar umuman o‘zgarmasdan, bir-birlari bilan o‘rin almashadi. Masalan, o‘zbek tilidagi *daryo*, *tuproq*, *supra* so‘zlari og‘zaki nutqda ko‘pincha *dayro* (*y-r*), *turpoq* (*p-r*), *surpa* (*p-r*) tarzida talaffuz etiladi. Bu hodisa chetdan qabul qilingan so‘zlarda ko‘proq uchraydi. Chunonchi, rus tilidagi *tarelka* so‘zi aslida *talarka* (nemischa - *tflerka*) shaklida bo‘lgan. Biroq bu so‘z tarkibidagi l va r tovushlari o‘rin almashtirib, rus tiliga *tarelka* shaklida qabul qilingan.

Proteza hodisasi. So‘zni talaffuz etganda uning old tomonidan biror tovushning orttirib (qo‘shib) talaffuz etilishi proteza deyiladi. Chunonchi, o‘zbek tilida, ayniqsa, chetdan kirgan so‘zlarga, ko‘pincha so‘z boshida, qator kelgan undoshlar oldidan bir unli tovushni orttirib aytish hodisasi uchraydi. Masalan, rus tilidan qabul qilingan *spravka*, *stadion*, *stakan*, *stol* so‘zlari og‘zaki nutqda *isparafka*, *istadion*, *istakap*, *ustol* tarzida, ya‘ni i, u unli tovushlari orttirilib talaffuz etiladi. Shuningdek, so‘z boshida kelgan unli tovush oldidan undosh tovush orttirilib kelish hodisasi ham uchraydi. Masalan, uyg‘ur tilida *araq* so‘zi *harok*, *arava* so‘zi *harava* tarzida talaffuz etiladi.

Epenteza hodisasi. Talaffuzda so‘z tarkibi ichida ortiqcha tovushning paydo bo‘lish epenteza deyiladi.

Ikki unli tovush o'rtasida undosh tovushning yoki ikki undosh tovush o'rtasida unli tovushni paydo bo'lib qolishi mumkin. Bunday hodisa jonli tilda ko'proq uchraydi. Masalan, *traktor — taraktr, tranvay — tiramvay yoki taranboy, trolleybus—taralabus*. Bu hodisa ba'zan orfografiyada ham aks ettiriladi: *krovat — karavot, klubnika—qulupnay* kabidar.

Diereza hodisasi. So'z tarkibida birorta tovushning tushib qolishi diereza deyiladi. Ayrim tillarda so'zlar talaffuz etilganda ba'zi bir tovushlar tushib qoladi. Masalan, o'zbek tilida *past, rost, go'sht* so'zlari jonli tilda odatda *pas, ros, go'sh* tarzida; *bo'lsin, kelsang-chi, buni olma* gaplari esa *bo'sin, kesang-chi, buni oma* tarzida talaffuz etiladi. Binobarin, oldingi misollarda so'z oxirida qator kelgan undoshlardan t tovushi, keyingi misollarda esa so'z o'rtasida kelgan l undosh tovushi talaffuzda tushirilib qoldirilgan. Rus tilida *счастливо* so'zi *счастливо, известно* so'zi *известно, праздник* so'zi *празник* tarzida talaffuz etiladi. Demak, avvalgi ikki so'zda t tovushi, keyingi so'zda d tovushi tushirib qoldirilgan. Jonli tilda ba'zan butun bir bo'g'in ham tushib qolishi mumkin. Masalan, *olib bor — obor, olib keldi — opkeldi* kabilar.

Undosh tovushlarning so'z tarkibida o'zgarishi ularning atrofidagi fonetik muhitga, fonetik sharoitga, o'rniga bog'liq, chunonchi, so'z oxirida kelgan jarangli undoshlar jarangsiz talaffuz etiladi: *maktab (maktap), avlod (avlot), barg (bark)*; rus tilida: *город (gorot), столб(столп), паравоз (паравос)*. So'z boshida yoki so'z ichida unli tovushlardan oldin kelgan undoshlar to'liq, o'z nomi bilan aytiladi: *qa-lan-dar, to-mo-sha, te-rim*, rus tilida: *ма-иш-на, чис-мо-та, ба-ра-бан* kabi.

Shu tariqa og'zaki nutq so'z tarkibidagi ba'zi undoshlarda o'rniga qarab, tushib qolish hodisasi uchraydi: *rost — ros, past — pas*.

Gaplogiya (yun. Gaplos — oddiy; logos - tushuncha) - yonma-yon turgan o'xshash undosh yoki bo'g'inlarning tushirib qoldirilishi: *qayinona — qaynona, qayinini — qayni*.

Nutq tovushlari so'zda tutgan o'rniga qarab talaffuzda, yozuvda o'zgarishi mumkin. Buni tovushlarning pozitsion o'zgarishi deyiladi.

Reduksiya shunga misol bo'la oladi. Reduksiya uch xil bo'ladi:

Miqdor reduksiyasi: urg'u olmagan bo'g'inning qisqa talaffuz qilinishi; ingliz tilida uchraydi.

Sifat reduksiyasi: urg'uli bo'g'inda unlining boshqa unliga aylanishi: *вязать — визать*; bunda urg'usiz birinchi bo'g'indagi ya (ya) - i ga aylangan.

To'liq reduksiya: Urg'u olmagan bo'g'inda unlilar tushib qoladi. Masalan: *og'iz — og'zim*.

“Eliziya” - shunday fonetik hodisaki, bu jarayonda muayyan bir pozitsiyada turgan tovush tushib qoladi va shuning uchun talaffuz qilinmaydi. Masalan, “of” so'zidagi “f/v” tovushi og'zaki nutqda undosh bilan boshlanadigan so'zdan oldin kelganda tushib qoladi. Biz “pint of milk” o'rniga “pint o'milk (yoki “pinta milk”) deb talaffuz qilamiz”. Biroq “pint of ale”ni “pint o' ale” deya olmaymiz, chunki bu so'z unli harf bilan boshlanadi”⁵⁴.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Fonetika nimani o'rganadi?
2. Fonologiyaning predmeti nima?
3. Fonema tushunchasini izohlab bering.
4. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyastiyasi nima?
5. Unli tovushlarning (masalan, o'zbek tilidagi) tasnifini ayting.
6. Undosh tovushlarning (masalan, o'zbek tilidagi) tasnifini ayting.
7. Nutqning fonetik bo'laklari: jumla (fraz), takt, bo'g'in, tovush haqida ma'lumot bering.
8. Enlitika va enkliza hodisasi. Proklitika va prokliza hodisasi.
9. Bo'g'in va uning turlarini izohlang.

⁵⁴ Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -5 p.

10. Intonatsiyaning vazifasi nimalardan iborat?
11. Urg‘u nima va uning qanday turlari bor?
12. Nutq tovushlarining pozitsion va kombinator o‘zgarishlariga misol keltiring.
13. Reduksiya nima?

Asosiy tushunchalar:

1. Fonetika – tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va b. xususiyatlari haqida ma’lumot beruvchi bo‘limi.
2. Fonologiya – tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi.
3. Fonema – so‘zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig‘i, binobarin, ma’nolarni ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.
4. Vokalizm – unli fonemalar tizimi.
5. Konsonatizm – undosh fonemalar tizimi.
6. Segment birliklar – so‘z yoki morfema tarkibida gorizontaal chiziq bo‘ylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, bo‘g‘in, fonetik so‘z, takt, fraza.
7. Supersegment birliklar – urg‘u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalardir, ular so‘zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador bo‘lishi bilan segment birliklardan farq qiladi.
8. Nutqning fonetik bo‘laklari jumla (faza), takt, bo‘g‘in, tovushdan iboratdir.
9. Enklitika – urg‘uli so‘zdan keyin kelib, urg‘u jihatdan unga qo‘shilib ketadigan so‘z.
10. Proklitika - urg‘uli so‘zdan oldin kelib, urg‘u jihatdan unga qo‘shilib ketadigan so‘z.
11. Reduksiya – tovush artikulyastiyasining kuchsizlanishi natijasida tovush (ovoz)ning o‘zgarishi, tovushning miqdor va sifat belgisi jihatidan pasayishi.

7-MAVZU. MA'RUZA MATNI

YOZUV. ALFAVIT. ORFOGRAFIYA VA UNING PRINSIPLARI

1. Yozuv va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati. Til va yozuv.
2. Yozuvning paydo bo'lishi. Yozuv tarixining piktografik, ideografik, fonografik bosqichlari.
3. Yozuv qurollari va materiallari.
4. Alfavit. Hozirgi o'zbek alfaviti va lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi.
5. Orfografiya va uning printsiplari
6. Yozuvning maxsus turlari.

Tayanch soʻz va iboralar: yozuv, piktogramma, ideogramma, fonografik yozuv, yozuv qurollari, alifbo, orfografiya, transkripsiya, stenografiya.

Yozuv va uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati. Til va yozuv⁵⁵.

Yozuv – muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar oʻrtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. Ma'lumki, insoniyat dahosi erishgan eng buyuk va muhim yutuqlardan biri yozuvning kashf etilishidir. Yozuv kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidosi, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omillarning eng asosiylaridan biridir. Ma'lumotlarga ko'ra, yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan, ya'ni tovush tili taxminan 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan bo'lsa, yozuvning paydo bo'lganiga 4-5 ming yillar bo'lgan. Og'zaki nutqning zamon va makon nuqtayi nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati yozuvning paydo bo'lishiga olib keldi.

Aytish lozimki, yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsa-da, mazkur ehtiyojlarni qondiruvchi vosita sifatida unga qaraganda juda ko'p afzalliklarga ega. Xususan, tilning eng muhim, asosiy vazifasi kommunikatsiya – kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Ammo kishilar o'rtasidagi bevosita – «yuzma-yuz» aloqagina og'zaki til vositasida ta'minlanishi mumkin, lekin bu aloqa bivosita bo'lsa-chi, kishilar turli masofalarda bo'lsalar-chi? Demak, tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Har qanday tilning asosiy vazifalaridan biri bo'lgan estetik va gnoseologik (dunyoni bilish) vazifalarini ham yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba-bilimlarni saqlash va avlodlarga etkazishdan iborat vazifasi ham bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, soʻz san'ati durdonalari kabi qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib boradi. Boy va ulkan o'tmish madaniyatimiz, tariximiz haqidagi bugungi tasavvurlarimizning mavjudligi, tirikligi faqat yozuv tufaylidir.

F.doʻ Sossyurning shunday yozadi: “Yozuvning nufuzini qanday izohlash mumkin?

Eng avvalo, soʻzning yozma shakli oʻzining qandaydir barqarorligi va oʻzgarmasligi, tilning zamonda birligini ta'minlashda tovushga qaraganda yaroqli ekanligi bilan bizni hayratga soladi. Bu aloqa qanchalik yuzaki bo'lmasin va xayoliy birlikni yuzaga keltirmasin, baribir uni tabiiy va yagona haqiqiy aloqa bo'lmish tovushiy aloqaga qaraganda ushlab olish ancha oson.

Aksariyat kishilarda *vizual taassurotlar eshitish orqali qosil bo'ladigan taassurotlarga qaraganda aniqroq va davomliroqdir. Yozma shakl provard natijada tovushni bosib ketadi.

Adabiy til yozuvning asossiz ahamiyatini yanada oshirib yuboradi. U oʻz lugʻati va grammatikalariga ega; maktabda kitobdan va kitob orqali ta'lim oladilar, adabiy til qandaydir me'yorlovchi tizim rolini o'ynaydi, tegishli kodeks esa qat'iy *uzus – orfografiya asosida tuzilgan qoidalarining yozma majmuidir. Bora-bora kishilar yozishdan oldin soʻzlashishni o'rganganliklarini unutadilar va shu tarzda tabiiy nisbat bunday o'zgarib ketadi.

⁵⁵ Qarang: Yoʻldoshev I., Muhamedova S., Sharipova Oʻ., Majidova R. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). Toshkent: TDPU, 2013.

Nihoyat, til bilan yozuv orasida farq paydo bo'lganda, ular o'rtasidagi ziddiyatni tilshunosdan boshqa kishining hal qilishi dargumon. Biroq bu ishlarda tilshunoslarning ta'siri bo'lmaganligi bois deyarli hamisha yozma shakl ustun keladi, chunki unga asoslanib ish ko'rish juda oson; shu tariqa yozuv bunga haddi bo'lgan holda, birlamchi rol kasb etadi"⁵⁶

Yozuvning paydo bo'lishi. Yozuv tarixining piktografik, ideografik, fonografik bosqichlari

Til kishilik jamiyati bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, yozuv ham jamiyat bilan shunchalik bog'liqdir. Yozuv kishilik jamiyatining zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'lib, rivojlangan. Bugungi shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Insoniyat yozuvday mukammal aloqa vositasini kashf qilgunga qadar uzoq izlangan. Eng qadimgi davrlarda dunyo xalqlarining deyarli barchasida keng tarqalgan «eslatuvchi» belgilar ana shu izlanishlarning ilk ko'rinishlari edi. Masalan, muayyan miqdorni ifodalash uchun turli toshlar, chig'anoqlardan foydalanilgan. Tayoqlar, daraxtlarga har xil iplar bog'lash, tugunlar tugib qo'yish kabi vositalar bilan ma'lum bir axborotlarni yodda saqlash yoki muayyan masofaga yuborishga harakat qilingan. Yoki biron xabarni uzoq masofaga yuborish uchun gulxan, tutun, baraban ovozi kabilardan foydalanilgan. Yoki hali sivilizatsiyaga erishmagan xalqlarning nazarida yozuv (xat, kitob) gapira olish imkoniyatiga ega bo'lgan tirik mavjudot, u murakkab sirlarni ochib berishi, kelajakni oldindan aytib berishi mumkin sanalgan. Mashhur amerika grammatologi (Yozuv tarixini o'rganuvchi olim) I.E.Gelb o'zining «Yozuvni o'rganish tajribasi (Grammatologiya asoslari)» nomli kitobida shunday rivoyatni keltiradi: «Bir missioner bir hinduning qo'liga to'rtta non va shu nonlarning miqdori ko'rsatilgan xatni berib, ularni boshqa bir missionerga olib borishni buyuradi. Hindu yo'lda nondan bittasini yeb qo'yadi va, tabiiyki, xat tufayli uning bu aybi fosh bo'ladi. Ma'lum vaqtdan keyin o'sha hindu yana xuddi shunday topshiriq bilan yuboriladi. Endi hindu yo'lda nonning bittasini yer ekan, ehtiyotkorlik yuzasidan – uning nonni eyayotganligini xat yana «ko'rib qolmasligi» uchun xatni bir toshning ostiga bekitib qo'yadi, chunki hindu bilardiki, oldingi safar uning bitta nonni yeb qo'yganligini missionerga xat «aytib bergan edi».

F.do` Sossyurning fikricha: «Yozuvning ikki tizimi mavjud:

1. Ideografik yozuv. Bu yozuvga ko'ra, so'z o'z tarkibiga kiruvchi tovushlarga bog'li' bo'lmaydigan belgi yordamida ifodalanadi. Bu belgi, umuman aytganda, so'z va u ifodalaydigan tushunchadan iborat bo'ladi. Bu tizimning mumtoz namunasi xitoy yozuvi hisoblanadi.

2. Odatda, «fonetik» deb ataladigan yozuv va so'zdan iborat tovush zanjirini aks ettirishga intiladigan tizimdir. Yozuvning fonetik tizimlari goh bo'g'inli, goh harfli, ya'ni nutqning bo'laklarga ajralmaydigan unsurlariga asoslangan bo'ladi. Biroq yozuvning ideografik tizimlari aralash turdagi tizimlarga osongina o'tib turadi: ba'zi ideogrammalar o'zining dastlabki ma'nosini yo'qotib, ayrim tovushlar ifodasiga aylanadi.

Ko'plar yozilgan so'z talaffuz qilinadigan so'zni ongimizdan siqib chiqarishga harakat qiladi deyishadi; bu fikr yozuvning ikkala tizimiga nisbatan ham to'g'ri, ammo bu an'ana birinchi tizimda kuchliroq namoyon bo'ladi. Xitoylik uchun ideogramma ham, talaffuz qilinadigan so'z ham tushunchaning bir xil darajadagi belgilaridir; uning uchun yozuv ikkinchi til, so'zlashuvda ikki so'z bir xil talaffuz qilinsa, ba'zan uning yozma shakliga murojaat etishga to'g'ri keladi. Biroq bu almashtirish mutlaq bo'lishi mumkinligi bois, yozuvimizda kuzatiladigan kabi ayanchli oqibatlarni keltirib chiqarmaydi; aynan bir tushunchani ifodalovchi turli shevalarda xitoycha so'zlar bir xil muvaffaqiyat bilan aynan bir grafik belgi bilan bog'lanadi. Biz bu erda yozuvning fonetik tizimlarini, jumladan, hozirgacha qo'llanib kelinayotgan va o'zining prototipi sifatida yunon alifbosiga ega bo'lgan tizimni o'rganish bilan chegaralanamiz"⁵⁷.

Piktografik yozuv

⁵⁶ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p. 26.

⁵⁷ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p. 26-27.

Yozuv, yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, kishilik jamiyatining ob'yektiv zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'ldi, ana shu ehtiyoj negizida rivojlandi va takomillashib bordi. U bugun biz biladigan yozuvlar shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. Ulardan eng dastlabkisi sifatida piktografik (lotincha pictus – rasm, surat; grapho – yozaman) yoki rasmlil yozuvni ko'rsatish mumkin. Bu yozuv turining o'ziga xos tomoni uning og'zaki til bilan bevosita bog'liq emasligi va uni har qanday til vakili tushuna olishidadir. Piktografik yozuvda bildirilmoqchi bo'lgan fikrlar inson, hayvon, qayiq kabilarning sxematik tarzidagi rasmlarini tushirish orqali ifodalangan. Masalan, ovchining ovga chiqqanligi kishi siymosi ov quroli tutgan holda tasvirlangan, uning biron-bir hayvonni tutib olganligi shu hayvonning tasviri bilan, qayiqda dengiz yoki daryoda suzganligi qayiq tasviri orqali, manzilga yetgach, tunab qolganligi chayla tasvirini berish bilan ifodalangan. Albatta, bu holatlar rasmda birin-ketinlikda berilgan. Piktografiyada alifbo bilan hech qanday bog'liqlik bo'lmagan, faqat fikrni ifodalashda yordam beruvchi tasvirlarni o'xshatib tasvirlash kerak bo'lgan. Bu holat turli tilda so'zlashuvchi qabilalar o'rtasida fikrni o'zaro anglashda qo'l kelgan. Rasmlar yordamida muayyan fikr-axborotni ifodalash, yuborish mumkin ekanligi natijasida vujudga kelgan piktografik yozuv dunyodagi mavjud barcha yozuvlarning kelib chiqishi uchun asos bo'lgan deyish mumkin.

Rasm bilan yozuv o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjud, avvalo, har ikkalasi ham ko'rish orqali idrok qilinadi. Piktografik yozuvni ibtidoiy tasviriy san'at ichida yuzaga kelgan deyish mumkin. Toshlarga, suyaklarga, g'or devorlariga o'yib ishlangan xilma-xil hayvonlarning rasmlari, umumiy mazmunga birlashuvchi tasviriy lavhalar – bularning bari piktografik yozuvning asoslaridir. Ana shu ibtidoiy tasviriy san'at ikki yo'nalishda, xususan, rasmlar va muayyan axborot vositasi, ya'ni yozuv sifatida shakllana borgan.

Rasmlarning soddalashuvi, ularning o'zlari ifoda etgan buyumlarning nomiga, ramziga aylanishi va asta-sekin bu ramzlarning og'zaki til bilan doimiy bog'lanishi yozuvning takomillashib borishini belgilab beradi.

Ideografik yozuv

Tabiiyki, jamiyatning taraqqiy yetib borishi bilan piktografik yozuv yetarli bo'lmay qoldi. Zaruriyat bor yerda kashfiyotning ham bo'lishi muqarrarlari yozuvning ham takomillashib borishiga turtki bo'ldi. Natijada, piktografik yozuv o'rnini ideografik (idea - g'oya, grapho - yozaman) va ieroglifik (hieroglyphoi – muqaddas yozuv – kohin, qurbon qiluvchi o'ymakorligi; bu yozuv turida matn yozilmagan, balki suyak va boshqa materiallarga rasmlar o'yib bitilgan, ikkinchidan, bu yozuv «sirli» yozuv turi ham bo'lgan, chunki uni asosan kohinlar - qurbon qiluvchilar bilishgan, xolos) yozuvlar egallay boshladi. Piktografik yozuvdan ideografik yozuvga o'tilishiga aytilmoqchi bo'lgan mavhum fikrlarning bu yozuv turida to'liq ifodalashning imkoni bo'lmaganligi sabab bo'ldi. Masalan, «o'tkir ko'zlik», «ziyraklik», «hushyorlik» tushunchalarini aynan rasmda ifodalab bo'lmaydi, ularni shu holatlarni kuzatuvchi, ya'ni ko'zni tasvirlash orqali berish mumkin bo'lgan. Bunda piktografik yozuvda ko'z rasmi berilganda ko'zning o'zi tushunilgan, ideografik yozuvda esa, «o'tkir ko'zlik», «ziyraklik», «hushyorlik» tushunilgan. Xuddi shu singari, «do'stlik» ikki taraf qo'lini siqib turganlik bilan, «dushmanlik» esa jang qurollarini bir-biriga chatishtirish orqali ifodalangan.

Davlatlarning paydo bo'lishi, ijtimoiy ishlab chiqarishning rivojlanishi, buning natijasi o'laroq savdo-sotiq ko'lamining ortishi yangi bir yozuv turiga ehtiyoj tug'dirdi. Ayni zamonda ijtimoiy hayot rivoji yozuv jarayonining jadallashuvi, qolaversa, hajman kattaroq va murakkabroq matnlarni ifodalash imkoniyatlariga bo'lgan talabni vujudga keltirdi. Natijada ieroglifik yozuv turi shakllana boshladi. Endi bu yozuv turida mavhum (abstrak) ma'lumotlar (tushunchalar)ni yuborishda rasmlar sxematikasidan shartli belgilar ifodasiga o'tildi. Umuman qaralganda, yozuv belgilari ideografik, ieroglifik belgilar sifatida muayyan so'zlarning ifodachilariga aylandi, bu yozuv turlari so'z yozuvi yoki logografik yozuv nomlari bilan umumlashtiriladi. Eng qadimgi bunday yozuv turlari sifatida misr ieroglifikasi, shumer mixxatlari, xitoy ieroglifikasi kabilarni ko'rsatishimiz mumkin. Mazkur yozuvlar ilk quldorlik davlatlarining tashkil topishi bilan, ya'ni

eramizdan oldingi IV ming yillikning oxiridan eramizdan oldingi II ming yilliklarning boshlarigacha bo'lgan davr ichida shakllandi.⁵⁸

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu yozuv turlarida biridan ikkinchisiga o'tish birdaniga sodir bo'lgan emas. Buning uchun bir necha ming yilliklar kerak bo'lgan. Shu bois ham dastlabki bosqichlarda ideografik yozuv sof bo'lmasdan uning tarkibida piktogrammalar ham mavjud bo'lgan. Bu holat qadimgi shumer yozuvlarida yana ham yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ideografiya taraqqiyoti so'zlarni, ularning ma'nolarini bir-biridan farqlashning yanada aniq usullarini ham yaratdi. Masalan, asosiy belgilarga qo'shimcha ravishda determinativlar paydo bo'lgan. Determinativlar – yozuvda talaffuz qilinmaydigan, ammo shakli bir xil, ma'nosi farqli (omonim) so'zlarni bir-biridan farqlash uchun qo'llanadigan belgilar. Ular ma'no ajratkichlari, ochqich belgilar deb ham yuritiladi. Ular asosan yozuvdagi noaniqliklarni bartaraf etishga xizmat qilgan. Masalan, qadimgi misr yozuvida pr («uy») va prj («chiqmoq») so'zlari bir xil – uy rejasining konturlaridan iborat rasm orqali ifodalangan. Shuning uchun «chiqmoq» ma'nosidagi so'z o'qilishini ko'rsatish uchun mazkur rasmdan keyin yurayotgan ikki oyoq tasviridan iborat determinativ qo'llangan. Determinativlarning qo'llanishini xitoy yozuvida ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, xitoy yozuvida «ayol» ma'nosida qo'llanuvchi logogramma mustaqil holatda «ayol» tushunchasini ifodalayveradi. Ammo u determinativ sifatida ta logogrammasi («ot», «ona», «so'kinmoq» ma'nolaridagi so'zlar omonimiyasini ifodalaydi) bilan birga qo'llanganda, bu logogrammaning «ona» ma'nosidagi so'z sifatida o'qilishi lozimligi ta'kidlanadi. Ba'zan bir so'z uchun birdan ortiq determinativlar ham qo'llanishi mumkin. Determinativlar qadimgi misr, xitoy yozuvlarida, shumer mixxatlarida va boshqa qadimgi yozuvlarda keng qo'llangan. Determinativlar soni ham bu yozuvlarda turlicha bo'lgan, masalan, mixxatlarda 20 ta atrofida bo'lsa, xitoy yozuvida 250-300 atrofida bo'lgan. Hozirgi paytda aksariyat ko'pchilik tillarda atoqli otlarning (nemis tilida esa barcha otlarning) bosh harf bilan yozilishi qadimgi tillardagi determinativlar bilan o'xshash xususiyatdir.⁵⁹

Ierogrifli yozuv turining qulayligi u orqali tasviriy hamda mavhum tushunchalarni ifodalash imkonining borligidadir. Lekin bunda muayyan bir muammo ham bor, ya'ni biror matnni o'qish yoki yozish uchun juda ko'p sonli ierogliflarni yoddan bilish kerak bo'ladi. Bu, albatta, o'ziga xos murakkab jarayon. Birgina xitoy tiliga oid lug'atda 40 mingdan ortiq ieroglif joy olgan, zamonaviy xitoy tilidagi bir matnda 2 mingdan 5 mingtagacha ieroglif ishtirok etadi. Shundan ham ko'rinib turibdiki, xitoy tilini o'rganish va unda yozish anchagina mehnat talab qiladi.

Demak, ideografiyada so'zning grammatik va fonetik shakllari aynan berilmaydi, balki unda mazkur so'z anglatishi mumkin bo'lgan ma'no maxsus grafik belgilar orqali ifodalanadi.

Fonografik yozuv

Albatta, jamiyat taraqqiyoti yozuvning ham takomillashuvini talab qilib boraverdi. Bunda eng asosiy talab, ya'ni imkon darajasida yozuvni soddalashtirishga bo'lgan ehtiyoj ortib bordi. Buning natijasida fonografik (grekcha phone - tovush, grapho - yozaman) yozuv turi shakllandi. Bunday fonografik yozuv tilni nafaqat grammatik tuzilishini, balki uning fonetik tuzilishini, ya'ni so'zning tovush tarkibini ham aks ettirar edi. Fonografik yozuv ikki turga bo'linadi: *bo'g'in yozuvi* hamda *harf-tovush yozuvi*. Bo'g'in yozuvi qo'shma so'zlarni mayda qismlarga ajratish yo'li bilan paydo bo'ldi. Bu mayda qismlar hozirgi vaqtdagi bo'g'inlarga to'g'ri keladi. Bu yozuv turiga qadimgi hind yozuvi hisoblangan devanagari misol bo'la oladi. Devanagarida 50 ta belgi mavjud bo'lib, uning 13 tasi so'z yoki bo'g'in boshidagi unli tovushlarni ifodalagan, 33 tasi bo'g'inlarga tegishli belgilar, 4 tasi yordamchi belgilardan iborat edi. Devanagari yozuvida juda ko'plab ligatura (lotincha ligature < ligare – bog'lash, bog'lanish: ikki harf yoki transkripsion belgi elementlaridan hosil qilingan bir harf yoki transkripsion belgi)lar ishlatiladi. Devanagarida ikki va undan ortiq undosh bo'lgan bo'g'inlarni ifodalash uchun bir nechta bo'g'in belgilari va ligaturalardan foydalaniladi. Bu yozuv turidagi asosiy va ligaturali belgilarning umumiy soni 600 atrofida bo'lib, undagi ba'zi belgilarning juda murakkabligi bois bu yozuvni o'rganish o'ziga xos

⁵⁸ Mahmudov N. Til va yozuv. –Toshkent: O'zbekiston, 1987, 7-8- b.

⁵⁹ Mahmudov N. Yozuv tarixidan qisqacha lug'at-ma'lumotnoma. –Toshkent: Fan, 1990. 17-6.

qiyinchiliklarni tug'diradi. Mazkur yozuv chapdan o'ngga qarab yozilgan va hozirda ham ayni shu yo'nalish saqlangan. Devanagari yozuvidan Shimoliy Hindistondagi hindi, maratha kabi xalqlar foydalanadilar.

Harf-tovush yozuvining shakllanishi butun yozuv taraqqiyoti tarixida inqilob bo'lgan. Bu yo'nalishdagi ilk yozuv turi **finikiy** yozuvi edi. Finikiy alifbosining paydo bo'lishi insoniyat uchun yozuvni takomillashtirish borasida olg'a qo'yilgan qadam bo'ldi. Birinchi marta sof tovush yozuvi sanoqli harflardan iborat mukammal alifboning yuzaga kelishi jamiyatdagi yozuvni biladigan kishilar doirasini kengaytirib yubordi. Shuning uchun ham finikiy yozuvi juda tezlik bilan boshqa xalqlar orasida ham tarqaldi. Bu jarayon miloddan avvalgi IX asrdan boshlangan. Finikiyaliklar bilan iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lgan qo'shni xalqlar mazkur yozuv bilan tanishib, tez orada uni o'z tillariga moslashtirib olganlar. Hozirgi kunda bizga ma'lum bo'lgan harf-tovush tizimidagi yozuvlarning 4/5 qismidan ko'prog'i finikiy yozuvidan kelib chiqqan.⁶⁰

Finikiy yozuvi finikiyaliklar tomonidan misr yozuvidan bir qadar foydalangan holda mustaqil yaratilgan dastlabki sof harf-tovushidir. Finikiya O'rta yer dengizining sharqiy qirg'oqlarida joylashgan qadimgi mamlakat bo'lib, eramizdan oldingi II ming yilliklardan boshlab yuksak rivojlangan. Finikiy yozuvining paydo bo'lishi ham shu davrlarga to'g'ri keladi. Bizgacha yetib kelgan eng qadimgi finikiy yozuvida bitilgan yodgorliklar eramizdan oldingi XII-X asrlarga oid bo'lib, ular Finikiyaning o'zidan emas, balki unga mustamlaka bo'lgan hududlardan, xususan, Kiprdan topilgan. Ammo finikiy yozuvida bitilgan yodgorliklar u qadar ko'p emas. Finikiy yozuvidagi yodgorliklarning ko'pchiligi eramizdan oldingi V hamda eramizning II-III asrlariga oiddir. Keyinchalik finikiy yozuvi oromiy yozuvi tomonidan siqib chiqarilgan.

Finikiy yozuvi 22 harfdan iborat bo'lib, har bir harf alohida nutq tovushini ifoda etgan. Bu yozuvda bironta ham boshqa sistemadagi belgi – logografik (so'z yozuvi), sillabografik (bo'g'inli yozuv) elementlar qo'llangan emas. Yozuvda faqat undoshlarga ifodalangan, unlilar mutlaqo ifodalanmagan, ya'ni finikiy yozuvi sof konsonant yozuv bo'lgan. Harflar juda sodda, eslab qolish va yozish uchun qulay shaklga ega bo'lgan. Ular muayyan qat'iy ketma-ketlikdagi alifbodan iborat bo'lgan. Har bir harfning atalish nomi bo'lgan. Bu nomlar akrofonik tamoyil asosida, ya'ni harf ifodalaydigan tovush harf nomining birinchi tovushiga to'g'ri keladi. Masalan, b – «bet», d – «dolet», g – «gimel», v – «vov», z – «zayn» kabilar. Harflarning nomi ular ifodalagan tovushdan tashqari harflarning shakli bilan ham ma'lum darajada bog'liq bo'lgan. Masalan, «vov» harfining shakli tashqi ko'rinish jihatidan mixga o'xshaydi, vov so'zi esa semit tilida «mix» degan ma'noni bildiradi. Finikiy yozuvi o'ngdan chapga qarab gorizontal holatda yozilgan. Dastlabki paytlarda so'zlar bir-biridan ajratilmasdan yozilgan.⁶¹

Albatta, finikiy yozuvi ham davrlar davomida takomillashib bordi. **Grek yozuvi** finikiy yozuvining takomillashtirilishi asosida vujudga keldi va harf-tovush yozuvi ichida eng mukammali sanaladi. Grek yozuvida nafaqat undosh tovushlar, balki unli tovushlar ham alohida harflar bilan ifodalangan. Grek yozuvining shakllanishi eramizning IX asrlaridan boshlangan. Bu yozuv inson zakovatining eng buyuk yutuqlaridan biri sifatida yozuv tarixida o'ziga xos o'rin tutadi. Hozirgi Yevropadagi deyarli barcha xalqlarning yozuvi kelib chiqish jihatidan grek yozuvi bilan bog'lanadi. Demak, harf-tovush yozuvi yoki alifboli yozuvning paydo bo'lishi nisbatan keyingi davrlarga to'g'ri keladi.

O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi foydalangan yozuvlar

O'rta Osiyodagi xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi o'tmishda turli yozuvlardan foydalangan. Bu yozuvlar o'z sistemasiga ko'ra fonografik – harf-tovush yozuvidan iborat bo'lgan. Masalan, *so'g'd, pahlaviy, o'rxun-yenisey (runik), uyg'ur, arab* kabi yozuvlar shular jumlasidandir. Bu yozuvlarning barchasi ham oromiy yozuvi bilan qaysidir jihatlari bilan bog'liqdir.

Oromiy yozuvi finikiy yozuvi asosida eramizdan oldingi I ming yilliklarning boshida paydo bo'lgan. Oromiylarning dastlabki vatani Suriya va Mesopotamiyaning janubiy hududlarida bo'lgan. Eramizning IV asrlarida oromiylarning arablar tomonidan assimilyatsiya qilinishi

⁶⁰ Mahmudov N. Yozuv . –Toshkent, 2002. –B. 469.

⁶¹ Mahmudov N. Til va yozuv. 9-b.

natijasida oromiy yozuvi ham yo'qolgan. Bu yozuvga oid qadimgi matnlar eramizdan oldingi IX-VIII asrlarga tegishlidir. Ajdodlarimiz qo'llagan so'g'd yozuvi oromiy yozuvi asosida shakllangan harf-tovush yozuvi sanaladi. So'g'd yozuvi ham konsonant yozuv bo'lgan va dastlabki vaqtlarda gorizontol holatda o'ngdan chapga qarab yozilgan. Keyinchalik, aniqrog'i, VI asrning oxirlaridan boshlab vertikal yo'nalishda chapdan o'ngga qarab yozilgan.

Pahlaviy yozuvi oromiy yozuvining ko'rinishlaridan biri sifatida eramizning III asrida Sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida paydo bo'lgan. Bu yozuvda faqat undoshlar va cho'ziq unlilar alohida harflar bilan ifodalangan. Unlilar esa, so'z boshidagi holatni inobatga olmaganda, ifodalanmagan. Yozuvlar asosan o'ngdan chapga qarab yozilgan. Faqat VIII asrga oid ayrim yozma manbalarda vertikal (yuqoridan pastga) yozilgan holatlar kuzatiladi.

O'rxun-yyenisey yozuvi turkiy xalqlarning qadimgi harf-tovush yozuvidir. Bu yozuv «Yenisey-o'rxun yozuvi», «Sibir yozuvi», «Turkiy runik yozuv» kabi nomlar bilan ham yuritilgan. Bu yozuv o'z taraqqiyoti davomida uch bosqichni bosib o'tgan: 1) arxaik bosqich (Yettisoy yodgorliklari, VI - VII asrlar; Yenisey yodgorliklari, VI - X asrlar); 2) klassik bosqich (ikkinchi Hoqonlik yodgorliklari, VIII asrning birinchi yarmi); 3) keyingi bosqich (uyg'ur hoqonligi davri yodgorliklari, VIII asrning ikkinchi yarmi – IX asr; Sharqiy Turkiston yodgorliklari, IX asr). O'rxun-yyenisey yozuvi gorizontol holatda o'ngdan chapga qarab va vertikal holatda yuqoridan pastga qarab yozilgan, harflar chap yoniga yotqizilgan holatda bo'lgan va satrlar o'ngdan chapga qarab joylashib boradi.

O'rxun-yenisey yozuvining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, bu yozuv turkiy til uchun juda qulay bo'lgan va har qanday turkiy til ifodasi uchun mos bo'lgan, ayniqsa, turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizm qonuniyatlarini o'zida to'liq aks ettira olgan. Shu ma'noda bu yozuv o'z o'rniga kelgan uyg'ur va arab yozuvlariga qaraganda mukammal va qulay alifbo bo'lgan.

Ma'lumki, o'zbek yozuvi tarixida **uyg'ur yozuvining** o'ziga xos o'rne bor. Asosini so'g'd xatidan olgan va hozirda uyg'ur yozuvi deb atalayotgan xat o'tmishda uyg'ur xati, mo'g'ul xati kabi nomlar bilan yuritilgan. Ushbu yozuvni «Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'otit turk» asarida turkcha yozuv deb tilga olsa, Alisher Navoiy maktublaridan birida uni turkcha xat deb ataydi. XIII asr fors she'riyatining namoyandasi Puri Bahoi Jomiy o'z she'rlaridan birida uni uyg'ur xati (xatt-i uyg'uri), mashhur tarixchi Ibn Arabshoh «Ajoibu-l-maqdur fi navoibi Taymur» nomli asarida uyg'ur xati, «Fokihatu-l-xulafu» asarida esa mo'g'ul xati deb ataydi. Ushbu yozuv «Hibatu-l-haqoyiq»ning 1480-yili Istanbulda Abdulrazzoq baxshi ko'chirgan qo'lyozmasida mo'g'ul xati deyilgan.

Uyg'ur yozuvli matnlar bizgacha alohida varaq, o'rama qog'oz, daftar, kitob, epigrafik bitiglar, taxta, sopol va metall ashyolardagi yozuvlar shaklida yetib kelgan. Ayniqsa, ular orasida turklar tarixining turli davrlarida yaratilgan kitoblar salmoqli o'rinni egallaydi, kitobatchilikning ajralmas qismi sifatida turkiy elatlar madaniy, ma'rifiy yuksalishini belgilaydi. Uyg'ur yozuvli turk kitobining tarixi mazkur yozuvning tarixi bilan uzviy bog'liq. Turklar so'g'diy negizli alifboni qo'llay boshlaganlaridanoq uyg'ur xatli kitobatchilik o'z yo'lini boshlagan edi. Ushbu yozuvning kashf etiluvi, o'z navbatida, turk kitobatchiligida yangi davrni boshlab berdi. Binobarin, keyingi kezlarda O'rxun-Yenisey xati o'rniga uyg'ur xatining kengroq yoyila boshlaganligining sabablaridan biri ham uning kitobat ishida ancha o'ng'ayligi, paleografik imkoniyatlarining kengligi bo'lgan. Shuningdek, uyg'ur yozuvli qo'lyozmalar texnik jihatdan ancha puxta bo'lgan. Bu esa, qadimgi turk kitobatchiligining oldin ham o'ziga xos bosqichni o'taganligidan dalolat beradi. Ma'lumotlarga ko'ra, XVI asrga qadar shoh saroylarida uyg'ur kotiblari ham faoliyat ko'rsatib kelganlar va ular baxshi deb atalgan.

Ma'lumki, buddiylilikning keng yoyiluvi munosabati bilan Markaziy Osiyo xalqlari (xususan, to'xrilar hamda turklar) muayyan muddat qadimgi **hind (braxma) yozuvidan** ham foydalanganlar.

XVI asr boshlariga qadar O'rta Osiyo hukmdorlari, xususan, temuriylar saroyida uyg'ur yozuvida uyg'urcha yozuvchi kotiblar faoliyat ko'rsatgan va ularga nisbatan ham **baxshi** termini qo'llangan. V.V.Bartold baxshilarning Chig'atoy xonlari saroyida katta e'tibor sohibi

bo'lganliklarini ta'kidlab, tarixiy solnomalarni yozib borishdek sharaflı ish ularning zimmasiga yuklanganligini yozadi. Xususan, uyg'ur baxshlari uyg'ur yozuvi bilan uyg'ur tilida sohibqiron Amir Temurning harbiy yurishlari haqida «Xon tarixi» asarini she'riy usulda bitganlar. Bu asar Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Abdulloh b. Muhammad b. Ali Nasrullohning «Zubdat al-asar» nomli asarlari yozilishida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Ilmiy adabiyotlarda temuriylar hukmronligi davrida idora hujjatlarini yuritishda hamda xorijiy davlatlar bilan olib borilgan yozishmalarda uyg'ur alifbosidan foydalanilganligi aytib o'tilgan. Xususan, bunga temuriyzodalardan Abu Said 1468-yilning 10-oktabrida Uzun Hasanga yo'llagan maktubi misol bo'la oladi. Ushbu xat bugun Istambuldagi To'pqapi muzeyi kutubxonasida saqlanmoqda. 1940-yilda A.N.Qurat tomonidan uning asl nusxasi transkripsiya va tarixiy-filologik sharhlar bilan nashr etilgan.

Umuman, Islom davrida, ayniqsa, XIV-XV asrlarda Movarounnahr, Xuroson, Onado'li madaniy muhitida uyg'ur yozuvli kitobchilik g'oyat gullab yashnadi va bu zaminda so'ng bor o'zining takomil cho'qqisiga chiqdi. O'sha kezlarda Yazd, Hirot, Samarqand, Istanbul kabi madaniyat markazlarida uyg'ur yozuvida bituvchi baxshilar (xattotlar) maktablari vujudga keldi. XIV-XV asrlarning manbalarida uyg'ur xatida ko'chiruvchi kotiblarga nisbatan bahsi so'zi qo'llangan. Manbalarda baxshilarning nomlari ham qayd etilgan.

Arab yozuvi o'zbek xalqi tarixida uzoq yillar davomida foydalanilgan yozuv sanaladi va bu yozuv asosida juda ko'plab qimmatli yozma yodgorliklar bitilgan. Xalqimiz 1929 -yilga qadar bu yozuvdan foydalanib keldi.

O'zbek xalqi XX asr davomida quyidagi yozuvlardan foydalandi:

1. Arab yozuvi 1929 -yilgacha.
2. Lotin yozuvi 1929-1940 -yillar.
3. Rus grafikasi 1940-1995- yillar.
4. Rus va lotin grafikasi 1995-2010 -yillar.

Umuman, hozirgi kunda jahonda yozuv sistemalarining quyidagi to'rt guruhi juda keng tarqalgan:

1. *Lotin yozuvi asosida shakllangan yozuv sistemalari*. Bu yozuvdan dunyo aholisining 30 % dan ortig'i foydalanadi.

2. *Slavyan-kirillitsa yozuvi*. Bu yozuv turidan foydalanuvchilar dunyo aholisining 10 % ini tashkil qiladi.

3. *Arab yozuvi*. Bu yozuvdan dunyo aholisining 10 % dan ortig'i foydalanadi.

4. *Hind bo'g'in yozuvi*. Bu yozuvdan dunyo aholisining 20 % foydalanadi.

Bulardan tashqari yana bir qancha yozuvlar bo'lib, ulardan dunyo aholisining 30 % ga yaqini foydalanadi.

Orfografiya prinsiplari – orfografiya qoidalarining tuzilishiga asos bo'lgan prinsiplardir. Ular quyidagilardan iborat:

1. **Fonetik prinsip**. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishga mos ravishda yoziladi. Masalan, tojik tilidagi *tandur* so'zining o'zbekchada *tandir* deb, ruscha *уѣмка* so'zining esa *cho'tka* deb yozilishi shu so'zlarning o'zbek tilidagi talaffuz me'yorlariga (fonetik prinsipga) asoslanadi. Shuningdek, *ek+gan*, *ek+guncha* kabi so'z shakllari ham o'zbek yozuvi qoidalariga ko'ra *ek+kan*, *ek+kuncha* deb (talaffuziga mos tarzda) yoziladi.

Orfografiyaning fonetik prinsipi yozuv bilan talaffuzni bir-biriga yaqinlashtiradi va imlo qoidalari o'zlashtirishni ham osonlashtiradi.

2. **Fonematik printip**. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi. Masalan, kitob, omad so'zlarining oxiridagi *b* va *d* fonemalari jarangsiz *p* (*kitop*) va jarangsiz *t* (*omat*) tarzida talaffuz qilinsa-da, fonemaning asosiy ottenkasiga mos ravishda *b* (*kitob*) va *d* (*omad*) harflari bilan yoziladi.

3. **Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi**. Bu prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiks morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'iy nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi. Chunonchi, *g* bilan

boshlangan *-ga, -gan, -gani, -guncha* qo'shimchalari *sh, t, p, s* kabi jarangsiz undoshlar bilan tugagan o'zaklarga qo'shilganda *-ka, -kan, -kani, -kuncha* shakllarida talaffuz qilinsa-da, morfemalarning asl shakllariga mos ravishda *-ga, -gan, -gani, -guncha* yoziladi. Qiyoslang: *ishga* (yozuvda) – *ishka* (talaffuzda), *ketgan* (yozuvda) – *ketkan* (talaffuzda), *topgan* (yozuvda) – *topkan* (talaffuzda). Ammo *q* va *k* bilan tugagan so'zlar bundan mustasno, ular fonetik prinsipga ko'ra yoziladi.

4. Grafik prinsip. Bu prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi – grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi, shunga ko'ra *u, ba'zan*, fonemografik prinsip deb ham ataladi. Chunonchi, sirg'aluvchi "j" bilan qorishiq "dj" (dj)ning yozuvda bitta "j" grafemasi bilan ifodalanishi, "ng" fonemasining esa "ng" digrafi bilan ifodalanishi grafikada kodlashtirilgan.

5. Tarixiy-an'anaviy prinsip. Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalarini so'zlarning qadimdan odat bo'lib kelgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi. Masalan, *hurriyat* so'zi tarkibida ikkita "r"ning mavjudligi hozirgi o'zbek tili uchun me'yor sanaladi, ammo shu so'z ishtirokida yasalgan *jumhuriyat* so'zida esa bitta "R" yoziladi, Chunki bu – an'ana.

6. Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip). Bu prinsipga asoslangan imlo qoidalariga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi: *atlas* (mato) – *a'tlas* (geografik atlas), *tana* (gavda) – *ta'na* (minnat), *urish* (urmoq) – *urush* (jang) va b.

7. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipi. Bu prinsip so'z boshida yoki oxirida ikki undosh qatorlashib kelgan leksik birliklarning imlosini qoidalashtirishga asos bo'ldi. Ma'lumki, o'tmishda turkiy tillarda so'z boshida ikki undosh qatorlashib kelmagan. Shuning uchun boshqa tillardan o'zlashtirilgan ayrim so'zlarning boshida ikki undoshning yonma-yon qo'llanishi uchrasa, ulardan oldin yoki shu ikki undosh orasida bir unlini orttirish odati bo'lgan. Bu odat hozirgi jonli so'zlashuvda ham uchrab turadi: *shkaf* – *ishkop*, *staj* – *istaj* kabi. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipiga ko'ra so'zlar talaffuzga ko'ra emas, o'zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi.

8. Semantik-uslubiy prinsip, u ikkiga bo'linadi:

a) semantik prinsip so'z yoki so'z shakllarining imlosini ularning ma'nolariga tayanib belgilaydi. Masalan, *lola, po'lat* (turdosh otlar) – *Lola, Po'lat* (atoqli otlar), *ishchi* (-chi kasb oti yasovchi), *ish-chi?* (-chi so'roq yuklamasi), *senda* (-da o'rin-payt kelishigi), *sen-da!* (kuchaytiruvta'kid yuklamasi) kabi;

b) uslubiy prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalarini so'z yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, *ota, ona, vatan, siz* kabi uslubiy maqsadlarda bosh harf bilan yozilishi mumkin: *Intizorlik bilan Sizni kutaman, Men o'z Vatanimni sevaman* va b.

Lingvopoetik maqsadlarda undoshlarni qavatlantirib yozish ham uslubiy prinsipga asosan amalga oshiriladi: *maza-mazza, opa-oppa, rosa –rossa* va b.

Bob, abzats, gap boshidagi birinchi so'zning bosh harf bilan boshlanishi ko'proq sintaktik prinsipga tayanadi.

Amaldagi lotincha o'zbek yozuvi imlo qoidalarini shakllantirishda fonetik, fonematik va morfologik prinsiplarga amal qilingan⁶².

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Yozuv nima?
2. Yozuvning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati nimalarda ko'rinadi?
3. Yozuvning paydo bo'lishini izohlab bering.
4. Yozuv tarixining piktografik bosqichini izohlang.

⁶² Qarang: Yo'ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O., Majidova R. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). Toshkent: TDPU, 2013.

5. Yozuv tarixining ideografik bosqichini izohlang.
6. Yozuv tarixining fonografik bosqichini izohlang.
7. Yozuv qurollari va materiallari nimalardan iborat bo'lgan?
8. Alfavit. Hozirgi o'zbek alfaviti va lotin yozuvi asosidagi o'zbek alifbosi.
9. Orfografiya nima?
10. Orfografik prinsiplarni izohlang va ularga misollar keltiring.

Asosiy tushunchalar:

1. Yozuv muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimidir.
2. Yozuv kishilik jamiyatining ob'yektiv zaruriy ehtiyoji asosida paydo bo'ldi, shu ehtiyoj negizida rivojlandi va takomillashib bordi. U bugun biz biladigan yozuvlar shaklini olgunga qadar uzoq va murakkab tadrijiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi.
3. Piktografik yozuvda bildirilmoqchi bo'lgan fikrlar inson, hayvon, qayiq kabilarning sxematik tarzidagi rasmlarini tushirish orqali ifodalangan.
4. Ideografik yozuvda so'zning grammatik va fonetik shakllari aynan berilmaydi, balki unda mazkur so'z anglatishi mumkin bo'lgan ma'no maxsus grafik belgilar orqali ifodalanadi.
5. Fonografik (grekcha phone - tovush, grapho - yozaman) yozuv tilni nafaqat grammatik tuzilishini, balki uning fonetik tuzilishini, ya'ni so'zning tovush tarkibini ham aks ettiradi.
6. Alfavit (alifbo) - yozuv shakllarining (harf va belgilarning) majmui, ma'lum tartibda joylashgan holatidir. Har bir tilning o'z alfaviti mavjud bo'lib, u davlat miqyosida tasdiqlanadi.
7. Orfografiya - muayyan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.
8. Fonetik prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishga mos ravishda yoziladi.
9. Fonematik prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi.
10. Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiks morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'iy nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi.
11. Grafik prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi – grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi.
12. Tarixiy-an'anaviy prinsipga asoslangan imlo qoidalari so'zlarning qadimdan odat bo'lib kelgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi.
13. Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip)ga asoslangan imlo qoidalariga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonimlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi.
14. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipiga ko'ra so'zlar talaffuzga ko'ra emas, o'zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi.
15. Semantik-uslubiy prinsip, u ikkiga bo'linadi: a) semantik prinsip so'z yoki so'z shakllarining imlosini ularning ma'nolariga tayanib belgilaydi; b) uslubiy prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalari so'z yoki grammatik shakllarning semantik tarkibidagi uslubiy semalarning nutqdagi faollashuvini yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi.

8-MAVZU. MA'RUZA MATNI

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Reja:

1. Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari. Leksikologiyaning turlari. Leksikologiyaning bo'limlari.
2. So'z va leksema. Leksik ma'no (denotat) va tushuncha (signifikat). Leksik ma'no turlari. So'zning semantik strukturasi.
4. Leksik ma'noning taraqqiyot yo'llari. So'z ma'nosining kengayishi va torayishi. Metafora, metonimiya, sinekdoxa, funktsiyadoshlik, tobelilik
5. So'zlar o'rtasidagi shakli munosabatlar: Paronimiya. Omonimiya.
6. So'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlar: Sinonimiya. Antonimiya. Giponimiya. Gradunomiya. Partonimiya.

Tayanch so'z va iboralar: leksika, leksikologiya, umumiy leksikologiya, xususiy leksikologiya, qiyosiy leksikologiya, semasiologiya, onomastika, onomasiologiya, so'z va leksema, leksik ma'no, tushuncha.

Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Leksikologiya so'zi grekcha *lexicos* – “lug'aviy belgi” va *logos* - “bilim” so'zlaridan olingan bo'lib, tilshunoslikning so'z va so'zga teng lug'aviy birliklar, aniqrog'i, til boyligi haqida bahs yurituvchi qismidir. Har bir tilning lug'at tarkibi, boyligi, shuningdek, tildagi so'zlar majmui leksika deb yuritiladi. Shunga ko'ra leksika so'zi adabiy tilning lug'at tarkibi ma'nosida ham, biror sheva yoki dialektning lug'at tarkibini ifodalash uchun ham (dialektal leksika), ma'lum bir kasb-hunar kabi sohaga oid lug'at tarkibi ma'nosida ham (terminologik leksika), hatto ayrim yozuvchi asari (yoki asarlari)ning so'zlari majmui ma'nosida ham (masalan, Navoiy asarlari leksikasi) qo'llanaveradi.

Leksikologiya leksikani o'rganadi, leksika esa, o'z navbatida, so'zlardan yoki so'zlar majmuidan iborat bo'ladi.

Biroq xorijiy adabiyotlarda leksika va morfologiya ajratilmay ta'riflanadi, so'z turkumlari leksik kategoriyalar deb beriladi:

”Leksik kategoriyalar

Ingliz tilida 1- muhim leksik kategoriya - ot ko'pincha dunyodagi barcha konkret obyektlarning turlarini ifodalaydi. (cake- tort, moon- oy, water- suv).

2-muhim kategoriya – fe'l esa o'ziga xos mashg'ulotlarni (applaud-olqishlamoq, steal-o'g'irlamoq, work-ishlamoq) ifodalaydi. Bundan tashqari, fe'llar va otlar bir qancha turli xil shakllarga ega: ayrim otlar maxsus ko'plik shakliga ega bo'lsalar, ayrim fe'llar ko'plab boshqa shakllarga egadirlar va ular quyidagicha:

- *People work*- odamlar ishlaydi- hozirgi oddiy zamon III sh.ko'plik uchun
- *Maria works*- Mariya ishlaydi- hozirgi oddiy zamon III sh.birlik uchun
- *Mariya is working*- Mariya ishlayapti-hozirgi davomli zamon III sh.birlik uchun
- *Maria worked*- Maria ishlagan- o'tgan zamon.III sh.birlik uchun

Otlar va fe'llar frazalar hosil qilish uchun boshqa so'zlar bilan birikish xususiyatiga ega. Masalan, otlarning oldidan ko'pincha definite(aniq) “the” yoki indefinite (noaniq) “a/an” artikllari kelishi mumkin. Lekin fe'llar artikllarni qabul qila olmaydi. Otlar bilan artikllar birikishidan kichik

frazalar (the young- yosg avlod, an hour- 1 soat) hosil qilinsa fe'l bilan birga ular yana ham kattaroq frazaga aylanadi. Masalan (steal a car – mashinani o'g'irlamoq, applaud the singer- qo'shiqchini olqishlamoq)- bu holatda biz " a car" va " the singer" ning vazifasini " applaud " va " steal " fe'llarining to'ldiruvchilari deb qabul qilishimiz mumkin. Bunday fe'llar to'ldiruvchilarisiz o'z- o'zlarini to'ldira olmaydilar.

3-katta kategoriya bu-sifat. Sifat shaxs yoki predmetlarning xususiyatlarini ya'ni otni ta'riflaydi. Masalan, xursand bola, shovqinli mator. Sifatlar otlar oldidan keluvchi artikllar bilan joy almashishiga qaramasdan, artikl ham sifat ham ular bilan birikayotgan otga tegishlidir. (a happyman- xursand bola, happy a man – bu noto'g'ri). Biz yana fe'lning " to be " shaklidan keyin sifat ishtiroki bilan mustaqil gap tuzishimiz mumkin. (The man is happy- bu kishi baxtlidir, "The engine was noisy"- bu mator shovqinli edi.) Ot yoki fe'llar kabi sifat ham maxsus shakllarga ega: comparative - qiyosiy daraja "happier"(baxtliroq ya'ni baxtli darajasidan ham yuqoriroq) yoki superlative- orttirma daraja "happiest" (eng baxtli)"⁶³.

Lug'at tarkibi har bir tilning boyligini aks ettiradi. Til so'zga qanchalik boy bo'lsa, fikr va maqsadni shunchalik yaxshi va to'liq bayon etish, eng nozik his-tuyg'ularni ifodalash mumkin. Til kishilarning turli faoliyati bilan bevosita bog'langanligi uchun ham tilning lug'at tarkibi uzluksiz o'zgarib turadi. Jamiyatning taraqqiy qilishi, sanoat, qishloq xo'jaligi, savdo-sotiq, fan va texnikaning rivojlanishi bilan tilning lug'at tarkibi ham yangi so'zlar bilan boyib boradi. Chunki kishilarning muhim aloqa vositasi bo'lgan til yangi so'zlar bilan boyib turmasada, jamiyat taraqqiyotidagi o'zgarishlarni, yangi hodisalarni aks ettirish vazifasini bajara olmay qoladi. Jamiyatning taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan til ijtimoiy tuzumning o'zgarishini ishlab chiqarishning taraqqiy topishini, fan, texnika va madaniyatning rivojlanishini o'zida aks ettiradi, buning natijasida ko'plab yangi so'zlar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, eskirib qolgan ba'zi so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Bu hodisani hozirgi zamon o'zbek tili taraqqiyotida ham ko'rishimiz mumkin. O'zbek tili keyingi 40-45 yil davomida fan, texnika va madaniyat sohalariga bog'liq bo'lgan so'zlar bilan juda boyib ketdi. Masalan: *raketa, atom, yadro, fizika, kosmos, traktor, kultivator, strategiya, struktura, futbol, rektor, stanok, meteorologiya, meridian* kabi juda ko'p so'zlar o'zbek tili lug'at tarkibidan mustahkam o'rin oldi. Shu bilan birga *mingboshi, amin, yuzboshi* kabi so'zlar iste'moldan chiqib ketdi.

Har bir tilning lug'at tarkibi har doim uzluksiz o'zgarib turadi. Tilning lug'at tarkibi asosan tildagi so'z yasash imkoniyatlaridan foydalanib yangi so'zlar yaratish yo'li bilan boyib boradi. Shuningdek, boshqa tillardan so'z o'zlashtirish yoki shu tilning shevalaridan yangi so'zlar yasashning ham til lug'at tarkibining boyitishidagi ahamiyati katta. Chunonchi, har bir tildagi so'z negizi va turli so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida yangi-yangi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar yasash tilning lug'at tarkibini boyitishda alohida o'rinni egallaydi. Masalan, o'zbek tilida qadimdan bor bo'lgan - chi affiksi (temirchi, taqachi, oluvchi) yordamida hozir ham *o'quvchi, uchuvchi, yozuvchi, traktorchi, kutubxonachi* kabi ko'plab so'zlar yasalmogda. Shuningdek, - dosh qo'shimchasi yordamida *maslakdosh, suhbatdosh, safdosh, sinfdosh, fikrdosh, musobaqadosh, yondosh, izdosh, zamondosh, maktabdosh* kabi so'zlar hosil bo'ladi. Ayni shu affikslar yordamida boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'zlar ishtirokida yangi so'zlar yasash ham anchagina faol sanaladi. Xususan, o'zbek tilidagi *futbol+chi, montaj+chi, neft+chi, sport+chi, boks+chi, traktor+chi, tank+chi, gazeta+chi, shofyor+lik, dekan+lik, dirijyor+lik* kabi so'zlarni shular sirasiga kiritish mumkin.

Eskirib qolgan so'zlarni yangi ma'noda qo'llash yo'li bilan ham tilning lug'at tarkibi boyib turadi. Masalan, *domla* so'zi (eski shakli domulla) eski maktab va madrasa o'qituvchilari hamda din ayonlariga nisbatan qo'llanardi. Hozir esa, o'qituvchilarga nisbatan hurmat bilan murojaat qilinganda ishlatiladi.

⁶³ Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -125-130-p.

Rais soʻzi oʻtmishda diniy marosim va urf-odatlarining bajarilishini kuzatib boruvchi, shuningdek, oʻlchov va tosh-tarozilarning toʻgʻriligini tekshirib boruvchi mansabdor kishi maʼnosini ifodalagan boʻlsa, hozir (mansab) idora va xoʻjalik tashkilotlarining rahbari, shuningdek, majlisni boshqaruvchi shaxs maʼnolarini ifodalaydi. Xuddi shunday *dehqon*, *maorif*, *farmon*, *qurultoy* singari soʻzlar ham mazmunan yangi maʼnolarni ifodalaydigan boʻldi.

Shuningdek, *jadval* soʻzining dastlabki maʼnosi kitobatchilikda eng koʻp qoʻllangan bezak turlaridan birini anglatgan boʻlsa, bugungi kunda uning semantikasida keskin oʻzgarish sodir boʻlgan va uning dastlabki maʼnosi yoʻqolgan. Natijada, *jadval* leksemasi oʻzining bugungi maʼno anglatishi jihatidan mustaqil termin sifatida kitobatchilik terminologiyasi tizimidan chiqib ketdi. U hozirgi oʻzbek adabiy tilida «muayyan shakl asosidagi maʼlumotlar; dars, mashgʻulot, faoliyat, hatti-harakatlarning tartib roʻyxati» kabi maʼnolarni ifodalamoqda. Xuddi shuningdek, raqam leksemasi ham avvalgi «yozuv, bitish» kabi asliy maʼnolarini butunlay yoʻqotgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida maʼno hajmining tamoman oʻzgarishi, leksik maʼnoning avvalgisiga nisbatan farqli voqelikni bildirishi tufayli yangi mazmun kasb etgan: «1. Sonni ifodalovchi grafik belgi. 2. Biror son bilan ifodalangan miqdor, koʻrsatkich. 3. Bir turdagi predmetlarga tartib bilan qoʻyilgan son; nomer». Yoki *muharrir* soʻzini koʻraylik, dastlab «asar yozuvchi, muallif», «tahrir qiluvchi» maʼnolarida qoʻllangan boʻlsa, bugun uning «asar yozuvchi, muallif» maʼnolari yoʻqolgan, faqat «tahrir qilgan yoki qiluvchi» maʼnosigina saqlanib qolgan. Ayni shunday hodisa unvon soʻzida ham sodir boʻlgan. U dastlab kitobatchilik sohasida «qoʻlyozmaning nomi, sarlavhasi, sarvaraq, baʼzi hollarda ekslibris, yaʼni kitob belgisi» kabi maʼnolarni anglatgan boʻlsa, bugun uning oʻzbek tilidagi leksik maʼnosi butunlay oʻzgarib ketgan. Endi u kitobatchilik sohasi bilan bogʻliq boʻlmagan butunlay farqli maʼnoni bildirmoqda: «Biror ish-faoliyat sohasidagi xizmat yoki mutaxassislik darajasini belgilovchi maxsus taʼsis qilingan nom». Shunga oʻxshash, tasnif soʻzining «biror asar yaratish» yoki «musiqada biror kuy yaratish» kabi maʼnolari tamoman yoʻq boʻlgan, uning birgina «turlarga, sinflarga ajratish, klassifikatsiya» maʼnolari qolgan, xolos.

Rus tilida *майор*, *полковник*, *генерал*, *офицер* kabi soʻzlar oldin podsho, pomeschik va kapitalistlar tuzumini himoya qiluvchi harbiy kishilarning unvonini bildirar edi. Vatan urushi davrida bu soʻzlarning maʼnosi yangicha tus olib, mehnatkash xalqning tinch mehnatini himoya qilgan va qilayotgan harbiy kishilarning unvonini ham bildiradigan boʻldi.

Lugʻat tarkibini boyitishda boshqa tillardan soʻz qabul qilish ham muhim rol oʻynaydi. Shuni alohida taʼkidlab oʻtish kerakki, boshqa tillardan birorta ham soʻz olmagan sof til dunyoda yoʻq, boʻlishi ham mumkin emas. Chunki jamiyat taraqqiyotida turli tillarda soʻzlashuvchilar oʻzaro munosabatda boʻlganlar. Savdo-sotiq, fan-texnika, madaniyat va boshqa sohalarida boʻladigan aloqalar boshqa-boshqa tilda soʻzlovchi xalqlar bir-birining tiliga ozmi-koʻpmi taʼsir qiladi. Shuning uchun har qanday tilning lugʻat tarkibida maʼlum darajada chetdan kirgan soʻzlar boʻladi. Masalan, oʻzbek tilidagi *gazeta*, *jurnal*, *biologiya*, *matematika*, *radio*, *telefon* kabi soʻzlar rus tili orqali boshqa tillardan kirib, oʻzlashib ketgan soʻzlardir.

Chetdan kirgan soʻzlar maʼlum darajada shu tilning talaffuz meʼyorlariga, grammatik qoidalariga boʻysunadi, sekin-asta shu tilda soʻzlovchi xalqning oʻz soʻzlari boʻlib qoladi. Masalan, *maktab*, *oila*, *kitob*, *daftar*, *qalam*, *rasm*, *maslahat*, *shakar*, *non* kabi soʻzlarning boshqa tillardan oʻzlashganini deyarli farqlamaymiz.

Oʻzbek tilining lugʻat tarkibida boshqa tillardan kirgan soʻzlar anchagina boʻlib, ular oʻzbek tilining soʻz boyligi hisoblanadi. Chetdan kirgan, lekin maʼlum bir tilga singib, oʻzlashib qolgan soʻzlarni boshqa xalqning soʻzlari deb ajratish, uni tildan chiqarib tashlashga urinish xato hisoblanadi. Tilshunoslik qonun-qoidalariga eʼtibor bermaslik yoki bu qonunlarni tushunmaslik natijasida tilda oʻzlashib, xalqning qon-qoniga singib qolgan soʻzlarni oʻrinsiz ravishda boshqa tillarga oid soʻzlar bilan almashtirish ham toʻgʻri emas. Bunday yoʻldan borish chalkashliklarga olib kelishi mumkin. Chetdan kirib, xalqning soʻz mulki boʻlib qolgan soʻzlarni bir muncha tor maʼnoni ifodalovchi chet tillari soʻzlari bilan almashtirish hodisasi 90-yillarda oʻzbek tilida roʻy berdi, chunonchi, *gazeta* soʻzini *roʻznoma* bilan almashtirishga ancha urinishlar boʻldi. Hatto, hamma joylarga “*Roʻznomalar*” deb yozib ham qoʻyildi, lekin bu soʻz tugal holda qabul qilinmadi, toʻgʻrirogʻi, xalq bu soʻzni isteʼmolda qoʻllamadi. Natijada, *gazeta* soʻzi takror

iste'molga kirdi va faol so'z sifatida tilda o'rnashdi. Vaholanki, *gazeta* so'zi tilimizga shu qadar o'zlashib ketgan ediki, undan yangi so'zlar, so'z birikmalari ham paydo bo'lgan edi: *gazetachi*, *gazetxon*, *gazeta xodimi* kabi. Bunday so'zlar sirasiga *jurnal* // *oyнома*, *institut* // *oliy ilmgoh* // *oliygoh*, *samolyot* // *tayyora* va hokazolarni ham kiritish mumkin. Yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, eskirib, keraksiz bo'lib qolgan so'zlar asta-sekin lug'at tarkibidan chiqadi. Lekin bunday so'zlar butunlay yo'qolib ketmaydi. Davrlar o'tishi bilan, bu so'zlarga zaruriyat qolmaganligi sababli ular lug'at tarkibidan butunlay chiqib ketishi mumkin. Biroq bunday so'zlar har bir tilning lug'at fondida saqlanadi. Shu bilan birga eskirib qolgan, iste'moldan chiqib boshlagan ba'zi so'zlar faol so'zlar qatoriga o'tishi mumkin. Masalan, *farmon*, *vazir*, *qurultoy*, *domla*, *tibbiyot*, *muallim*, *muallif*, *musahhih* kabilar ana shunday so'zlardandir.

Demak, leksikologiyani ob'ekti tilning lug'at boyligidir. Leksikologiyani predmeti – lug'at boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari bilan aloqasini tadqiq etishdan iborat.

Uning vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Muayyan til lug'at boyligidagi eskirish va yangilanish jarayonlarini, bu jarayonlarda lisoniy va nolisoniy omillarni o'rganish.
2. Lug'aviy birliklarning funksional-semantik tavsifini berish, eskirgan, yangi va zamonaviy qatlamlarini, tematik guruhlarini va mikrosistemalarini aniqlash, lisoniy va uslubiy xususiyatlarini yoritish.
3. Talabalarni leksikaga oid bilimlar bilan qurollantirish va b.

Leksikologiyani turlari

Leksikologiya barcha tillarning so'z boyligi taraqqiyotiga xos umumnazariy masalalar bilan birga, ayrim olingan muayyan bir tilning lug'at boyligi masalalari bilan ham shug'ullanadi. Shunga ko'ra umumiy leksikologiya va xususiy leksikologiyaga bo'linadi.

1. **Umumiy leksikologiya** barcha tillarning boyligini, ularning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi.

2. **Xususiy leksikologiya** esa faqat bir tilning lug'at boyligini o'rganadi. Masalan, o'zbek tili leksikologiyasi, rus tili leksikologiyasi kabi.

Xususiy leksikologiya o'z navbatida tavsifiy (sinxron) va tarixiy (diaxron) leksikologiyaga bo'linadi:

a) **tavsifiy (sinxron) leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning, masalan, o'zbek tilining leksikasi statik holatda - shu til leksikasining avvalgi taraqqiyoti dinamikasiga bog'lanmay o'rganiladi, shunga ko'ra u sinxron leksikologiya sanaladi.

b) **tarixiy leksikologiyada** ayrim olingan bir tilning leksikasi dinamik holatda – tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'lab o'rganiladi, shunga ko'ra u tarixiy (diaxron) leksikologiya hisoblanadi.

3. **Qiyosiy leksikologiyada** qardosh tillar leksikasi va ular o'rtasidagi bir xillik hamda tafovutlar, tafovutlar sabablari, semasiologik va frazeologik umumiyliklar solishtiriladi.

Leksikologiyani bo'limlari

Leksikologiya quyidagi bo'limlarni qamrab oladi⁶⁴:

1. **Semasiologiya** til birliklarini ma'no jihatdan o'rganadi. Unda so'zning shakl va ma'nosi izohlanadi. Semasiologiyada tilning barcha ma'no anglatuvchi birliklarini tahlil qiladi.

2. **Leksikografiya** til tarkibida so'zlarni ma'lum tartib va maqsad asosida yozma ravishda to'plab, lug'at tuzish masalalarini o'rganadi.

3. **Onomasiologiya** narsa va hodisalarga nom berish jarayonini o'rganadi.

⁶⁴ Qarang: Yo'ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O., Majidova R. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). Toshkent: TDPU, 2013.

4. **Etimologiya** soʻzlarning kelib chiqish masalalarini ham shakl, ham maʼno jihatidan oʻrganadi.
5. **Frazeologiya** tilning turgʻun birikmalarini oʻrganadi.
6. **Onomastika** atoqli otlarni oʻrganadigan fan. U 9 boʻlimdan iborat:
 - a) *antroponimika* – shaxs bildiruvchi atoqli otlarni oʻrganadi;
 - b) *toponimika* - geografik obʼyektни bildiruvchi atoqli otlarni oʻrganadi, u 3ga boʻlinadi: a) *oykonimika* – shahar, qishloq nomlari; b) *oronimika* – yer ustidagi relyef nomlari; d) *urbanonimika* - shaharning ichki obʼyektlarini oʻrganadi;
 - d) *zoonimika* – hayvonlarga qoʻyilgan atoqli otlarni oʻrganadi;
 - e) *gidrononimika* – suv havzalari va inshootlariga qoʻyilgan atoqli otlarni oʻrganadi, u ham 3ga boʻlinadi: a) *pelagonimika* – dengiz nomlari; b) *limnonimika* – koʻl va kechuv nomlari; d) *potanonimika* – daryo nomlari;
 - f) *teonimika* – ilohiy kuchlarga qoʻyilgan atoqli otlarni oʻrganadi;
 - g) *kosmonimika* – kosmik fazo sonasidagi atoqli otlarni oʻrganadi;
 - h) *astronimika* – ayrim osmon jismlariga qoʻyilgan atoqli otlarni oʻrganadi;
 - i) *xrononimika* – ijtimoiy ahamiyat kasb etgan maʼlum voqeani bildiruvchi vaqt boʻlaklarining nomlarini oʻrganadi;
 - j) *fitonimika* – ayrim oʻsimliklarga qoʻyilgan atoqli otlarni oʻrganadi.
7. **Etnonimika** millatlarning nomlarini oʻrganadi.
8. **Terminologiya** terminlarni oʻrganadi.

Soʻz va leksema. Leksik maʼno (denotat) va tushuncha (signifikat). Leksik maʼno turlari. Soʻzning semantik strukturasi.

F.do` Sossyur soʻzning qiymati haqida mulohaza yuritir ekan, quyidagi fikrlarni bildiradi:

“Soʻzning qiymati haqida gapirilganda, odatda va eng avvalo, uning tushunchani ifodalash xususiyati haqida oʻylaydilar. Bu haqiqatdan ham lisoniy qiymatning bir jihati. Agar shunday boʻlsa, qiymat nimasi bilan biz maʼno deb ataydigan narsadan farq qiladi? Bu ikki soʻz maʼnodosh soʻzlarmi? Biz uni bunday deb oʻylamaymiz. Garchi ularni almashtirib yuborish oson boʻlsa ham, Chunki bunday deyishga nafaʼat terminlarning oʻxshashligi, shuningdek, ular ifodalaydigan tafovutlarning nozikligi ham yordam beradi: Kontseptual aspektda olingan qiymat, albatta, maʼno unsuri. Shuning uchun maʼno oʻzi bogʻliq boʻlgan qiymatdan nimasi bilan farq qilishini aniqlash juda qiyin. Holbuki, bu masalani hal qilish juda muhim, aks holda, biz tilni oddiy nomenklatura darajasiga tushirib qoʻyishimiz hech gap emas”⁶⁵

“Dastlab maʼnoni, odatda, qanday tushunishlarini va biz uni qanday tasavvur qilishimizni olib koʻraylik

Chizmadagi millarning koʻrsatishicha, maʼno – akustik obraz bilan moslik munosabatida (contre – partie) boʻlgan narsa. Bularning barchasi mustaqil maʼnoga ega boʻlgan va maʼdud (oʻzgalarga yopiq) qandaydir narsa sifatida qaraladigan soʻz doirasida akustik obraz bilan tushuncha oʻrtasida sodir boʻladi.

Ammo masalaning aqlga toʻgʻri kelmaydigan jihati shundaki, bir tomondan, tushuncha belgi ichida akustik obraz bilan moslik munosabatida boʻlgan narsa boʻlsa, ikkinchi tomondan, shu belgining oʻzi, yaʼni ikki unurni bogʻlovchi munosabat hamdir. Tushuncha oʻz navbatida xuddi shunday va shu darajada tilning boshqa belgilari bilan moslik munosabatida boʻladi.

Til barcha unsurlari butunlikni tashkil qiladigan tizim, bir unurning qiymati faqat bir paytda mavjud boʻlgan boshqa unsurlar asosida yuzaga kelar ekan, shu yoʻsinda aniqlangan qiymatni qanday qilib maʼno, yaʼni akustik obraz bilan moslik munosabatida boʻlgan narsa bilan adashtirish mumkin degan savol paydo boʻladi.

⁶⁵ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.-p.115.

Bu erda yotiq millar bilan tasvirlangan munosabatlarga biz yuqorida, avvalgi chizmada, tik millar bilan ifodalangan munosabatlarni tenglashtirish imkonsizdek ko`rinadi”.

“So`zning qiymatini aniqlash uchun uning u yoki bu tushuncha bilan hiyoslanish mumkinligini, ya'ni uning muayyan ma'noga ega ekanligini quruq qayd etishning o`zi kifoya emas; uni, bundan tashqari, yana o`ziga o`xshash qiymatlar, ya'ni unga qarama-qarshi qo`yish mumkin bo`lgan boshqa so`zlar bilan qiyoslash kerak. So`zning ma'nosi, faqat o`zidan tashqarida bo`lgan narsa yordamidagina etarli darajada aniqlanadi. Tizim tarkibiga kirgan so`z nafaqat ma'no, shuningdek, eng avvalo, qiymat kasb etadi”⁶⁶.

“Agar so`zlar oldindan berilgan tushunchalarni ifodalash uchun xizmat qilganda edi, ularning har biri har qanday tilda o`zining aniq mosini topgan bo`lardi. Biroq aslida bunday emas. Frantsuz tilida louer (une maison) deyilganda, uni «ijaraga olmoq» ma'nosida ham, «ijaraga bermoq» ma'nosida ham tushunish mumkin. Holbuki, nemis tilida bu ma'nolarni ifodalash uchun ikkita so`z qo`llanadi – mieten «ijaraga olmoq» va ver mieten «ijaraga bermoq». Shuning uchun ulardan qiymatlar tengligini talab qilib bo`lmaydi. Nemis tilidagi schatzen «qadrlamoq» va urteilen «o`ylab ko`rmoq», «hukm qilmoq» fe'llari ma'nolari frantsuz tilidagi estimer «qadrlamoq», «hurmat qilmoq» va juger «o`ylab ko`rmoq, baho bermoq», «hukm chiqarmoq» so`zlari ma'nolarining umumiy va yaxlit majmuini tashkil qiladi. Ammo aksariyat hollarda bu moslikning buzilgani kuzatiladi. Shu ma'noda so`z o`zgarishi aqlni shoshiradigan misollar taqdim etadi”⁶⁷.

Tilshunoslikda sistem leksikologiyaning rivojlanishi so`z haqidagi bilim va tasavvurlarni kengayishiga xizmat qildi. Shu tariqa *leksema* termini paydo bo`ldi. Tilshunoslik nazariyasida leksemaga ham turlicha ta'riflar berilgan.

Xususan, H.Ne'matov va R.Rasulovlar “O`zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” o`quv qo`llanmasida leksemaga quyidagicha ta'rif berishgan: “Leksema – jamiyat a`zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo`lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug`atda grammatik morfemalarni o`ziga biriktira oladigan morfema turi leksemadir”⁶⁸.

B.Mengliyev ham o`zining doktorlik ishida leksemaga ta'rif bergan: “Leksema o`zida tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiy xususiyatlarni mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma'no birligidan iborat, mustaqil anglanish va qo`llanish tabiatiga ega bo`lgan lisoniy birlikdir”⁶⁹.

Akademik A.Hojiev o`z lug`atida leksemaga quyidagicha ta'rif beradi: “Tilning lug`at tarkibiga xos birlik; til qurilishining lug`aviy ma'no anglatuvchi unsuri”⁷⁰.

R.Rasulov 2010-yilda nashr qilingan “Umumiy tilshunoslik” darsligida leksemani quyidagicha izohlaydi:

“1. Leksema til birligi sifatida tayyorligi, yaxlitligi va jamiyat a`zolari uchun umumiyliigi, ular xotirasida mavjudligi bilan o`ziga xosdir.

2. Leksema ifoda va mazmun tomonlarning bog`liqligidan, bir butunlikdan tashkil topib, muayyan predmetlarni atash, nomlash vazifasini bajaradi.

3. Leksema fikr almashish jarayonida so`z birikmasi va gap kabi nutq birliklari uchun material vazifasini o`taydi.

4. Leksema nutq faoliyatida so`z (so`z formasi) sifatida voqelashib, nutq birligi bo`lish imkoniga ega bo`ladi. U til sistemasining leksik birligi, lug`at boyligi hisoblanadi.

5. Leksemaning til birligi sifatidagi umumiyliigi til umumiyligidan kelib chiqadi. Chunki til va nutq dialektikasida til umumiy, nutq esa xususiy hisoblanadi”⁷¹.

⁶⁶ O`sha manba, -b. 117

⁶⁷ O`sha manba, -b. 118.

⁶⁸ Ne'matov H., Rasulov R. O`zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.-Toshkent:O`qituvchi, 1995, 37-b.

⁶⁹ Mengliyev B. Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabat: Filol. fan. d-ri dis. -Toshkent, 2001. -248 b.

⁷⁰ Hojiyev A. Ko`rsatilgan lug`at. 56-b.

⁷¹ Rasulov R. Ko`rsatilgan darslik. 224-b.

Ushbu fikrlarni umumlashtirib, lekseмага quyidagicha ta’rif berish mumkin: “Leksema – shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, jamiyat a’zolari uchun umumiy, tayyor, majburiy bo’lib, mustaqil anglanish va qo’llanish tabiatiga ega bo’lgan lisoniy birlikdir”. Ko’rinadiki, leksemaning eng asosiy xususiyati uning lug’aviy birlik ekanligida, ya’ni lug’aviy ma’no anglatish qobiliyatiga ega ekanligida namoyon bo’ladi.

So’z va leksema o’rtasida ayrim farqlar mavjud:

1. Leksema – lisoniy birlik, ya’ni til qurilishi birligi bo’lib, u – umumiy.

So’z - ham til birligi, ham nutq birligi bo’lib, u xususiydir, ya’ni so’z xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning nutqdagi, amaldagi ko’rinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir.

2. Leksema terminini faqat leksik ma’noga ega bo’lgan birliklarga nisbatan ishlatish mumkin. Ya’ni *ot- leksema*, *sifat-leksema*, *fe’l -leksema*, *son-leksema* tarzida qo’llash mumkin, ammo yordamchi so’z turkumlariga kiruvchilarga nisbatan *bog’lovchi-leksema*, *ko’makchi - leksema* tarzida qo’llash mumkin emas, chunki ularda leksik ma’no yo’q.

So’z terminini esa leksik ma’noga ega bo’lgan ham leksik ma’noga ega bo’lmagan, ya’ni faqat grammatik ma’noga ega bo’lgan birliklarga nisbatan qo’llash mumkin. Ya’ni *ot*, *sifat*, *fe’l*, *ravishlar* ham so’z, ham leksema. *Bog’lovchi*, *ko’makchi*, *yuklama*, *modal so’z*, *undov so’zlar* – so’z, ammo leksema emas.

So’z bilan leksemaning yana bir farqini quyidagi oddiy misolda ham ko’rish mumkin: “Inson - insonga do’st” birikuvida uchta so’z, ammo ikkita leksema bor (*inson*, *do’st*).

Leksema ikki tomonlama birlik bo’lgani sababli tilshunoslik nazariyasida leksemaning shakliy tomoni – **nomema**, mazmun tomoni (leksik ma’no) - **semema** deyiladi. Nomema – *fonemalardan* tashkil topadi. Semema esa *semalardan* tashkil topadi. Sema leksik ma’no (semema)ni tashkil qiluvchi mazmuniy qismlar va ma’no qirralaridir. Quyida leksik ma’no va tushuncha munosabatini ko’rib chiqamiz.

Leksik ma’no (denotat) va tushuncha (signifikat)

Leksemalar o’z ma’nosi bilan, aytilganidek, obyektiv borliqdagi narsa, harakat, belgi kabilarning konkret (aynan) o’zini emas, balki u haqidagi tushunchani ifodalaydi. Leksema – so’z orqali nomlanuvchi (ataluvchi) voqelik, narsa-buyum denotat deb ataladi. Denotat lotincha *denotate* - “*belgilamoq*” so’zidan olingan. Tilshunoslikda *referent* termini denotatga sinonim holda ishlatiladi.⁷²

Tushuncha (signifikat) esa obyektiv borliqdagi narsa-hodisalarning kishi ongida umumlashgan tarzidagi in’ikosidir. Tushuncha mantiqiy kategoriya bo’lib, u tafakkurga xos; leksik ma’no va uni ifodalovchi leksema esa tilga oid, til strukturasiga tegishlidir. So’z ma’noni bildiradi, ammo har bir so’z tushuncha anglatishi shart emas (masalan, yordamchi so’zlarda tushuncha bo’lmaydi). Demak, tushunchani faqat nomlovchi so’zlar, asosan, leksemalar anglatadi.

Bir polisemantik leksema-semema bir necha tushunchani o’z ichiga olishi mumkin. Shunga ko’ra semema va tushuncha har doim ham mos kelavermaydi. Bir lekseмага bir tushunchaning to’liq mos kelishini faqat terminlarda kuzatish mumkin.

Prof.A.Sobirovning fikricha, denotat, tushuncha va so’z (leksema) o’rtasidagi munosabatlarda: **predmet (denotat) → umumlashma obraz (signifikat) → asos (markaziy ma’no) → ust (qo’shimcha ma’no) → leksema – so’z (belgi)** qoidasiga amal qilinadi. Ya’ni bu qoidani quyidagicha tushuntirish mumkin: dastlab biror predmet (denotat) paydo bo’ladi, keyin u haqda tushuncha (signifikat) yuzaga keladi, so’ngra unga asosiy ma’no (qo’shimcha ma’nolar) tayinlanadi, tanlanadi undan so’ng uni nomlash biror lekseмага topshiriladi. Masalan, *ko’z* so’zini olib ko’raylik. Dastlab predmet-denotat bo’lgan, so’ngra u haqda tushuncha yuzaga kelgan, unda avvalo denotativ leksik ma’no, so’ngra bir nechta ko’chma ma’nolar yuzaga kelgan, o’zbeklar bu denotatni nomlashni “*ko’z*” leksemasi bilan belgilab qo’yishgan bo’lsa, ruslar “*glaza*”, tojiklar “*chashm*” leksemalari bilan belgilashgan. Ko’rinadiki, turli xalqlar uchun denotat va signifikat umumiy bo’lgan holda uni ifodalash xususiy. Yoki *kompyuter* so’zini olaylik. O’zbeklar va ruslar uni *kompyuter* deyishsa, turklar *bilgi sayaq* deb nomlashadi va b. Xullas, predmet - tushuncha – leksema o’rtasida mustahkam dialektik aloqa mavjud bo’lib, denotat va signifikat leksemaning yuzaga kelishida poydevor vazifasini o’taydi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari nimalardan iborat?
2. Leksikologiyaning turlari.
3. Leksikologiyaning bo’limlari.
4. Til va nutq birliklarini izohlang.

⁷² Hojiyev A. Ko’rsatilgan lug’at. 34-b.

5. Soʻzni til birligi, soʻz formani nutq birligi sifatida izohlang.
6. Soʻz va leksema oʻrtasidagi farqlar nimalarda koʻrinadi?
7. Leksik maʼno (denotat) va tushuncha (signifikat) nima?
8. Leksik maʼno turlari. Sema nima? Semema nima? Nomema nima?
9. Soʻzning semantik strukturasi qaysi semalardan iborat?
10. Leksik maʼnoning taraqqiyot yoʻllari. Soʻz maʼnosining kengayishi va torayishi.
11. Koʻchma maʼno hosil boʻlish yoʻllari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik, tobelilikni izohlang.
12. Soʻzlar oʻrtasidagi shakliy munosabatlar: Paronimiya. Omonimiya.
13. Soʻzlar oʻrtasidagi semantik munosabatlar: Sinonimiya. Antonimiya. Giponimiya. Gradunomiya. Partonimiya.

Asosiy tushunchalar:

1. Leksikologiyaning obyekti tilning lugʻat boyligidir. Leksikologiyaning predmeti – lugʻat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari bilan aloqasini tadqiq etishdan iborat.
2. Leksikologiyaning turlari: 1) *umumiy leksikologiya*; 2) *xususiy leksikologiya*. Xususiy leksikologiya oʻz navbatida *tavsifiy (sinxron)* va *tarixiy (diaxron)* leksikologiyaga boʻlinadi. 3) *Qiyosiy leksikologiya*.
3. Leksikologiya quyidagi boʻlimlarni qamrab oladi: 1) semasiologiya; 2) leksikografiya; 3) onomasiologiya; 4) etimologiya; 5) frazeologiya; 6) onomastika; 7) etnonimika; 8) terminologiya.
4. Hozirda tilshunoslikda, xususan oʻzbek tilshunosligida til birliklariga: *fonema, morfema, leksema (soʻz) va modellar*; nutq birliklariga: *tovush, soʻz (soʻz formasi), soʻz birikmasi, gap* va boshqalar kiritiladi.
5. Leksik va grammatik maʼnolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlikka soʻz deyiladi.
6. Leksema – shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, jamiyat aʼzolari uchun umumiy, tayyor, majburiy boʻlib, mustaqil anglanish va qoʻllanish tabiatiga ega boʻlgan lisoniy birlikdir.
7. Leksema ikki tomonlama birlik boʻlgani sababli tilshunoslik nazariyasida leksemaning shakliy tomoni – nomema, mazmun tomoni (leksik maʼno) – semema deyiladi. Nomema *fonemalardan* tashkil topadi. Semema esa *semalardan* tashkil topadi.

9-MAVZU. MA'RUZA MATNI

TILNING LUG'AT TARKIBI. LEKSIKOGRAFIYA

Reja:

1. Etimologiya va "xalq" etimologiyasi.
2. Terminologiya.
3. Idiomalar.
4. Frazologiya.
5. Tilning lug'at tarkibi.
6. Leksikografiya.

Tayanch soʻz va iboralar: etimologiya, frazeologiya, leksikografiya, dialektizm, kasb-hunarga oid soʻzlar, jargon va argolar, lug'at tuzish, lug'at tiplari, qomusiy lug'at, lisoniy lug'at.

Ferdinand do` Sossyur grammatikaga ta'rif berar ekan, shunday yozadi: "Bizning ta'rifimiz, odatda, grammatikaga beriladigan nisbatan tor ta'rifga to'g'ri kelmaydi. Haqiqatan ham, bu nom ostida morfologiya va sintaksisni birlashtirish qabul qilingan, leksikologiya esa soʻzlar haqidagi fan sifatida grammatikadan batamom chiqarib tashlanadi. Biroq bunday bo'linish haqiqatga qanchalar mos?

Morfologiya soʻzlarning turli kategoriyalari (fe'l, ot, sifat, olmosh va b.) hamda soʻz o'zgarishining turli shakllari (tuslanish, turlanish) bilan shug'ullanadi. Morfologiyani sintaktisdan ajratganda keyingisining ob'ekti til birliklariga xos funktsiyalar ekanligiga, morfologiyaning esa faqat ularning shakllanishini o'rganishiga ishora qiladilar: u, masalan, yunoncha phulax «qorovul» soʻzining qaratqich kelishigi phulakos ekanligini qayd etadi, sintaksis shu ikki shaklning qo'llanishi haqida ma'lumot beradi.

Biroq bu tafovut kishini chalg'itadi: phulax otining turli shakllari faqat shu shakllarga xos funktsiyalarni qiyoslash tufayli turlanishning bir paradigmasida birlashadi; boshqa tomondan, bu funktsiyalar morfologiyaga har biriga ma'lum tovushiy ko'rsatkich (signe)ga mos bo'lgani uchungina kiradi. Turlanish shakllarning ro'yxati ham, mantiqiy mavhum tushunchalar qatori ham emas, balki unisi va bunisining bog'lanishidir: shakl va funktsiyalar bir butunni tashkil qiladi va shuning uchun ularni bir-biridan ajratish qiyin, iloji yo'q desa ham bo'ladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan morfologiya o'zining aniq va mustaqil tadqiqot ob'ektiga ega emas; u sintaksisdan ayrica olingan fanni tashkil qilolmaydi.

Boshqa tomondan esa leksikologiyani grammatikadan chiqarib tashlash aqlga to'g'ri keladimi? Bir qarashda lug'atda berilgan soʻzlar ob'ekti ayrim birliklar orasidagi munosabatni o'rganish bo'lgan grammatikada o'rganilmaydigandek tuyulishi mumkin. Biroq bu munosabatlarning ko'plari bir xil muvaffaqiyat bilan grammatik vositalar yordamida ham, soʻzlar yordamida ham ifodalanishi mumkinligini dar'ol ta'kidlash kerak. Masalan, aynan bir soʻzning grammatik shakllari bo'lgan lotincha fio «bo'lyapman» va facio «qilyapman» dicor «soʻzlanmoq» (q men haqda gapiryaptilar), dico «gapiryapman» o'zaro qarama-qarshi qo'yilgan. Rus tilida turlarni (tugallangan va tugallanmagan) farqlash sprosit : sprashivat kabilarda grammatik yo'l bilan, skazat : govorit kabilarda esa leksik yo'l bilan ifodalangan. Predloglarni, odatda, grammatikaga kiritadilar, lekin ...ga nisbatan predlogli birikmasi mohiyat leksik xarakterda, chunki unda nisbatan soʻzi o'z ma'nosida kelgan. Yunoncha peitho «ishontiryapman»: peithomai «eshitaman», «bo'ysunaman» soʻzlarini qiyoslasak, aynan bir zidlanishning bir tilda grammatik, boshqa tilda leksik yo'l bilan ifodalanganligini ko'ramiz. Bir tilda kelishik yoki predlog bilan ifodalanadigan munosabatlar boshqa tilda Himmelreich «xudo rahmat qilsin» kabi sof soʻzlarga yaqin qo'shma yoki yasama soʻzlar (frantsuzcha moulin a vent va polyakcha viatr-ak «shamol tegirmoni» yoki, nihoyat, oddiy soʻzlar (frantsuzcha bois de chauffage va ruscha o'tin, frantsuzcha bois de construction va ruscha (qurilish uchun) yotar. Shuningdek, bir til doirasida sodda soʻz va

iboralarning almashinuvi har qadamda uchraydi (qiyoslang: tushunmoq va fahmi yetmoq; jazolamoq va jazoga tortmoq).

Xullas, funktsiya nuqtai nazaridan leksik vositalar sintaktik vositalarga mos kelishi mumkin. Boshqa tomondan, sodda yoki turg'un (bo'laklarga bo'linmas) birlik bo'lmagan har qanday so'z biror narsasi bilan ham gap bo'lagidan, ya'ni sintaktik hodisadan jiddiy farq qilmaydi: uning tarkibiy qismlarining o'zaro birikishi va tartibi so'zlardan so'z birikmalari yasaydigan o'sha asosiy tamoyillarga bo'ysunadi"⁷³.

Tilning lug'at tarkibi turli qatlamlardan iborat. Shunga ko'ra nutqda so'zlarning ishlatilish doirasi cheklangan bo'ladi. Cheklangan doirada qo'llaniladigan so'zlar turli ko'rinishlarga ega. Bular asosan: dialektizmlar, kasb-hunarga oid so'zlar, jargon va argolar, terminlar va b.

Dialektizmlar - shevaga xos so'zlar bo'lib, ular faqat muayyan hududdagina ishlatiladi. Leksik dialektizmlarning 2 turi mavjud: a) dialektizm-so'z. Bunda so'zning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos so'z bo'ladi, masalan: *buzog'* (*Toshkent*), *go'sala* (*Buxoro*), *o'djak* (*Xorazm*); b) dialektizm-ma'no. Bunda so'zning ma'no plani, demak, sememasi shevaga xos bo'ladi, masalan: *chopqi* (Toshkent shevasida qiyma qilish uchun ishlatiladigan asbob), chopqi (Samarqand shevasida *pichoqcha*).

Dialektizm hodisasi tilning fonetik va grammatik sathlarida ham bor.

Fonetik dialektizmlar dialektga xos nutq tovushlari yoki so'zning u yoki bu shevadagi fonetik tarkibi.

Grammatik dialektizmlar biror shevaning o'zigagina xos (adabiy tildan o'zgacha) grammatik shakllari. Masalan, adabiy tildagi *-miz* o'rniga Toshkent shevasida *-vuz* shaklining ishlatilishi.

Kasb-hunarga oid so'zlar ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilm-fan, adabiyot-san'at va b. sohalarga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir. Masalan, *degrez* – qozon, omoch tishi va boshqa cho'yan asboblari quyuvchi usta. *Toqi* – do'ppining ichki tomoni va b.

Jargon va argolar. Jamiyatning ba'zi bir ijtimoiy guruhlarining mehnat qilmay tekinox'rlik bilan hayot kechiruvchilar, chunonchi, o'g'ri, bezori va qimorbozlar o'zlarining yomon niyatlarini, yovuz maqsadlarini boshqalardan yashirish uchun so'zlarga har xil ma'no berib qo'llaydilar. Bunday so'zlarga argo deyiladi. Masalan, *til* so'zi o'rniga *lay*, *o'g'irlamoq* so'zi o'rniga *ovqatlanmoq*, *o'ldirmoq* so'zi o'rniga *sallasini olib kelmoq* so'zlarini ishlatadilar.

Leksikografiya

Leksikografiya tilshunoslikning bir qismi bo'lib, ma'lum bir tilga xos so'zlarni to'plash, ularni muayyan bir sistemaga solish va lug'at tarzida nashr etish haqidagi hamda lug'at va uning tuzilishi, lug'at turlari to'g'risidagi bo'limidir. Leksikografiyaning vazifasi juda keng bo'lib, u qanday lug'at tuzish talab-ehtiyojlariga javob berishi lozimligini ham o'z ichiga oladi. Shuni aytib o'tish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobiliyati naqadar kuchli bo'lmasin, bir tildagi barcha so'zlarni, ularning xilma-xil ma'nolarini esda saqlash nihoyatda qiyin va mumkin ham emas. Shuning uchun ham kishilarning madaniy hayotida turli xildagi lug'atlarning ahamiyati juda kattadir. Kishilarning ana shunday madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun turli xildagi lug'atlar tuzilgan va hozir ham tuzilmoqda. Hozirgi kunda ikki tillik tarjima lug'ati, ko'p tillik tarjima lug'ati, izohli lug'at, ikki tillik differensial lug'at, terminologik lug'at, tarixiy lug'at, etimologik lug'at, chet tillardan kirgan so'zlarning lug'ati, dialektologik lug'at, frazeologik lug'at, idiomatik so'zlar lug'ati, orfografik lug'at va ensiklopedik lug'atlar kishilarning madaniy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda.

⁷³ Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. –p. 136.

Soʻzlarning maʼlum maqsad bilan toʻplangan, tartibga solingan kitob yoki boshqa shakldagi toʻplami lugʻat deyiladi. Lugʻatlar turli maqsadlarda tuziladi. Shu sababli uning turlari ham koʻp. Lugʻatlar tildagi soʻzlarni, iboralar, maqol va matallar va turli nomlarni maʼlum tartibda oʻz ichiga olgan kitoblardir. Bunday lugʻatlar oʻtmishda qoʻlyozma shaklida ham boʻlgan.

Leksikografiyaning vazifa doirasiga quyidagilar kiradi:

- 1) lugʻat tuzish prinsiplari va metodikasini ishlab chiqish;
 - 2) lugʻat tiplari va turlarini aniqlash;
 - 3) lugʻatshunoslarning ishini tashkil qilish;
 - 4) lugʻat tuzish uchun asos boʻladigan kartoteka fondini yaratish;
 - 5) lugʻatchilik tarixini oʻrganish;
 - 6) lugʻat tuzish bilan shugʻullanish.
- Lugʻatlar qoʻllangan maqsadga koʻra dastlab ikki tipga boʻlinadi:
1. Qomusiy (ensiklopedik) lugʻatlar.
 2. Lisoniy (lingvistik) lugʻatlar.

Qomusiy lugʻatlar

Qomusiy lugʻatlarda tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar, tarixiy voqea jarayonlar, buyuk shaxslar, ilm-fandagi nashriyotlar, buyuk nomlar, davlatlar, shaharlar haqidagi maʼlumot beriladi. Demak, bu tipdagi lugʻatlarda asosiy eʼtibor tildagi soʻzlarga emas, balki shu soʻzlar yoki soʻz birikmalari vositasida nomlangan hodisalarga qaratiladi. Qomusiy lugʻatlar oʻz navbatida ikki turga boʻlinadi:

- a) universal qomuslar. Bunday lugʻatlarda ishlab chiqarishning, fan, adabiyot, tabiat, jamiyat va hokazolarning barchasiga oid muxim tushunchalar, predmetlar, hodisalar va shu sohalarida tanilgan buyuk (arboblari, qahramonlar) shaxslar, olimlar, ixtirochilar, yozuvchilar, shoirlar, davlat arboblari, qahramonlar, sanʼatkorlar haqida maʼlumot beriladi;
- b) soha qomuslari. Bunday qomuslarda faqat bir sohaga oid materiallar beriladi.

Lisoniy lugʻatlar⁷⁴

Lisoniy lugʻatlarda soʻz maʼnolari, imlosi, talaffuzi, iboralar, xalq maqollari, xullas, til birikmalariga oid maʼlumotlar beriladi. Demak lisoniy lugʻatlarda til va nutq birikmalari, til kategoriyalari haqida maʼlumot berish maqsad qilinadi. Lisoniy lugʻatlar ham dastlab ikki turga boʻlinadi:

- a) umumiy lugʻatlar. Umumtil birliklari, ularning maʼnolari va qoʻllanish xususiyatlari izohlanadi;
- b) xususiy (maxsus) lugʻatlar. Tilning lugʻat boyligidagi birliklar maʼlum sohalar boʻyicha yoki shu tildagi maʼlum mikrosistemalar, guruhlar boʻyicha tanlab izohlanadi. Shu sababli ular tarjima lugʻatlari deb ham yuritiladi.

Tarjima lugʻatlar. Bir tilning yaʼni tarjima qilinayotgan tilning lugʻaviy birligiga boshqa tilning maʼno jihatdan toʻgʻri keladigan ekvivalenti beriladi, oʻzga tilning lugʻaviy birligi tarjima etiladi, tavsiflanadi. Bunday lugʻatlarda boshqa bir tildagi soʻzlar ona tiliga yoki ona tilidagi soʻzlar biror boshqa tilga tarjima qilinadi. Tarjima lugʻatlarida bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinganda maʼno jihatdan bir-biriga yaqin sinonimlar avval, maʼno jihatdan bir-biridan uzoqroq sinonimlar keyin beriladi. Tarjima lugʻatlarining ikki tipi bor: 1. Oʻzga tildan oʻz tilga tarjima lugʻatlari. 2. Oʻz tildan oʻzga tilga tarjima lugʻatlari.

Izohli lugʻat. Vazifasi soʻzlarni toʻplab, ularning barcha maʼnolarini, ishlatish doirasini izohlab, tushuntirib berishdan iboratdir.

⁷⁴ Qarang: Yoʻldoshev I., Muhamedova S., Sharipova Oʻ., Majidova R. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). Toshkent: TDPU, 2013.

Izohsiz lug‘at. So‘z yoki terminlarning imlosini, tushunchalarning, ruscha-o‘zbekcha yoki o‘zbekcha-ruscha nomlarini berish bilan cheklangan lug‘atdir.

Terminologik lug‘at. Ko‘pincha bir tilda yoki ikki tilda tuzilib, uning vazifasi, har bir sohadagi terminlarni izohlab, tushuntirib berishdan iboratdir. Ya‘ni so‘zlar ma‘lum bir sohaga oid so‘z-terminlardan iborat bo‘ladi. Bu lug‘atlar har qaysi soha bo‘yicha tuziladi.

Frazeologik lug‘at. Bu lug‘at juda kerakli lug‘atlardan bo‘lib, har bir tilga xos maqol, matal, hikmatli so‘z birikmalarini to‘plab, ularning qanday hollarda ishlatilishini misollar bilan izohlab beradi.

Orfografik lug‘at. Bu lug‘atning birdan-bir vazifasi bir tildagi so‘zlarni shu tilning grammatik qoidalari asosida to‘g‘ri yozishni ko‘rsatib berishdan iboratdir.

Orfoepik lug‘at. Bu lug‘atda so‘zlarning adabiy talaffuzi qayd etiladi.

Sinonimlar lug‘ati. Bunda so‘zlar sinonimlardan iborat bo‘ladi. Bunday lug‘atlar faqat tildagi sinonimik qatorlarni qayd etuvchi, ya‘ni izohsiz yoki izohli bo‘lishi mumkin.

Chastotali lug‘at. Bu lug‘atda so‘zlarning qo‘llanishi miqdori va foizi haqida ma‘lumot beriladi. Bu tipdagi lug‘atlarda o‘zbek tilidagi so‘zlarning faollik darajasi ko‘rsatiladi.

Dialektologik lug‘at. O‘zbek tilining dialekt va shevalarga xos bo‘lgan, fonetik yoki semantik jihatdan adabiy tildagi so‘zlardan farq qiladigan so‘zlarini qayd etadi.

Teskari lug‘at. Bu tipdagi lug‘atlarda so‘zlar tartibi so‘z boshidagi birinchi harf asosida emas, balki so‘z oxiridagi harflarning alfavitdagi tartibi asosida joylashtiriladi.

Imlo lug‘ati. Bunda so‘zlarning mavjud imlo qoidalariga binoan qanday yozilishini ya‘ni to‘g‘ri yozish shakllarini qayd etadi. Demak, bunday lug‘atlar asosan amaliy maqsadlar uchun tuziladi.

Morfem lug‘at. So‘zlarning morfema strukturasi ko‘rsatiladi. Ular lingvistik maqsadlarda tuziladi.

Etimologik lug‘at. Bu tipdagi lug‘atlarda so‘zlarning kelib chiqishi ilmiy asosda yoritiladi.

Tarixiy lug‘at. Bunday lug‘atda qadimgi yozuv yodgorliklaridagi eskirib qolgan, iste‘moldan chiqqan so‘zlarning ma‘nosi izohlanadi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Tilning lug‘at tarkibi nimalardan iborat?
2. So‘zlar ishlatilish doirasiga ko‘ra necha xil bo‘ladi?
3. Dialektizmlarga izoh bering.
4. Kasb-hunarga oid so‘zlarni izohlang.
5. Jargon va argolar nima? Ularga misollar keltiring.
6. Termin nima? Terminologiyaga izoh bering.
7. Leksikada eskirish va yangilanish jarayonlari qanday kechadi?
8. Arxaizmlar. Istorizmlar, ularning farqli jihatlari.
9. Neologizmlarning paydo bo‘lish yo‘llari.
10. Etimologiya nimani o‘ranagadi?
11. Tilshunoslikning frazeologiya bo‘limida nimalar o‘rganiladi?
12. Leksikografiya. Lug‘at turlari: ensiklopedik lug‘at, lingvistik lug‘at.

Asosiy tushunchalar:

1. Tilning lug‘at tarkibi turli qatlamlardan iborat. Shunga ko‘ra nutqda so‘zlarning ishlatilish doirasi cheklangan bo‘ladi. Cheklangan doirada qo‘llaniladigan so‘zlar turli ko‘rinishlarga ega. Bular asosan: dialektizmlar, kasb-hunarga oid so‘zlar, jargon va argolar, terminlar va b.

2. Dialektizmlar – shevaga xos so‘zlar bo‘lib, ular faqat muayyan hududdagina ishlatiladi. Leksik dialektizmlarning 2 turi mavjud: a) dilektizm-so‘z. Bunda so‘zning ifoda plani, demak,

nomemasi shevaga xos soʻz boʻladi; b) dialektizm-maʼno. Bunda soʻzning maʼno plani, demak, sememasi shevaga xos boʻladi.

3. Kasb-hunarga oid soʻzlar ijtimoiy mehnatning u yoki bu turiga, ishlab chiqarish, ilmfan, adabiyot-sanʼat va b. sohalariga oid narsa-hodisa hamda tushuncha nomlaridir.

4. Jargon va argolar. Jamiyatning baʼzi bir ijtimoiy guruhlariga mehnat qilmay tekinkorlik bilan hayot kechiruvchilar, chunonchi, oʻgʻri, bezori va qimorbozlar oʻzlarining yomon niyatlarini, yovuz maqsadlarini boshqalardan yashirish uchun soʻzlarga har xil maʼno berib qoʻllaydilar. Bunday soʻzlarga argo deyiladi.

5. *Termin* lotincha *terminus* soʻzidan olingan boʻlib, chegara, chegara belgisi, chek maʼnolarini anglatadi. Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatilish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan soʻz yoki soʻz birikmasi termin deb ataladi. Terminlar bir maʼnoli boʻlishi, ekspressivlik va emotsionallikka ega boʻlmasligi kabi belgilari bilan ham umumisteʼmoldagi soʻzlardan farqlanadi.

6. Terminologiya – tilshunoslikning terminlarni oʻrganuvchi boʻlimi. Shuningdek, biror ilm, kasb va b. sohaga oid terminlar majmui.

7. Leksik arxazmlar – hozirgi paytda mavjud boʻlgan voqelikning eskirgan nomi va aksincha, hozirgi tilda mavjud boʻlgan leksemaning eskirgan maʼnosi (sememasi). Yaʼni eskirish jarayoni leksemaga yaxlit holda yohud uning bir qismiga (maʼnoaridan biriga) aloqador boʻladi.

8. Leksik istorizmlar oʻtmish voqeligi boʻlgan narsa-hodisalarning nomlaridir.

9. Neologizmlar – yangi narsa, tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan, hali odatdagi lugʻaviy birlikka aylanib ketmagan soʻz yoki iboralardir.

10. Etimologiya – tilshunoslik fanining muhim va murakkab sohasidir. *Etimologiya* soʻzi asli yunoncha *etymon* va *logos* soʻzlaridan tashkil topgan: *etymon* – soʻzi «chin, haqiqiy, asl mohiyat» maʼnosini, *logos* soʻzi esa «taʼlim» maʼnosini anglatadi. Shunga koʻra etimologiya sohasida soʻzlarning asl shakli va maʼnosini aniqlash boʻyicha izlanishlar olib boriladi.

11. Frazologiya *fraza* va *logos* soʻzlaridan olingan boʻlib, *fraza* soʻzi “ibora”, *logos* soʻzi “bilim” maʼnosini bildiradi. Yaʼni frazeologiya iboralar haqidagi bilim demakdir. Iboralar oʻz ichiga *turgʻun birikma xolidagi atamalarni*, *parafrazalarni* va *frazologizmlarni* oladi. Demak, ibora keng tushuncha; uni frazeologizm bilan tenglashtirish mumkin emas, frazeologizm uning tarkibiga kiradi.

Birikma atamalar. Ular koʻproq terminologik xarakterda boʻladi va u birikma holida bir tushunchani beradi.

Parafrazalar. Parafrazalar maʼlum boʻlagi yoki boʻlaklari koʻchma maʼnoda boʻlib, ular maʼnosi sintezidan tashkil topgan, bir tushunchani bildiruvchi lugʻaviy birlikdir. Ular hamma vaqt birikma holatida boʻlib, konnotativ sema mavjud boʻladi.

Frazologizmlar. Ular tuzilishiga koʻra soʻz birikmasiga, gapga teng, semantik jihatdan bir butun, umumlashgan maʼno anglatadigan, nutq jarayonida yaratilmay, nutqqa tayyor holatda kiritiladigan lugʻaviy birliklardir. Turgʻun birikmalarning obrazli, koʻchma maʼnoga ega turi.

12. Leksikografiya tilshunoslikning bir qismi boʻlib, maʼlum bir tilga xos soʻzlarni toʻplash, ularni muayyan bir sistemaga solish va lugʻat tarzida nashr etish haqidagi hamda lugʻat va uning tuzilishi, lugʻat turlari toʻgʻrisidagi boʻlimidir.

13. Soʻzlarning maʼlum maqsad bilan toʻplangan, tartibga solingan kitob yoki boshqa shakldagi toʻplami lugʻat deyiladi. Lugʻatlar qoʻllangan maqsadga koʻra dastlab ikki tipga boʻlinadi: 1. Qomusiy (ensiklopedik) lugʻatlar. 2. Lisoniy (lingvistik) lugʻatlar.

SEMINAR MASHG'ULOTLARI BO'YICHA O'QUV-USLUBIY MATERIALLAR

1-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI TILSHUNOSLIKNING FAN SISTEMASIDA TUTGAN O'RNI. TIL VA JAMIYAT

Reja:

1. Tilshunoslik fan sifatida.
 - a. Nazariy tilshunoslik.
2. Amaliy tilshunoslik.
3. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi.
4. Til va jamiyat.
5. Tilning ijtimoiy vazifalari
6. Tilning ijtimoiy tabaqalanishi.
7. Sotsiolingvistika. Bilingvizm va diglossiya.

Mashg'ulot davomida munozara, suhbat, tezkor so'rov, klaster, "Baliq skeleti" kabilardan foydalaniladi.

MAVZUNI O'ZLASHTIRISH UCHUN ZARURIY BO'LGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.

Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent: O'qituvchi, 1992.

Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. -Toshkent, 2001.

Yo'ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. -Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.

Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2010.

Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. - Tashkent, 1994.

SAVOLLAR:

1. "Tilshunoslik" fanining maqsadi nimalardan iborat?
2. "Tilshunoslik" fanining vazifalariga nimalar kiradi?
3. Tilshunoslik fanining eng qadimiy ta'limotlari va maktablari qayerda yuzaga kelgan?
4. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik qachon vujudga kelgan?
5. Tilshunoslik qachon alohida fan sifatida ajralib chiqdi?

6. Tilshunoslik fanining taraqqiyotiga qaysi olimlar katta hissa qo'shganlar?
7. Tilning mohiyati haqida qanday fikrlar mavjud?
8. Til va boshqa ishoralar sistemasining farqlari nimalardan iborat?
9. Tilshunoslik va ijtimoiy fanlarning aloqasi qanday?
10. Tilshunoslik va tabiiy fanlarning aloqasi haqida nimalarni bilasiz?

2-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI

TIL – ASOSIY ALOQA VOSITASI. TIL VA TAFAKKUR

Reja:

1. Verbal va noverbal muloqot.
2. Til tabiati. Til mohiyati.
3. Tilning vazifalari.
4. Til va tafakkur munosabatini tavsiflash.
5. Psixolingvistika muammolarining yechimini topish.

Mashg'ulot davomida Munozara, suhbat, tezkor so'rov, kichik guruhlarda, yakka tartibda ishlash texnologiyasi kabilardan foydalaniladi.

MAVZUNI O'ZLASHTIRISH UCHUN ZARURIY BO'LGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
2. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. –Toshkent, 2001.
4. Yo'ldoshev I., Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. -Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
5. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. -Toshkent, 2010.
6. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

SAVOLLAR:

1. Til va tafakkurning bog'liqligi nimalarda ko'rinadi?
2. Tilni tafakkurdan ajratish mumkinmi?
3. Til bo'lmagan holda ham tafakkur bo'lishi mumkinmi?
4. Til va mantiq birliklarining o'zaro munosabati nimalarda namoyon bo'ladi?
5. Ya.Marr til va tafakkur haqida qanday fikr yuritdi?
6. Tafakkurga nutq madaniyati qanchalik bog'liq?
7. Til va nutqning farqli jihatlari nimada?
8. Tilga ta'rif bering.
9. Nutqqa ta'rif bering.

Asosiy tushunchalar:

1. Ong – voqelikning kishi miyasida uning butun ruhiy faoliyatini o'z ichiga olgan va ma'lum maqsadga yo'nalgan holda aks etishi.

2. Fikr – tafakkurning aniq bir natijasi.
3. Tafakkur - o‘ylash, muhokama qilish, voqelikni anglash, tasavvur qilish, unga baho berish, fikrlash qobiliyati.
4. Inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog‘liqdir.
5. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so‘z qobig‘ida mavjuddir.
6. Fikr tilda so‘zlar vositasida shakllanadi.
7. Til- imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli.
8. Nutq - tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish ususli, jarayoni.

3-MAVZU. SEMINAR MASHG‘ULOTI ISHLANMASI

TILNING KELIB CHIQISHI. TILLARNING O‘ZARO HAMKORLIGI VA RIVOJLANISH QONUNIYATLARI

Reja:

1. Tilning kelib chiqishi haqidagi farazlar.
2. Kishilik jamiyati va til haqidagi nazariyalar.
3. Tillarning o‘zaro ta’siri va uning rivojlanish qonuniyatlari.
4. Substrat va superstrat.
5. Tilning ichki va tashqi qonuniyatlari.

Mashg‘ulot davomida munozara, suhbat, tezkor so‘rov, BBB jadvali kabilardan foydalaniladi.

MAVZUNI O‘ZLASHTIRISH UCHUN ZARURIY BO‘LGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
2. Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1981.
3. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
4. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – Toshkent, 1994.
5. Yo‘ldoshev I. O‘zbek kitobatchilik terminologiyasi. – Toshkent: Fan, 2005.
6. Yo‘ldoshev I., SHaripova O‘. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
7. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

SAVOLLAR:

1. Til qachon va qayerda paydo bo‘lgan?
2. Anomalistlar
3. Anologistlar
4. Milliy tillarning paydo bo‘lishini tushuntirib bering
5. Xalq tili va milliy tilning farqi nimda?

6. Differentsatsiya va integratsiya holatlarini tushuntirib bering
 7. Invariant vosita nima degani?
- Tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlar qaysilar ?

Asosiy tushunchalar:

1. Tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlarning eng maqbuli – ijtimoiy kelishuvlar haqidagi farazdir.
2. O'z so'z – tilning aslida o'ziga mansub bo'lgan (boshqa tildan o'zlashmagan), tilning o'z qatlami asosida yasalgan so'z.
3. O'zlashgan so'z - o'zga tildan qabul qilingan so'z.
4. O'zlashtirish - o'zaro ta'sir, aloqa natijasi sifatida bir tl unsurlarining boshqa tilga qabul qilinishi.
5. Tillarning o'zaro ta'siri va rivojlanishi, ayniqsa, tilning leksik sathida yaqqol namoyon bo'ladi.
6. Dunyoda o'zga tilning ta'siridan xoli bo'lgan biron bir til mavjud emas.
7. O'zga tildan so'z o'zlashtirishning ijobiy va salbiy tomonlari bor.
8. Substrat – tillarning chatishishi natijasida mag'lub tilning g'olib tilda qoldirgan izlari.
9. Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.
10. Til va jamiyat uzviy bog'liqdir.
11. Til – tabiiy, ruhiy, ilohiy emas, balki ijtimoiy hodisadir.

4-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI

TIL VA NUTQ

Reja:

1. Til tushunchasi.
2. Nutq tushunchasi.
2. Til va nutqning dialektik munosabati.

Mashg'ulot davomida munozara, suhbat, tezkor so'rov, FSMU texnikasi kabilardan foydalaniladi.

MAVZUNI O'ZLASHTIRISH UCHUN ZARURIY BO'LGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1981.
- Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: O'qituvchi, 1992.
- Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – Toshkent, 1994.
- Yo'ldoshev I. O'zbek kitobatchilik terminologiyasi. – Toshkent: Fan, 2005.
- Yo'ldoshev I., SHaripova O'. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.

- Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

- **SAVOLLAR:**

- Tafakkurga nutq madaniyati qanchalik bog'liq?
- Til va nutqning farqli jihatlari nimada?
- Tilga ta'rif bering.
- Nutqqa ta'rif bering.

Asosiy tushunchalar:

1. Inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog'liqdir.
5. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir.
6. Fikr tilda so'zlar vositasida shakllanadi.
7. Til- imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli.
8. Nutq - tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish usuli, jarayoni.

5-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI

5-MAVZU

TIL SATHLARI VA UNING BIRLIKLARI

Reja:

1. Til sathlari.
2. Til sathlari birliklari.
3. Sistema va struktura .

Mashg'ulot davomida munozara, suhbat, tezkor so'rov, Tushunchalar tahlili, BBB jadvallari kabilardan foydalaniladi.

MAVZUNI O'ZLASHTIRISH UCHUN ZARURIY BO'LGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

8. Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1981.
9. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: O'qituvchi, 1992.
10. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – Toshkent, 1994.
11. Yo'ldoshev I. O'zbek kitobatchilik terminologiyasi. – Toshkent: Fan, 2005.
12. Yo'ldoshev I., SHaripova O'. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
13. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

SAVOLLAR:

8. «Til sistemasi»
9. «Til strukturasini»
10. «Til birligi» va nutq birligi??
11. «Til kategoriyasi»
12. Sistemaning besh jihati
13. Til sistemalar sistemasi sifatida
14. Til strukturasining elementlari (тил сатҳларими)
15. Sintagmatik munosabatlar
16. paradigmatic munosabatlar
17. Ierarxik munosabatlar
18. sathlar Fonetik – fonologik sath birligi fonemadir
19. Morphem – morfologik sath бйрлиги –сўз шаклими
20. So‘z yasash sathida чи
21. Sintaksis sathida
22. Leksik – semantik sath?

Asosiy tushunchalar:

1. Sistema o‘zaro bog‘liqlikdagi elementlar majmuasidan iborat bo‘lib, bu majmua yaxlitlikni tashkil qiladi va undagi ishtirokchilarning har biri alohida hamda o‘zaro munosabatda tavsiflanadilar.
2. Struktura ushbu sistemadagi elementlarning munosabatlari asosida yuzaga keladigan tuzilmadir.
3. Til – sistemalar sistemasi hisoblandi, chunki u ichki bo‘linuvchanlik xususiyatiga ega.
4. Til birliklarining xususiyatlari ularning boshqa birliklar bilan munosabatga kirishuvida namoyon bo‘ladi. Bunday munosabatlarni umumiy ko‘rinishda uch turga bo‘lish mumkin: sintagmatik, paradigmatic va ierarxik munosabatlar.
5. Til strukturasini elementlari – til sathlari quyidagilardan iborat: *fonetik – fonologik sath* , *morfem – morfologik sath*, *so‘z yasash sathi*, *leksik – semantik sath*, *sintaktik sath*.

6-MAVZU. SEMINAR MASHG‘ULOTI ISHLANMASI

FONETIKA

Reja:

1. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyatsiyasi.
2. Nutq tovushlarining tasnifi.
3. Nutqning fonetik bo‘laklari: jumla (faza), takt, bo‘g‘in, tovush.
4. Bo‘g‘in va uning turlari.
5. Urg‘u va uning turlari.

Mashg‘ulot davomida Ommaviy, jamoaviy, hamkorlikda, yakka tartibda ishlash texnologiyasi kabilardan foydalaniladi.

SAVOLLAR:

1. Fonetika nimani o'rganadi?
2. Fonologiyaning predmeti nima?
3. Fonema tushunchasini izohlab bering.
4. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyastiyasi nima?
5. Unli tovushlarning (masalan, o'zbek tilidagi) tasnifini ayting.
6. Undosh tovushlarning (masalan, o'zbek tilidagi) tasnifini ayting.
7. Nutqning fonetik bo'laklari: jumla (faza), takt, bo'g'in, tovush haqida ma'lumot bering.
8. Enlitika va enkliza hodisasi. Proklitika va prokliza hodisasi.
9. Bo'g'in va uning turlarini izohlang.
10. Intonasiyaning vazifasi nimalardan iborat?
11. Urg'u nima va uning qanday turlari bor?

Asosiy tushunchalar:

1. Fonetika –tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va b. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi bo'limi.
2. Fonologiya - tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi.
3. Fonema - so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'i, binobarin, ma'nolarni ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.
4. Vokalizm – unli fonemalar tizimi.
5. Konsonatizm – undosh fonemalar tizimi.
6. Segment birliklar – so'z yoki morfema tarkibida gorizontaal chiziq bo'ylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, bo'g'in, fonetik so'z, takt, fraza.
7. Supersegment birliklar – urg'u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalardir, ular so'zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador bo'lishi bilan segment birliklardan farq qiladi.
8. Nutqning fonetik bo'laklari jumla (faza), takt, bo'g'in, tovushdan iboratdir.
9. Enklitika – urg'uli so'zdan keyin kelib, urg'u jihatdan unga qo'shib ketadigan so'z.
10. Proklitika - urg'uli so'zdan oldin kelib, urg'u jihatdan unga qo'shib ketadigan so'z.

ADABIYOTLAR:

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011. -p.
- Nurmonov A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi.-Toshkent, 1990.
- 2. Abduazizov A.A.** O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi.-Toshkent, 1992.
- 3. Nabieva D.** O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati (fonologik sath). Filol.fan.nomz...dis. –Toshkent, 1998.
- 6. Yo'ldoshev I., Sharipova O'.** Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
- 7. Bushuy T., Safarov Sh.** Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. -Toshkent: Fan, 2007.
- 8. Jamolxonov H.** Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent, 2008.
- 9. Jamolxonov H.** O'zbek tilining nazariy fonetikasi. –Toshkent, 2009.
- 10. Yo'ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O'., Majidova R.** Tilshunoslik asoslari. -Toshkent: TDPU, 2013.
- 11. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer.** Linguistics An Introduction.- -London, Cambridge University press, 2009. (tarjima varianti, elektron variant). –B. 96-99.

7-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI

YOZUV. ALFAVIT. ORFOGRAFIYA VA UNING PRINSIPLARI.

Reja:

1. 1. Yozuvning rivojlanish bosqichlarini jadval asosida o'rganish.
2. Dunyo tillari alfavitining sistemasini tuzish.
3. Grafik va orfografik qonun-qoidalar bilan tanishish.
4. Yozuvning maxsus turlariga misollar keltirish

Mashg'ulot davomida Ommaviy, jamoaviy, hamkorlikda, yakka tartibda ishlash texnologiyasi kabilardan foydalaniladi.

MAVZUNI O'ZLASHTIRISH UCHUN ZARURIY BO'LGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

2. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
1. Sodiqov A. va boshq. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent, 1981.
2. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: O'qituvchi, 1992.
3. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. – Toshkent, 1994.
4. Yo'ldoshev I. O'zbek kitobatchilik terminologiyasi. – Toshkent: Fan, 2005.
5. Yo'ldoshev I., SHaripova O'. Tilshunoslikka kirish.-Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
6. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.

ASOSIY TUSHUNCHALAR:

1. Alfavit (alifbo) - yozuv shakllarining (harf va belgilarning) majmui, ma'lum tartibda joylashgan holatidir. Har bir tilning o'z alfaviti mavjud bo'lib, u davlat miqyosida tasdiqlanadi.

2. Orfografiya - muayyan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.

3. Fonetik prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra so'z yoki so'z shakllari talaffuzdagi ko'rinishga mos ravishda yoziladi.

4. Fonematik prinsip asosida tuzilgan imlo qoidalariga ko'ra harflar (yoki grafemalar) so'z tarkibidagi fonemalarga moslab tanlanadi.

5. Morfologik prinsip yoki analogiya prinsipi asosida tuzilgan imlo qoidalari so'zning ma'noli qismlarini (o'zak va affiks morfemalarni), ular qanday talaffuz qilinishidan qat'iy nazar, asliga (tipik shakliga) mos ravishda yozishni talab qiladi.

6. Grafik prinsip, aslida, orfografiya qoidalarini emas, grafika qoidalarini belgilaydi – grafemalarning grafikada kodlashtirilgan fonemalarini ifodalashga asoslanadi.

7. Tarixiy-an'anaviy prinsipga asoslangan imlo qoidalari so'zlarning qadimdan odat bo'lib kelgan formada yoki an'anaga mos shaklda yozilishini hozirgi imlo uchun me'yor tarzida belgilaydi.

8. Differentsiatsiya prinsipi (simvolik prinsip)ga asoslangan imlo qoidalariga ko'ra, shakli bir xil bo'lgan so'zlar (omonmlar) yozuvda signalizatorlar (ishora belgilari), diakritik belgilar vositasida yoki bir harf o'rnida boshqa harf ishlatish orqali farqlanadi.

9. Shakliy-an'anaviy yozuv prinsipiga ko'ra so'zlar talaffuzga ko'ra emas, o'zlarining asl shaklini saqlagan holda yoziladi.

8-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari

Reja:

1. Leksikologiyaning turlari.
2. Leksikologiyaning bo'limlari.
3. Til va nutq birliklari haqida dastlabki ma'lumotlar.
4. So'z - til birligi, so'z forma - nutq birligi sifatida.
5. So'z va leksema kabi ma'lumotlar yuzasidan fikr bildirish, mashqlar bajarish.

Mashg'ulot davomida Ommaviy, jamoaviy, hamkorlikda, yakka tartibda ishlash texnologiyasi kabilardan foydalaniladi.

Asosiy adabiyotlar

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
2. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent, 2009.
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM uchun darslik). -Toshkent, TDPU, 2010.
4. I.Yo'ldoshev, S.Muhamedova, O'. Sparipova, R.Majidova. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). -Toshkent, TDPU, 2013.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Nurmonov A. va b. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya (o'quv qo'llanma). -T., 2001.
1. Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o'quv qo'llanma). -T., 2001.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.- T., 2002.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). -T., 2006.
4. Mirtojiyev M., Muhamedova S. O'zbek tilida so'z valentliklari (monografiya). -T., 2014.
5. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009.

p.

SAVOLLAR:

1. Leksik ma'no (denotat) va tushuncha (signifikat) nima?
2. Leksik ma'no turlari. Sema nima? Semema nima? Nomema nima?
3. So'zning semantik strukturasi qaysi semalardan iborat?
4. Leksik ma'noning taraqqiyot yo'llari. So'z ma'nosining kengayishi va torayishi.
5. Ko'chma ma'no hosil bo'lish yo'llari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik, tobelilikni izohlang.
6. So'zlar o'rtasidagi shakliy munosabatlar: Paronimiya. Omonimiya.
7. So'zlar o'rtasidagi semantik munosabatlar: Sinonimiya. Antonimiya. Giponimiya. Gradunomiya. Partonimiya.

ASOSIY TUSHUNCHALAR:

1. Leksema ikki tomonlama birlik bo'lgani sababli tilshunoslik nazariyasida leksemaning shakliy tomoni – **nomema**, mazmun tomoni (leksik ma'no) - **semema** deyiladi. Nomema – fonemalardan tashkil topadi. Semema esa semalardan tashkil topadi.

Sema leksik ma'no (semema)ni tashkil qiluvchi mazmuniy qismlar va ma'no qirralaridir.

2. Leksema orqali nomlanuvchi (ataluvchi) voqelik, narsa-buYum denotat deb ataladi. Denotat lotincha *denotate* - "*belgilamoq*" so'zidan olingan.

Tushuncha (signifikat) esa ob'ektiv borliqdagi narsa-hodisalarning kishi ongida umumlashgan tarzidagi in'kiosidir. Tushuncha mantiqiy kategoriya bo'lib, u tafakkurga xos; leksik ma'no va uni ifodalovchi leksema esa tilga oid, til strukturasi tegishlidir.

3. Leksik ma'noning semantik tarkibi atash va ifoda semalaridan iborat. Atash semalari – semema tarkibidagi nomlash, atash semalaridir. Ifoda semalari - semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir, ular so'zda ko'chma ma'no hosil qilish uchun xizmat qiladi.

4. So'z leksik ma'nosi taraqqiyoti uch ko'rinishga ega: 1) leksik ma'noning kengayishi va torayishi; 2) so'z leksik ma'nosining ko'chma ma'no yuzaga keltirishi; 3) evfemizm va disfemizm.

Leksik ma'noning kengayishida u ifoda etgan denotat o'z hajmini yoki xilini oshira boradi va uni bildirgan leksik ma'no doirasi ham kengaya boradi, leksik ma'noning kengayish jarayoni kechadi.

Leksik ma'noning torayishida u ifoda etgan denotatning ma'lum qismlari farqlanib, so'z leksik ma'nosida torayish kechadi.

Ko'chma ma'noning yuzaga kelishi yo'llari quyidagicha:

1. Metafora. 2. Metonimiya. 3. Sinekdoxa. 4. Vazifadoshlik. 5. Tobelilik.

Efemizm bir narsani o'z nomi bilan atashda noqulaylik tug'ilganda unga ijobiy, yoqimli his uyg'otuvchi belgi berish maqsadida xuddi shunday belgiga yaqin narsaning nomi bilan atash, yoki o'sha noqulaylikni yopib yuboruvchi so'z yoki lug'aviy birlik bilan nomlashdir.

Disfemizm kishilarni o'z nomlari bilan atamay, haqoratlash va kamsitish maqsadida tabiatdagi salbiy xarakterda deb bilgan jonivor yoki narsa nomi bilan atashdir.

5. Lug'aviy birliklarning o'zaro shakliy munosabati ikki ko'rinishdadir: 1) o'zaro shakliy o'xshashlik; 2) o'zaro shakliy bir xillik.

So'zlarning o'zaro shakliy o'xshash bo'lishi paronimiya deyiladi. Talaffuzi (fonetik ifodasi) o'xshash, ammo lug'aviy ma'nosi farqli o'zakdosh leksemalar paronimlar deyiladi.

O'zaro shakliy bir xil bo'lgan so'zlar, ya'ni yozilishi va talaffuzi bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar omonimlardir.

6. Lug'aviy birliklar o'rtasidagi asosiy semantik munosabatlar quyidagilardan iborat: 1) sinonimiya; 2) antonimiya; 3) giponimiya; 4) graduonimiya; 5) partonimiya.

Yozilishi ham, talaffuzi ham boshqa-boshqa bo'lib, umumlashgan, bir tushunchani ifodalaydigan, lekin ma'no nozikliklari jihatidan bir-biridan birmuncha farq qiladigan so'zlar sinonimlardir.

Bir-biriga qarama-qarshi ma'noli so'zlar antonimlar deyiladi. Antonim so'zlarning xususiyati shundaki, ularning biri ikkinchisiga qarama-qarshi qo'yilib, birining mazmuni ikkinchisini inkor etadi, birinchisining ma'nosi ikkinchisiga qarshi qo'yiladi.

Giponimiya - lug'at boyligidagi leksemalarning pog'onali aloqasidan kelib chiqadigan semantik munosabatlaridir. Bunday munosabatlarning mohiyati shundaki, torroq tushuncha yoki ma'no ifodalayotgan leksemalar kengroq tushuncha yoki ma'no ifodalayotgan leksemalar bilan tur (giponim) va jins (giperonim) aloqasida bo'ladi.

Graduonimiya - leksemalarning ma'no guruhlari a'zolarida u yoki bu belgining darajalanishidir.

Partonimiya leksemalarning ma'no guruhlari butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishidir. Shunga ko'ra partonimik munosabatda alohida olingan uzv(a'zo)ning uni tashkil qilayotgan ichki a'zolari bilan munosabati ko'rib chiqiladi.

9-MAVZU. SEMINAR MASHG'ULOTI ISHLANMASI

9-MAVZU

TILNING LUG'AT TARKIBI. LEKSIKOGRAFIYA

Reja:

1. Tilning lug'at tarkibi.
2. Leksikografiya.
3. Jargon va argolar.
4. Istorizm, arxaizm, neologizm

Mashg'ulot davomida Ommaviy, jamoaviy, hamkorlikda, yakka tartibda ishlash texnologiyasi kabilardan foydalaniladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
2. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent, 2009.
3. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik (OTM uchun darslik). -Toshkent, TDPU, 2010.
4. I.Yo'ldoshev, S.Muhamedova, O'. Sparipova, R.Majidova. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). -Toshkent, TDPU, 2013.
6. Nurmonov A. va b. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya (o'quv qo'llanma). -T., 2001.
7. Nurmonov A., Yo'ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o'quv qo'llanma). -T., 2001.
8. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.- T., 2002.
9. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili (darslik). -T., 2006.
10. Mirtojiyev M., Muhamedova S. O'zbek tilida so'z valentliklari (monografiya). -T., 2014.
11. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009.

Internet saytlari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.edu.uz
5. www.nadlib.uz (A.Navoiy nomidagi O'z.MK)
6. <http://ziyonet.uz> — Ziyonet axborot-ta'lim resurslari portal

SAVOLLAR:

1. So'zlar o'rtasidagi shakliy munosabatlar.
2. Paronimiya.
3. Omonimiya.
4. Tilning lug'at tarkibi.
5. Leksikografiya.
6. Jargon va argolar.
7. Istorizm, arxaizm, neologizm

ASOSIY TUSHUNCHALAR:

Lug'aviy birliklarning o'zaro shakliy munosabati ikki ko'rinishdadir: 1) o'zaro shakliy o'xshashlik; 2) o'zaro shakliy bir xillik.

Soʻzlarning oʻzaro shakliy oʻxshash boʻlishi paronimiya deyiladi. Talaffuzi (fonetik ifodasi) oʻxshash, ammo lugʻaviy maʼnosi farqli oʻzardosh leksemalar paronimlar deyiladi.

Oʻzaro shakliy bir xil boʻlgan soʻzlar, yaʼni yozilishi va talaffuzi bir xil, maʼnosi har xil boʻlgan soʻzlar omonimlardir.

1. Leksik maʼno (denotat) va tushuncha (signifikat) nima?
2. Leksik maʼno turlari. Sema nima? Semema nima? Nomema nima?
3. Soʻzning semantik strukturasi qaysi semalardan iborat?
4. Leksik maʼnoning taraqqiyot yoʻllari. Soʻz maʼnosining kengayishi va torayishi.
5. Koʻchma maʼno hosil boʻlish yoʻllari: metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik, tobelilikni izohlang.
6. Soʻzlar oʻrtasidagi shakliy munosabatlar: Paronimiya. Omonimiya.
7. Soʻzlar oʻrtasidagi semantik munosabatlar: Sinonimiya. Antonimiya. Giponimiya. Gradunomiya. Partonimiya.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar

1. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
2. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish. -T.: Yangi asr avlodi, 2009.
3. Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar. –Toshkent, 2001.
4. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: Fan vatexnologiya, 2010.
5. Yo‘ldoshev I., Sharipova O‘. Tilshunoslik asoslari. -Toshkent: Iqtisod-moliya, 2007.
6. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009. -447 p.
7. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. –Т., Ўқитувчи. 1993.
8. Yo‘ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O‘., Majidova R.

Qo‘shimcha adabiyotlar

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони / ЎзР ҚХТ, 2017. – 6-сон, 70-модда; 20-сон, 354-модда.
10. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
11. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Ўқув қўлланма Т.: Ўзбекистон, 2002.
12. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология (ўқув қўлланма). –Т., 2001.
13. Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o‘quv qo‘llanma). -T., 2001.

14. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati.- T., 2002.
15. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy oʻzbek tili (darslik). –T., 2006.
16. Mirtojiyev M., Muhamedova S. Oʻzbek tilida soʻz valentliklari (monografiya). -T., 2014.

Internet saytlari

1. www.tdpu.uz
2. www.ziyonet.uz
3. www.edu.uz
4. www.nutq.intal.uz

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

**TILSHUNOSLIK FANIDAN
MUSTAQIL ISHLARNI BAJARISH BO‘YICHA
USLUBIY KO‘RSATMALAR**

TOSHKENT – 2019

Tuzuvchilar:

R.Rasulov – O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, f.f.d.

Taqrizchi:

Narimova Gulnora – Nizomiy nomidagi TDPU O‘zbek va qozoq tili kafedrası dotsenti v.b., filologiya fanlari nomzodi

Mustaqil ishlarni bajarish bo‘yicha uslubiy ko‘rsatmalar kafedra yig‘ilishida muhokama etilgan (_____-yil _____-s_____dagi ____-bayonnoma) va universitet o‘quv-uslubiy Kengashida tasdiqlash uchun tavsiya qilingan.

.

KIRISH

Mustaqil ta'lim o'qituvchining talabalarga avvalda berib qo'yiladigan fanning mavzulari asosida tashkil etiladi. Talaba mustaqil ishni tayyorlashda fanni o'zlashtirishning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- tarqatma materiallar bo'yicha mashg'ulotlar mazmunini o'zlashtirish;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- nutq mavzulari O'zbekiston tarixi, fan va madaniyati, milliy qadriyatlari to'g'risida qo'shimcha adabiyotlarni o'rganish va mavzu bo'yicha referat tayyorlash;
- radio va televideniye orqali mavzuga oid eshittirishlar asosida matn yozish;
- masofaviy (distansion) ta'limni tashkil etish.

MUSTAQIL TA'LIM UCHUN TAVSIYA ETILADIGAN MAVZULAR

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Dars soatlari hajmi
1-semestr		
1.	Til aloqalari: bilingvizm va diglossiya	2
2.	Til aloqalari: interferensiya.	4
3.	Ingliz tili va Hind-Yevropa oilasi.	2
4.	Tilshunoslikda zamonaviy yo'nalishlar.	4
5.	Yozuv taraqqiyoti bosqichlari	4
6.	Dunyodagi alfavit turlari	2
7.	Aralash tillar: pijin va kreol tillari	2
8.	Til - eng muhim aloqa vositasi	4
9.	Turli tizimli tillarda so'z yasalishi	4

10.	Fikr ifodalashning verbal va noverbal vositalari	2

Jami: 30 soat

Mustaqil o'zlashtiriladigan mavzular bo'yicha talabalar tomonidan referat tayyorlanadi va uning taqdimoti tashkil qilinadi.

Talabaga mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalarining boblari va mavzularini o'rganish. Bunday ish natijalari seminar, kollokviumlarda hamda referatlar va individual berilgan topshiriqlar orqali tekshiriladi;
- tarqatma materiallar bo'yicha ma'ruza qismlarini o'zlashtirish. Bunda o'qituvchi asosiy materialning bayon qilinishiga alohida ahamiyat berishi lozim bo'ladi. Bunday ish natijalari reyting nazoratining muvofiq bosqichlarida tekshiriladi;
- o'qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishlash. Bu usul ma'ruza mashg'ulotlari hamda seminar mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish jarayonida qo'llanishi mumkin;
- fanning boblari va mavzulari ustida ishlash. Bu maxsus va ilmiy adabiyot (monografiya, maqolalar), referatlar, kurs ishlari, bitiruv malakaviy ishlarini bajarish chog'ida amalga oshiriladi. Uning natijalari ham reyting nazoratida aks etadi;
- tilshunoslik fanining qoidalarini mustahkamlash bo'yicha manbalarni o'rganish, ularni tahlil qilish. Bu ish semestr davomida bajariladi va reyting tizimida baholanadi;
- fanlar bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish, qo'shimcha adabiyotlar ustida ishlash hamda ularni o'rganish. Bu ish ham semestr davomida amalga oshiriladi va reyting tizimida baholanadi;
- talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq holda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o'rganish;
- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi, nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash. Bu ma'ruza mashg'ulotlari doirasida ham, seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik doirasida ham olib boriladi;
- masofaviy ta'lim yordamida talaba ma'ruza va seminar mashg'ulotlari uchun qo'shimcha ma'lumotlar bilan ta'minlanadi, shuningdek, talaba tomonidan bajarilgan individual topshiriqlarni baholash amalga oshirilishi mumkin.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Mustaqil ta'lim uchun o'quv va ishchi o'quv rejada 30 soat mustaqil ta'lim ajratilgan.

Mustaqil ishlarni baholash tartibi

Mustaqil ta'lim talabani bajaradigan ilmiy izlanishi bo'lib, mustaqil ishni bajarishdan maqsad, talabani o'qishi davomida olgan bilimni mustahkamlash, chuqurlashtirish va umumlashtirishdan iboratdir.

Mustaqil ish uchun ajratilgan soatlarni talaba o'zlashtirish uchun ularga referat yoki mustaqil ish shaklida mavzular taqsimlab beriladi. Mustaqil ta'limning mavzulari talabalar uchun mustaqil o'zlashtirishlari shart bo'lgan mavzulardan tashkil topgan. U talabalarining nazariy bilimlarini mustahkamlash va kengayishiga, o'qitilayotgan va o'tilgan mavzularni kengroq va chuqurroq o'rganishda hamda dunyoqarashini yana ham kengayishiga yordam beradi. Shuningdek, mustaqil ta'limga mo'ljallangan topshiriqlar seminar mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rishga qaratilgan. Bundan tashqari talabalar, ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirishlari natijasida ilmiy maqolalar tayyorlashlari mumkin, hamda ilmiy-amaliy konferentsiyalarda ilmiy ma'ruzalar qilishlari mumkin. Referat, taqdimot, ma'ruzalar kafedra tomonidan belgilab berilgan hajmda bo'lishi kerak. Talaba mustaqil ishni tayyorlashda muayyan fanning xususiyatlarini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalanish tavsiya etiladi:

- darslik va o'quv qo'llanmalar bo'yicha fan boblari va mavzularini o'rganish;
- avtomatlashtirilgan o'rgatuvchi va nazorat qiluvchi tizimlar bilan ishlash;
- maxsus adabiyotlar bo'yicha fanlar bo'limlari yoki mavzulari ustida ishlash;
- yangi texnikalarni, apparaturalarni, jarayonlar va texnologiyalarni o'rganish;
- talabani o'quv, ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan fanlar bo'limlari va mavzularni chuqur o'rganish;
- faol va muammoli o'qitish uslubidan foydalaniladigan o'quv mashg'ulotlari;
- masofaviy ta'lim.

Mustaqil ta'limni baholash mezonlari

Baho	Mustaqil ishlarning bajarilganlik darajasi
5 – “a’lo”	Mustaqil ishlar to'liq va aniq bajarilgan, olingan ma'lumotlar tahlil etilib, izchil va tizimli ravishda muammoning yechimiga qaratilgan loyihalash jarayoni amalga oshirilgan, mustaqil ishni bajarishga ijodiy yondashilgan, muammoga tegishli adabiyotlardan unumli foydalanilgan, internet ma'lumotlari ijodiy tahlil asosida aks etgan mustaqil ishlarga qo'yiladi.
4 - “yaxshi”	Axborotlar ahamiyatiga ko'ra tabaqalashtirilgan, mustaqil ishni bajarishga qisman ijodiy yondashilgan, muammoga tegishli adabiyotlardan unumli foydalanilgan, internet ma'lumotlari aks etgan mustaqil ishlarga qo'yiladi.

3 - qoniqarli”	Mustaqil ish bajarish uchun lozim bo‘ladigan shart-sharoitlar va imkoniyatlardan to‘liq foydalanilmagan, berilgan namunalarga asoslanib, mantqiy yechimlar keltirilgan, mustaqil ishni bajarishga ko‘rsatmalar asosidagi tayyor ma’lumotlardan foydalanilgan mustaqil ishlarga qo‘yiladi.
2- “qoniqarsiz”	Mustaqil ishlar yetarlicha izchillikda va tizimlilik darajasida bajarilmagan, namunalarga o‘xshash tarzda, ijodiy yondashilmagan, muammoga tegishli adabiyotlardan unumli foydalanilmagan, internet ma’lumotlaridan ko‘chirilgan mustaqil ishlarga qo‘yiladi.

GLOSSARIY

1-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Analogiya	Analogy	Аналогия	aynan o'xshashlik
Anomaliya	Anomaly	Аномалия	qisman o'xshashlik
Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik	Comparative-historical linguistics	Историко-сравнительное языкознание	Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik - komparativistika. U XIX asrning birinchi choragida vujudga keldi.
Til	Language	Язык	Til - imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli. Til va jamiyat uzviy bog'liqdir. Til – tabiiy, ruhiy, ilohiy emas, balki ijtimoiy hodisadir.
Tilning mohiyati	Essence of language	Сущность языка	Tilning mohiyati uning ijtimoiy hodisa ekanligida ko'rinadi.

2-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Til	Language	Язык	Til-imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli.
Nutq	speech	Речь	Nutq - tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish ususli, jarayoni.
Kommunikastiya	Kommunication	Коммуникация	Kommunikastiya – ayrim vositalar orqali muloqot
Tafakkur	Thought	Мышление	Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so'z qobig'ida mavjuddir. Tafakkur - o'ylash, muhokama qilish, voqelikni anglash, tasavvur qilish, unga baho berish, fikrlash qobiliyati
Fikr	Thought	Мысль	Fikr – tafakkurning aniq bir natijasi.
Ong	Сознание	Consciousness	Ong – voqelikning kishi miyasida uning butun ruhiy faoliyatini o'z ichiga olgan va ma'lum maqsadga yo'nalgan holda aks etishi.

3-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Tilning paydo bo'lishi	Origin of language	Возникновение языка	Tilning paydo bo'lishi haqidagi farazlar 5 ta
O'z so'z	Original word	Не заимствованное слово	O'z so'z – tilning aslida o'ziga mansub bo'lgan (boshqa tildan o'zlashmagan), tilning o'z qatlami asosida yasalgan so'z.
O'zlashgan so'z	Borrowed word	Заимствованное слово	O'zlashgan so'z - o'zga tildan qabul qilingan so'z
O'zlashtirish	Borrowing	Заимствование	O'zlashtirish - o'zaro ta'sir, aloqa natijasi sifatida bir tl unsurlarining boshqa tilga qabul qilinishi
Substrat	Substratum	субстрат	Substrat – tillarning chatishishi natijasida mag'lub tilning g'olib tilda qoldirgan izlari
Superstat	Superstratum	суперстат	Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.
O'z so'z	Original word	Не заимствованное слово	O'z so'z – tilning aslida o'ziga mansub bo'lgan (boshqa tildan o'zlashmagan), tilning o'z qatlami asosida yasalgan so'z.
O'zlashgan so'z	Borrowed word	Заимствованное слово	O'zlashgan so'z - o'zga tildan qabul qilingan so'z

O'zlashtirish	Borrowing	Заимствование	O'zlashtirish - o'zaro ta'sir, aloqa natijasi sifatida bir tl unsurlarining boshqa tilga qabul qilinishi
Substrat	Substratum	Субстрат	Substrat – tillarning chatishishi natijasida mag'lub tilning g'olib tilda qoldirgan izlari
Superstat	Superstratum	Суперстрат	Superstatda kelgindilar tili mahalliy tilga sezilarli ta'sir o'tkazadi, lekin uni siqib chiqara olmaydi.

4-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Til	Language	Язык	Til-imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli.
Nutq	Speech	Речь	Nutq - tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish ususli, jarayoni.
Til birliklari	Units of language	Единицы языка	Fonema, morfema, leksema va modellar
Nutq birliklari	Units of speech	Единицы речи	Tovush, so'z (so'z formasi), so'z birikmasi, gap, matn
Kommunikastiya	Kommunication	Коммуникация	Kommunikastiya – ayrim vositalar orqali muloqot

Tafakkur	Thought	Мышление	Tafakkur zaruriy tarzda moddiy soʻz qobigʻida mavjuddir. Tafakkur - oʻylash, muhokama qilish, voqelikni anglash, tasavvur qilish, unga baho berish, fikrlash qobiliyati
----------	---------	----------	---

5-MAVZU

Atamaning oʻzbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Til	Language	Язык	(язык - language) - imkoniyat sifatida aloqa-aralashuv, fikr almashuv quroli. Til va jamiyat uzviy bogʻliqdir. Til – tabiiy, ruhiy, ilohiy emas, balki ijtimoiy hodisadir.
Til strukturasi elementlari	Elements of language structure	Элементы структуры языка	Til strukturasi elementlari – til sathlari quyidagilardan iborat: <i>fonetik – fonologik sath</i> , <i>morfem – morfologik sath</i> , <i>soʻz yasash sathi</i> , <i>leksik – semantik sath</i> , <i>sintaktik sath</i> .
Semiotika	Semiotics	Семиотика	Semiotika - turli-tuman belgilar sistemasining umumiy xususiyatlarini oʻrganuvchi fandır.
Struktura	Structure	Структура	Ushbu sistemadagi elementlarning munosabatlari asosida yuzaga keladigan tuzilmadir. bilan dialektik bogʻliq.
Substantsiya (mohiyat)	Substance (essence)	Субстанция (сущность)	Ichki, forma (shakl) – tashki tomonlar sifatida falsafadagi mohiyat va hodisaning tilda mazmun va shakl sifatida talqin qilinishi. Shakl (forma, hodisa) mazmun (mohiyat, substantsiya)

Sistema	System	Система	Sistema - o'zaro bog'liqlikdagi elementlar majmuasidan iborat bo'lib, bu majmua yaxlitlikni tashkil qiladi va undagi ishtirokchilarning har biri alohida hamda o'zaro munosabatda tavsiflanadilar. Til – sistemalar sistemasi hisoblandi, chunki u ichki bo'linuvchanlik xususiyatiga ega.
----------------	---------------	----------------	--

6-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Fonetika	Phonetics	Фонетика	Fonetika tilshunoslikning fonetik birliklar, ularning fizik-akustik va b. xususiyatlari haqida ma'lumot beruvchi bo'limi.
Fonema	Phoneme	Фонема	Fonema - so'zlar, morfemalar va grammatik shakllarning tovush qobig'i, binobarin, ma'nolarni ham farqlash uchun xizmat qiladigan eng kichik segment birlik.
Fonologiya	Phonology	Фонология	Tilshunoslikning bir bo'limi bo'lib, u tilning tovush materiyasi taraqqiyotini va shu materiyaning fonologik sistemaga uyushish qonuniyatlarini hamda tildagi vazifalarini tadqiq qiladi.

Enklitika	Enclitic	Энклитика	Enklitika – urg’uli so’zdan keyin kelib, urg’u jihatdan unga qo’shilib ketadigan so’z.
Vokalizm	Vocalism	Вокализм	Vokalizm– unli fonemalar tizimi.
Konsonatizm	Konsonatizm	Консонатизм	Konsonatizm – undosh fonemalar tizimi.
Segment birliklar	Segment units	Сегментные единицы	Segment birliklar so’z yoki morfema tarkibida gorizontal chiziq bo’ylab birin-ketin keladigan birliklar: nutq tovushi, bo’g’in, fonetik so’z, takt, fraza.
Supersegment birliklar	Supersegment units.	Суперсегментные единицы	Urg’u, ohang, melodika, pauza kabi ustama hodisalardir, ular so’zga, frazaga, gapga yoki nutqqa yaxlit holda aloqador bo’lishi bilan segment birliklardan farq qiladi.
Proklitika	Proclitic	Проклитика	Proklitika - urg’uli so’zdan oldin kelib, urg’u jihatdan unga qo’shilib ketadigan so’z.
Reduktsiya	Reduction	Редукция	Reduktsiya tovush artikulyatsiyasining kuchsizlanishi natijasida tovush (ovoz)ning o’zgarishi, tovushning miqdor va sifat belgisi jihatidan pasayishi.

7-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Yozuv	Script	Письменность	Yozuv muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimidir.
Alfavit (alifbo) -	Alphabet	Алфавит	Alfavit (alifbo) - yozuv shakllarining (harf va belgilarning) majmui, ma'lum tartibda joylashgan holatidir. Har bir tilning o'z alfaviti mavjud bo'lib, u davlat miqyosida tasdiqlanadi.
Orfografiya	Spelling	Орфография	Orfografiya - muayyan til yozuv sistemasining to'g'ri yozish me'yorlarini belgilaydigan imlo qoidalari. Tilshunoslikning imlo qoidalari xususida bahs yurituvchi bo'limi ham orfografiya deyiladi.
Sanskrit	Sanskrit	Санскрит	Sanskrit – qadimgi hind adabiy tili.
Ieroglif	Hieroglyph	Иероглиф	Ieroglif – so'z, logogramma.
Piktografika	Pictography	Пиктография	Piktografik yozuvda bildirilmoqchi bo'lgan fikrlar inson, hayvon, qayiq kabilarning sxematik tarzdagi rasmlarini tushirish orqali ifodalangan.
Ideografika	Ideography	Идеография	Ideografik yozuvda so'zning grammatik va fonetik shakllari aynan berilmaydi,

			balki unda mazkur soʻz anglatishi mumkin boʻlgan maʼno maxsus grafik belgilar orqali ifodalanadi.
Fonografika	Fonography	Фонографика	Fonografik (grekcha phone - tovush, grapho - yozaman) yozuv tilni nafaqat grammatik tuzilishini, balki uning fonetik tuzilishini, yaʼni soʻzning tovush tarkibini ham aks ettiradi.

8-MAVZU

Atamaning oʻzbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Leksikologiya	Lexicology	Лексикология	Leksikologiya - uning obʼekti tilning lugʼat boyligidir. Leksikologiyaning predmeti – lugʼat boyligining strukturaviy va sistemaviy xususiyatlarini, taraqqiyot qonuniyatlarini, tilning boshqa sathlari bilan aloqasini tadqiq etishdan iborat.
Leksikologiya-ning turlari	Types of lexicology	Виды лексиколо-гии	Leksikologiyaning turlari : 1) <i>Umumiy leksikologiya</i> ; 2) <i>xususiy leksikologiya</i> . Xususiy leksikologiya oʻz navbatida <i>tavsifiy (sinxron)</i> va <i>tarixiy (diaxron)</i> leksikologiyaga boʻlinadi. 3) <i>Qiyosiy leksikologiya</i> .

Leksikologiya bo'limlari	Sections of lexicology	Разделы лексикологии	Leksikologiya bo'limlari 1) semasiologiya; 2) leksikografiya; 3) onomasiologiya; 4) etimologiya; 5) frazologiya; 6) onomastika; 7) etnonimika; 8) terminologiya.
Leksema	Lexeme	Лексема	Leksema – shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, jamiyat a'zolari uchun umumiy, tayyor, majburiy bo'lib, mustaqil anglanish va qo'llanish tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birlikdir.
Leksik ma'noning semantik tarkibi	Semantic structure of lexical meaning	Семантическая структура лексического значения	Leksik ma'noning semantik tarkibi atash va ifoda semalaridan iborat.
So'z	Word	Слово	So'z - leksik va grammatik ma'nolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlik.
Ifoda semalari	Seme of expression	Семы выражения	Ifoda semalari -) - semema tarkibidagi uslubiy ma'no qirralaridir, ular so'zda ko'chma ma'no hosil qilish uchun xizmat qiladi.

Leksik ma'noning kengayishi	Widening of lexical meaning	Расширение лексического значения	Leksik ma'noning kengayishi - bunda u ifoda etgan denotat o'z hajmini yoki xilini oshira boradi va uni bildirgan leksik ma'no doirasi ham kengaya boradi, leksik ma'noning kengayish jarayoni kechadi.
Leksik ma'noning torayishi	Narrowning of lexical meaning	Сужение лексического значения	Leksik ma'noning torayishi - bunda u ifoda etgan denotatning ma'lum qismlari farqlanib, so'z leksik ma'nosida torayish kechadi.
Metafora	Metaphor	Метафора	Metafora - so'z ma'lum leksik ma'nosining denotatiga boshqa bir denotat o'xshashligi uchun ham uni ataganligi orqasida ko'chma ma'no yuzaga keltirishdir.
Metonimiya	Metonymy	Метонимия	Metonimiya so'z ma'lum leksik ma'nosi denotati boshqa bir denotat bilan zamon va makonda o'zaro aloqador bo'lganligi uchun uni ham ataganligi orqasida ko'chma ma'no yuzaga keltirishidir
Sinekdoxa	Sinedokha	Синекдоха	Sinekdoxa - so'z ma'lum leksik ma'nosining denotati bilan boshqa bir denotat biri ikkinchisiga bo'lak yoki aksincha butun bo'lish munosabatiga

			egaligi, uni ham ataganligi orqasida ko'chma ma'no yuzaga kelishidir.
Vazifadoshlik	Functionality	Функциональность	Vazifadoshlik - so'z ma'lum leksik ma'nosining denotati eskirib iste'moldan chiqib ketishi va o'rniga boshqa denotat kelib uning vazifasini olishi sababli uni ham ataganligi orqasida ko'chma ma'no yuzaga keltirilishidir.

9-MAVZU

Atamaning o'zbek tilida nomlanishi	Atamaning ingliz tilida nomlanishi	Atamaning rus tilida nomlanishi	Atamaning izohi
Dialektizm	Dialektizm	Диалектизм	Dialektizm - shevaga xos so'zlar bo'lib, ular faqat muayyan hududdagina ishlatiladi. Leksik dialektizmlarning 2 turi mavjud: a) dilektizm-so'z. Bunda so'zning ifoda plani, demak, nomemasi shevaga xos so'z bo'ladi; b) dialektizm-ma'no. Bunda so'zning ma'no plani, demak, sememasi shevaga xos bo'ladi.
Terminologiya	Terminology	Терминология	Terminologiya – tilshunoslikning terminlarni o'rganuvchi bo'limi. Shuningdek, biror ilm, kasb va b. sohaga oid terminlar majmui.
Neologizm	Neologizm	Неологизм	Neologizmlar - yangi narsa, tushunchalarni ifodalash uchun hosil qilingan, hali odatdagi lug'aviy birlikka aylanib ketmagan so'z yoki iboralardir.
Frazeologiya	Frazeology	Фразеология	Frazeologiya <i>fraza</i> va <i>logos</i> so'zlaridan olingan bo'lib, <i>fraza</i> so'zi "ibora", <i>logos</i> so'zi "bilim" ma'nosini bildiradi. Ya'ni

			frazeologiya iboralar haqidagi bilim demakdir. Iboralar o'z ichiga <i>turg'un birikma xolidagi atamalar</i> ni, <i>parafrazalar</i> ni va <i>frazeologizmlar</i> ni oladi. Demak, ibora keng tushuncha; uni frazeologizm bilan tenglashtirish mumkin emas, frazeologizm uning tarkibiga kiradi.
Denotat	Denotatum	Денотат	Denotat - leksema orqali nomlanuvchi (ataluvchi) voqelik, narsa-buyum. Denotat lotincha <i>denotate</i> - " <i>belgilamoq</i> " so'zidan olingan.
Nomema	Nomema	Номема	Nomema - leksema ikki tomonlama birlik bo'lgani sababli tilshunoslik nazariyasida leksemaning shakliy tomonidir. Nomema – <i>fonemalar</i> dan tashkil topadi.
Omonimlar	Homonyms	ОМОНИМЫ	Omonimlar - o'zaro shakliy bir xil bo'lgan so'zlar, ya'ni yozilishi va talaffuzi bir xil, ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar omonimlardir.
Paronimiya - so'zlarning o'zaro shakliy o'xshash bo'lishi paronimiya deyiladi	paronymy	паронимия	Paronimiya - so'zlarning o'zaro shakliy o'xshash bo'lishi paronimiya deyiladi
Paronim	Paronym	Пароним	Paronim - talaffuzi (fonetik ifodasi) o'xshash, ammo lug'aviy ma'nosi farqli o'zakkdosh leksemalar.
Partonimiya	Partonimiy	партонимия	Partonimiya - leksemalarning ma'no guruhlarida butun-bo'lak munosabatlarining ifodalanishidir. Shunga ko'ra partonimik munosabatda alohida olingan uzv(a'zo)ning uni tashkil qilayotgan ichki a'zolari bilan munosabati ko'rib chiqiladi.

I L O V A L A R

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Ro'yxatga olindi

№ BD 5111400 3.09

2017-yil "18" 08

Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

TILSHUNOSLIK

FAN DASTURI

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar
Ta'lim sohasi:	110000 - Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi:	5111400 – Xorijiy til va adabiyot (tillar bo'yicha)

Toshkent – 2017

O'zbekiston Respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2017-yil "24" 08 dagi 603"-sonli buyrug'ining 2 -ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2017- yil "18" 08 dagi "4" - sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

S.Adilova – Toshkent davlat pedagogika universiteti Tillar va nutq madaniyati kafedrası dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi.

G.Narimova – Toshkent davlat pedagogika universiteti Tillar va nutq madaniyati kafedrası o'qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi.

R.Madjidova – O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti Umumiy tilshunoslik kafedrası mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

S.Muhamedova – Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Tilshunoslikda ZAPT kafedrası mudiri, filologiya fanlari doktori, dotsent.

Taqrizchilar:

M.Rahmatov – Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi.

K. Shayxova – Toshkent Bank kolleji Tillar kafedrası mudiri.

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti Kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2017-yil "22" 06 dagi 11 -sonli majlis bayonnomasi).

1. O'quv fanining dolzarbligi va oliy kasbiy ta'limdagi o'rni

Yetuk mutaxassislarni, ayniqsa, yosh avlod tarbiyachilarini tayyorlashda til ilmi muhim ahamiyat kasb etadi, zero til o'qituvchining eng asosiy quroli sanaladi. Mazkur fan tilshunoslik fani, uning bo'limlari, o'rganish obyekti, boshqa fanlar bilan aloqasi haqida ma'lumot berish, talabalarni tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, kategoriyalari haqidagi bilimlar bilan qurollantirish, talabalarda olingan bilimlarni amalda qo'llay olish malakasini shakllantirish kabi vazifalarni hal etishni taqozo qiladi.

Tilshunoslik fani bo'lajak xorijiy til va adabiyot o'qituvchilarini tilshunoslikning umumiy nazariy asoslari bilan tanishtiradi. Dastur bo'yicha o'tiladigan ma'ruzalarda talabalar o'z mutaxassisligi bo'yicha boshlang'ich bilim olish bilan birga kelgusida o'tiladigan nazariy va amaliy fanlar bilan bog'liq tushuncha va terminlar bilan tanishadilar. Ushbu fanni o'zlashtirish o'quv rejasidagi fonetika, grammatika, leksikologiya, stilistika va tipologiya fanlarini o'rganishga talabani bevosita tayyorlaydi, shuningdek, talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash barobarida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlovchi maktab vazifasini o'taydi.

II. O'quv fanining maqsadi va vazifasi

Fanning **maqsadi** tilshunoslik fani, uning bo'limlari, o'rganish obyekti, boshqa fanlar bilan aloqasi haqida ma'lumot berish, talabalarni tilshunoslik fanining asosiy tushunchalari, kategoriyalari haqidagi bilimlar bilan tanishtirish, talabalarda olingan bilimlarni amalda qo'llay olish malakasini shakllantirish kabilardan iborat.

Bo'lajak o'qituvchilarga tilshunoslik fanining tarixi, ilmiy-nazariy masalalari, tilshunoslik metodlari bo'yicha atroflicha bilim berish bilan birga ularning kelajakdagi ish faoliyatlarida amaliy ahamiyat kasb etuvchi lingvistik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish va rivojlantirishdan iborat.

Fanning **vazifalari** til va jamiyat, til tizimi va tuzilishi, uning sathlari, birliklari va ularning namoyon bo'lish qonuniyatlari, tilshunoslik fanining boshqa tabiiy va ijtimoiy fanlar bilan aloqasi, dunyo tillarining tasnifi kabi nazariy bilimlar berishdan iboratdir.

“Tilshunoslik” fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida talaba:

- fanning maqsadi, vazifalari, jamiyat hayotidagi ahamiyati; tilshunoslikning ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan aloqasi, tillarning tasnifi, jahon tilshunosligining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, tilshunoslik maktablari, tilshunoslikning nazariy masalalari, tilshunoslik metodlarini ***bilishi kerak***;

- muayyan nazariy masalalarga oid fikrlarni bayon etish, ayni fikrlarga nisbatan tanqidiy munosabatini shakllantirish ***ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak***;

- tilshunoslikka oid masalalar yuzasidan o'z nuqtai nazarini ilmiy asoslab berish va olingan bilimdan amaliy masalalarni yechishda foydalana olish ***malakalariga ega bo'lishi kerak***.

III. Asosiy nazariy qism (ma'ruza mashg'ulotlari)

1-modul. Tilshunoslikning fan sistemasida tutgan oʻrni

1-mavzu. Tilshunoslikning fan sistemasida tutgan oʻrni. Til va jamiyat

Tilshunoslik fan sifatida. Nazariy tilshunoslik. Amaliy tilshunoslik. Tilshunoslikning boshqa fanlar bilan aloqasi. Til va ijtimoiy tafakkur. Til va madaniyat. V. fon Gumbolʼdt va lingvomadaniyatshunoslik. Sepir-Uorfning lingvistik nisbiylik nazariyasi. Tilning ijtimoiy tabaqalanishi. Sotsiolingvistika. Bilingvizm va diglossiya.

2- mavzu. Til – asosiy aloqa vositasi. Til va tafakkur

Verbal va noverbal muloqot. Til tabiati. Til mohiyati. Til vazifasi. Til va tafakkur munosabati. Til va tafakkur lingvistik muammo sifatida. Til tafakkur quroli va vositasi. Psixolingvistika.

2-modul. Tilning kelib chiqishi

3- mavzu. Tilning kelib chiqishi. Tillarning oʻzaro hamkorligi va rivojlanish qonuniyatlari

Tilning kelib chiqishi haqidagi farazlar. Kishilik jamiyati va til haqidagi nazariyalar. Lisoniy tabaqalanish va qarindosh tillarning tashkil topishi. Elatlar tili. Milliy tillarning rivojlanishi. Tilning ichki va tashqi qonuniyatlari.

4-mavzu. Til va nutq

Til va nutq. Til va nutq munosabatini izohlash. Til va nutq birliklari. Tilning umumiy hodisaligi, nutqning xususiy hodisaligi.

3-modul. Til sathlari

5-mavzu. Til sathlari va uning birliklari

Til sathlari. Fonologik sath. Morfemik sath. Soʻz yasalishi. Leksik sath. Morfologik sath. Sintaktik sath. Gap. Tilda “sistema” va “struktura” tushunchalari.

6-mavzu. Fonetika. Yozuv

Nutq tovushlari tilning tabiiy materiali sifatida. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyatsiyasi. Nutq tovushlarining tasnifi. Vokalizm va konsonantizm. Unli tovushlarning tasnifi. Nutqning fonetik boʻlinishi: jumla (fraz), takt, bugʻin, tovush. Enklitika va enkliza hodisasi. Proklitika va prokliza hodisasi. Boʻgʻin va uning turlari. Intonatsiyaning vazifasi. Urgʻu va uning turlari. Nutq tovushlarining oʻzgarishi. Reduktsiya. Nutq tovushlarining pozitsion va kombinator oʻzgarishlari. Fonema tushunchasi va uning tovushdan farqi. Yozuv haqida umumiy tushuncha. Yozuvning rivojlanish bosqichlari. Alfavit. Grafika. Orfografiya. Yozuvning maxsus turlari.

7-mavzu. Leksikologiya

Soʻz leksikologiyaning oʻrganish obʼekti sifatida. Soʻz va leksema. Leksik maʼno va uning turlari. Leksik maʼnoning kengayishi va torayishi. Soʻzlarning maʼno munosabatiga koʻra turlari. Koʻp maʼnolilik. Metafora. Metonimiya. Sinekdoxa. Omonimiya. Sinonimlar. Antonimlar. Tabu va evfemizmlar. Etimologiya va “xalq” etimologiyasi. Soʻz yasash. Terminologiya. Idiomalar. Frazologiya. Tilning lugʻat tarkibi. Leksikografiya.

8- mavzu. Grammatika

Grammatika. Morfologiya. Morfema va uning turlari. Tilning grammatik usullari. Affiksatsiya. Agglyutinatsiya va fuziya. Soʻzning morfologik va etimologik tarkibi. Tovush almashishlari va ichki fleksiya. Takror (reduplikatsiya). Soʻz qoʻshilishi. Gapda soʻz tartibi. Urgʻu koʻchirish. Yordamchi soʻzlar. Ohang. Suppletivizm. Tillarning sintetik va analitik qurilishi. Grammatik kategoriyalar. Soʻz turkumlari. Sintaksis. Tilning sintaktik birliklari. Sodda gap tarkibida sintagmalar. Gap. Gap turlari. Gap boʻlaklari. Soʻz birikmalari va ularning bogʻlanish usullari. Gapning aktual boʻlinishi.

4-modul. Semiotika. Tillar tasnifi

9-mavzu. Til – belgilar sistemasi

Belgi va belgilar sistemasi tushunchasi. Semiotika. Belgilar sistemasining turlari.

10-mavzu. Tillar tasnifi

Dunyo tillari. Tillar tasnifi. Tillarning genealogik tasnifi. Tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metod. Tillarning tipologik (morfologik) tasnifi. Lingvistik tipologiya. Areal tasnif. Tillarning hududiy boʻlinishi. Bilingvizm. Interferentsiya hodisasi. Funktsional tasnif. Xalqaro tillar.

5-modul. Lingvistika fanining tarixi

11-mavzu. Tilshunoslik tarixi

Qadimgi Hind tilshunosligi. Qadimgi Gretsiya va Rim tilshunosligi. Platon. Arastu grammatikasi. Stoiklar taʼlimoti (eramizdan oldingi III-I asrlar). Falsafiy va grammatik davrlar. Qadimgi Rim tilshunosligi. Oʻrta asrlarda Yevropa tilshunosligi (476-1492). Arab tilshunosligi. Yevropada uygʻonish davri tilshunosligi (XV-XVIII asrlar). Umumiy ratsional grammatika (Por-Royal). Slavyan mamlakatlarida tilshunoslik. XIX asr rus tilshunosligi F.I.Buslaev, A.A.Potebnya. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik. Komparativistika davrlari. V.fon Gumboldtning tarixiy-falsafiy konsepsiyasi. Til antinomiyalari. Til faoliyat sifatida. Til – xalq ruhi. Tillarning rivojlanish bosqichlari. “Yosh grammatikachilar” maktabi. Leyptsig toʻgaragi. Moskva maktabi. Qozon maktabi. F. de Sossyur lingvistik nazariyasi. Strukturalizm. Praga

lingvistik maktabi. Daniya strukturalizmi (glossematika). Amerika strukturalizmi (deskriptiv lingvistika). Sho`ro davri tilshunosligi. Hozirgi zamon tilshunosligi.

6-modul. Zamonaviy tilshunoslik

12-mavzu. Tilshunoslikning zamonaviy yo`nalishlari

Generativ tilshunoslik. Kognitiv tilshunoslik. Lingvistik falsafa. Pragmalingvistika. Matn lingvistikasi. Psixolingvistika. Etnolingvistika. Tipologik lingvistika. Lingvomadaniyatshunoslik. Kompyuter lingvistikasi. Ontolingvistika. Zoolingvistika. Biolingvistika. Mentalingvistika. Lingvopoetika. Matematik lingvistika. Kommunikativ tilshunoslik. Neyrolingvistika. Paralingvistika.

13-mavzu. Lingvistik tadqiqot metodlari

Tasviriy metod. Qiyosiy-tarixiy metod. Chog`ishtirish metodi. Distributiv tahlil metodi. Bevosita ishtirokchilarga ajratish metodi. Transformatsion tahlil metodi. Oppozitsiya metodi. Komponent tahlil metodi. Stilistik tahlil metodi. Statistik metod. Avtomatik tahlil metodi. Tipologik tahlil metodi.

IV. Seminar mashg`ulotlari bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar

Seminar mashg`ulotlari mavzularining taxminiy ro'yxati:

1. Tilshunoslik fani haqida muloqot yuritish. Nazariy va amaliy tilshunoslik muammolarini o`rganish.
2. Til va tafakkur munosabatini tavsiflash. Psixolingvistika muammolarini yechimini topish.
3. Verbal va noverbal muloqot vositalarini farqlash. Til mohiyati va vazifasini o`rganish. Til va nutq munosabatini izohlash.
4. Tilning kelib chiqishi tarixi va gipotezalari haqida ma'lumot to`plash.
5. Yozuv tarixi shajarasini tuzish. Yozuvning rivojlanish bosqichlarini jadval asosida o`rganish. Dunyo tillari alfavitining sistemasini tuzish. Grafik va orfografik qonun-qoidalar bilan tanishish. Yozuvning maxsus turlariga misollar keltirish.
6. Lisoniy tabaqalanish muammolarining yechimini topish. Qarindosh tillarning tashkil topishini aniqlash metodlari bilan tanishish. Elat va millat tillari shajarasini yaratish. Tilning ichki va tashqi qonunlarini ajratib o`rganish.
7. Til sathlari o`rtasidagi munosabatni tahlil qilish. Bir sathga va turli sathga mansub bo`lgan birliklarga misollar keltirish. Til sathlaridagi "zidlanish" va "izomorfizmlar"ga oid mashqlar bajarish. Fonologik, morfemik, leksik, morfologik, sintaktik sath va birliklarni tahlil qilish. So`z yasalishi bo'yicha matndan misollar topish. Gap turlarini tahlil qilib, mashqlar bajarish.
8. Tildagi belgilarini bir biriga qiyoslash. Semiotika fani vazifasini o`rganish. Belgilar sistemasi turlarini misollar orqali izohlash.

9. Tillarning genealogik tasnifining ilk g'oyalari bilan tanishish. Dunyo tillarning genealogik shajarasini tahlil qilish. Morfologik tasnif asosida mashqlar bajarish. Tillarni hududiy va funktsional tipologiya asosida jadvalga joylashtirish.

10. Tilshunoslik tarixi bosqichlari jadvalini yaratish. Tilshunoslik tarixi namoyandalari va ta'limotlari bilan tanishish. Tilshunoslik tarixidagi yo'nalish va maktablar faoliyatini tahlil qilish. Tilshunos olimlar lingvistik ta'limotlariga izoh bera olish.

11. Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari bilan birgalikda lingvistika va boshqa fanlar sintezida dunyoga kelgan fanlarning vazifasini o'rganish.

V. Laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha ko'rsatmalar

Fan bo'yicha laboratoriya ishlari o'quv rejada ko'zda tutilmagan.

VI. Mustaqil ta'lim va mustaqil ishlar

Mustaqil ta'lim uchun tavsiya etiladigan mavzular:

1. Til aloqalari: bilingvizm va diglossiya.
2. Til aloqalari: interferensiya.
3. Ingliz tili va Hind-Yevropa oilasi.
4. Lingvistik tadqiqot metodlari.
5. Tilshunoslikda zamonaviy yo'nalishlar.
6. Grammatikadagi tarixiy o'zgarishlar (ingliz, nemis, ispan, fransuz, rus tillari).
7. Fikr ifodalashning verbal va noverbal vositalari.
8. Kommunikativ tilshunoslik. Matn va uning turlari.
9. Yozuv taraqqiyoti bosqichlari.
10. Dunyodagi alfavit turlari.
11. Lingvistik tipologiya bo'yicha nazariyalar.
12. So'z – lingvistik belgi sifatida.
13. Dunyo tillarida sintaksisning o'ziga xos xususiyatlari.
14. Aralash tillar: pinyin va kreol tillar.
15. Til - eng muhim aloqa vositasi.
16. Sotsiolingvistika masalalari.
17. Tillarning hududiy bo'linishi. Areal tasnif.
18. Qiyosiy-tarixiy metod va tillarning genealogik tasnifi.
19. Turli tizimli tillarda so'z yasaliishi.
20. Adabiy tillar, ularning tipologik farqlanishi, milliy-tarixiy omillari.
21. Til va jamiyat.
22. Leksikologiya.
23. Tillarning tipologik (morfologik) tasnifi.
24. Til va tafakkur.

VII. Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev I., Muhamedova S., Sharipova O., Majidova R. Tilshunoslik asoslari (OTM uchun darslik). Toshkent: TDPU, 2013.

2. Расулов Р. Умумий тилшунослик (дарслик). Тошкент: Fan va texnologiya, 2010.
3. Irisqulov M. Tilshunoslikka kirish (darslik). Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
4. Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ (ўқув қўлланма). Тошкент: Ўқитувчи, 1993.

Qo‘shimcha adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017 йил.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамыз. Тошкент: “Ўзбекистон”, 2016 йил.
3. Nurmonov A. va b. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya (o‘quv qo‘llanma). -T., 2001.
4. Nurmonov A., Yo‘ldoshev B. Tilshunoslik va tabiiy fanlar (o‘quv qo‘llanma). Toshkent, 2001.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent, 2002.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili (darslik). Toshkent, 2006.
7. Ferdinand de Saussure. Course in general Linguistics (Translated by Wade Baskin). -New York City, Columbia University Press, 2011.
8. Andrew Radford, Martin Atkinson, David Britain, Harald Clahsen, Andrew Spencer. Linguistics. An introduction. -New York, Cambridge University Press, 2009.

Internet saytlari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.edu.uz
5. www.nadlib.uz (A.Navoiy nomidagi O‘z.MK)
6. <http://ziyonet.uz> — Ziyonet axborot-ta’lim resurslari portal

TARQATMA MATERIALLAR

1-MAVZU

TILSHUNOSLIKNING FAN SISTEMASIDA TUTGAN O'RNI. TIL VA JAMIYAT

Ekspert varag'i № 1

O'quv topshirig'i

1. "Tilshunoslikka kirish" fanining maqsadi nimalardan iborat?
2. "Tilshunoslikka kirish" fanining vazifalariga nimalar kiradi?
3. Tilshunoslik fanining eng qadimiy ta'limotlari va maktablari qaerda yuzaga kelgan?

Ekspert varag'i № 2

O'quv topshirig'i

1. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik qachon vujudga kelgan?
2. Tilshunoslik qachon alohida fan sifatida ajralib chiqdi?
3. Tilshunoslik fanining taraqqiyotiga qaysi olimlar katta hissa qo'shganlar?

Ekspert varag'i № 3

O'quv topshirig'i

1. Tilning mohiyati haqida qanday fikrlar mavjud?
2. Til va boshqa ishoralar sistemasining farqlari nimalardan iborat?
3. Tilshunoslik va ijtimoiy fanlarning aloqasi qanday?
4. Tilshunoslik va tabiiy fanlarning aloqasi haqida nimalarni bilasiz?

Ekspert varag'i № 4

O'quv topshirig'i

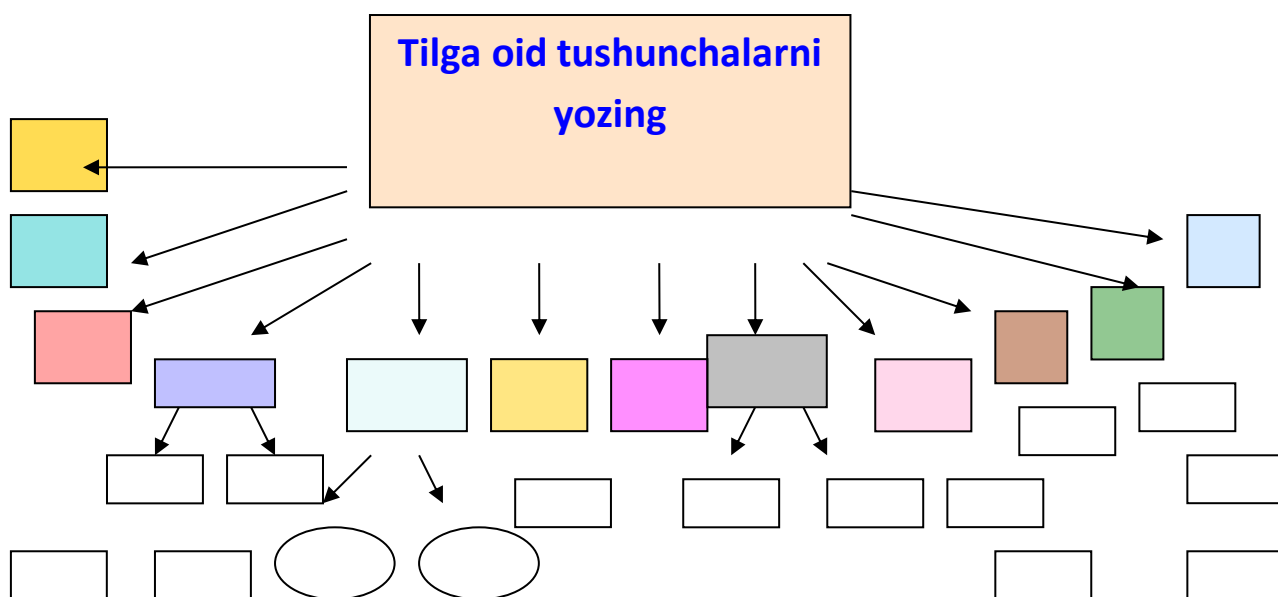
1. Tillarning o'zaro ta'siri tilning qaysi sathida yaqqol namoyon bo'ladi?
2. O'zbek tili lug'at boyligining rivojida qaysi tillarning ta'siri katta?

3.O'zbek kitobatchilik terminologiyasi misolida tillarning o'zaro ta'sirini izohlab bering.

Ekspert varag'i № 5

O'quv topshirig'i

1. O'zbek kitobatchilik terminologiyasiga xorijiy tillardan o'zlashgan qaysi terminlarni bilasiz?
2. Substrat nima?
3. Superstrat nima?

2-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

TIL – ASOSIY ALOQA VOSITASI. TIL VA TAFAKKUR

Ekspert varag'i № 2

1. Izohli lug'atlar bilan tarjima lug'atlarining farqlarini gapiring.
2. Lug'at tuzish qanday etaplardan iborat?

Ekspert varag'i № 3

1. Lug'atshunoslarning vazifalari nimalardan iborat?
5. Siz qanday lug'atlardan foydalanasiz?

Ekspert varag'i № 4

1. Istorizm bilan arxaizmning farqi nimada?
 2. Neologizm nima?
- Fikringizni isbotlovchi misollar keltiring.

Ekspert varag'i № 5

1. Jargon nima? Argo nima?
 2. Kasb-hunarga oid leksika nima?
- Fikringizni isbotlovchi misollar keltiring.

3-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

Tilning kelib chiqishi. Tillarning o'zaro hamkorligi va rivojlanish qonuniyatlari

1-guruh uchun o'quv topshiriqlari

№	Talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan materiallar yuzasidan o'quv topshiriqlari	Topshiriqni bajarish yuzasidan ko'rsatmalar
---	--	---

	Darslikdagi matnni diqqat bilan o'qib, quyidagi savollarga javob toping va topshiriqlarni bajaring: Tilning kelib chiqishi haqidagi farazlar. Kishilik jamiyati va til haqidagi nazariyalar.	Talabalar guruhi bilan hamkorlikda ishlang Talabalar bilan o'tkaziladigan savol -javobda faol ishtirok eting.
--	---	---

2- guruh uchun o'quv topshiriqlari

№	Talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan materiallar yuzasidan o'quv topshiriqlari	Topshiriqni bajarish yuzasidan ko'rsatmalar
	Tillarning o'zaro ta'siri va uning rivojlanish qonuniyatlari. Substrat va superstrat	Talabalar guruhi bilan hamkorlikda ishlang Talabalar bilan o'tkaziladigan savol - javobda faol ishtirok eting.

3 - guruh uchun o'quv topshiriqlari

№	Talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan materiallar yuzasidan o'quv topshiriqlari	Topshiriqni bajarish yuzasidan ko'rsatmalar
	Integratsiya Differentsatsiya	Talabalar guruhi bilan hamkorlikda ishlang Talabalar bilan o'tkaziladigan savol -javobda faol ishtirok eting.

4 - guruh uchun o'quv topshiriqlari

№	Talabalar o'zlashtirishi lozim bo'lgan materiallar yuzasidan o'quv topshiriqlari	Topshiriqni bajarish yuzasidan ko'rsatmalar

	Darslikdagi matnni diqqat bilan o'qib, quyidagi savollarga javob toping va topshiriqlarni bajaring: Tilning kelib chiqishi haqidagi farazlar. Kishilik jamiyati va til haqidagi nazariyalar.	Talabalar guruhi bilan hamkorlikda ishlang Talabalar bilan o'tkaziladigan savol-javobda faol ishtirok eting.
--	---	--

Tilning kelib chiqishi haqidagi farazlar		
Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

4-MAVZU.
TARQATMA MATERIALLAR
TIL VA NUTQ

Ekspert varag'i № 1

1. Sistem tilshunoslikning bosh mezoni nima?
2. Til sistemami?

Ekspert varag'i № 2

1. Tilning ijtimoiy mohiyati nimada ko'rinadi?
2. Tilning moddiyligi nimada ko'rinadi?

Ekspert varag'i № 3

1. Tilning jamiyatdagi vazifasi qanday ko'rinishda amalga oshadi?
2. Nutq sistemami?

Ekspert varag'i № 4

1. Nutqning o'ziga xosliklari nimalarda ko'rinadi?
2. Til va nutq dialektik munosabatini qanday tushunasiz?

Ekspert varag'i № 5

1. Semiotikaning til va nutqqa munosabatini izohlang.
- 2.. Kommunikatsiyaning til va nutqqa munosabatini izohlang.

TARQATMA MATERIALNING TAXMINIY NUXSASI FSMU TEXNOLOGIYASI

F – fikringizni bayon eting.
S – fikringiz bayoniga biror sabab ko'rsating.
M – ko'rsatilgan sababni tushuntiruvchi biror misol keltiring.
U – fikringizni umumlashtiring.

Ushbu texnologiya tinglovchilarni o'z fikrini himoya qilishga, erkin fikrlash va o'z fikrini boshqalarga o'tkazishga, ochiq holda bahslashishga, egallangan bilimlarni tahlil qilishga, bilimlarni baholashga va tinglovchilarni bahslashish madaniyatini egallashlariga o'rgatadi.

5-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

“BIRGALIKDA O'QIYMIZ” TEXNIKASI

Ekspert guruhlar ish natijalarini baholash mezonlari

Mezonlar	Maks. ball	1	2	3	4	5
Axborotning to'liqligi	1,0					
Axborotning shrafik shaklda ifoda etilishi	0,6					
Guruhning faolligi	0,4					
Ballarning jami	2					

3-ilova

Ekspert varag'i № 1 O'quv topshirig'i

1. Til sathlarini sanab bering.
2. Til sathlari birliklarini ko'rsating.

Ekspert varag'i № 2 O'quv topshirig'i

1. Til sistemasi nima?
2. Til strukturasi nima?

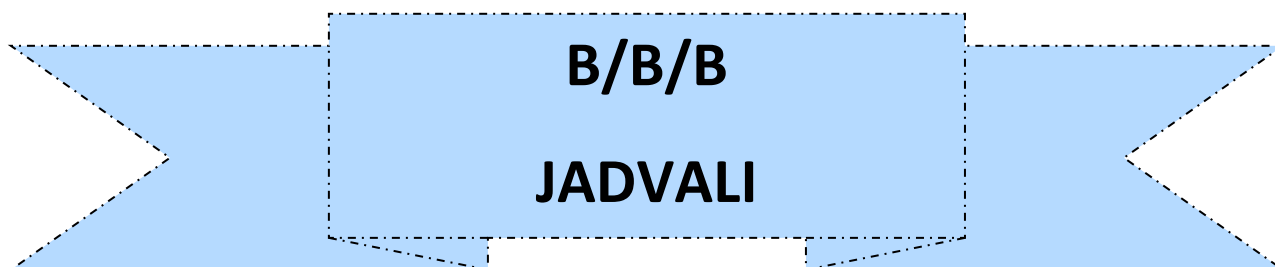
Ekspert varag'i № 3
O'quv topshirig'i

1. Sistemaning besh jihatini izohlang.
2. Til- sistemalar sistemasi deganda nimani tushunasiz?

Ekspert varag'i № 4
O'quv topshirig'i

1. Til strukturasining elementlari qaysilar?
2. Sistema va strukturaning aloqadorligi nimada?

5-ilova

Lingvistika turlari		
Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

6-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

Ekspert varag'i № 1

1. Fonetika nimani o'rganadi?
2. Fonologiyaning predmeti nima?

Ekspert varag'i № 2

1. Nutq tovushlarining akustikasi va artikulyatsiyasi nima?
2. Unli tovushlarning (masalan, o'zbek tilidagi) tasnifini ayting.

Ekspert varag'i № 3

1. Nutqning fonetik bo'laklari: jumla (faza), takt, bo'g'in, tovush haqida ma'lumot bering.
2. Enlitika va enkliza hodisasi.

Ekspert varag'i № 4

1. Undosh tovushlarning (masalan, o'zbek tilidagi) tasnifini ayting.
2. Fonema tushunchasini izohlab bering.

Ekspert varag'i № 5

1. Proklitika va prokliza hodisasi.
2. Bo'g'in va uning turlarini izohlang.

3-ilova

7-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

8-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

3-mashq. Quyidagi soʻzlarning har xil leksik maʼnoda qoʻllanishini koʻrsatuvchi gaplar tuzing va ularni yozing.

Etak, yer, maktab, yoʻl, qosh, bosh, til.

4-mashq. Quyidagi soʻzlarning sinonimini toping va yozing.
inson, qanoat, doʻst, osmon, hasad, oʻrtoq, ulkan, ojiz, sabr, botir.

5-mashq. Oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning sinonimlarini ayting.

Nega shuncha goʻzal koʻrinar olam?

Nega qarab toʻymas koʻzlarim?

Nega joʻsh uradi, koʻpiradi qon?

Nega misday qizir yuzlarim?

Nega hayajonda tuygʻular, hislar?

Nega lablarimda kezar tabassum?

Hayot goʻzal, hayot maroqli,

Shuning uchun erka koʻngil shod.

(Uygʻun)

Ekspert varagʻi № 1 **Oʻquv topshirigʻi**

1. Leksikologiyaning obyekti, predmeti va vazifalari nimalardan iborat?
2. Leksikologiyaning turlari.

Ekspert varagʻi № 2 **Oʻquv topshirigʻi**

1. Til va nutq birliklarini izohlang.
2. Soʻzni til birligi, soʻz formani nutq birligi sifatida izohlang.

Ekspert varagʻi № 3 **Oʻquv topshirigʻi**

1. Leksik maʼno (denotat) va tushuncha (signifikat) nima?
2. Leksik maʼno turlari. Sema nima? Semema nima? Nomema nima?

Ekspert varagʻi № 4 **Oʻquv topshirigʻi**

1. Leksikologiyaning boʻlimlari.
2. Soʻz va leksema oʻrtasidagi farqlar nimalarda koʻrinadi?

Ekspert varagʻi № 5

O'quv topshirig'i

1. So'zning semantik strukturasi qaysi semalardan iborat?
2. Til birliklari qaysilar? Nutq birliklari qaysilar?

9-MAVZU.

TARQATMA MATERIALLAR

O'simlik – bosh giperonim, u yana 1) daraxt; 2) gullar; 3) boshqoli o'simliklar va b. turlarga bo'linib ketadi.

1) Daraxtning giponimlari – *olma, behi, terak, tol, sada, bereza* va b.;

2) gullarning giponimlari – *gvozdika, atirgul, orxideya* va b.;

3) boshqoli o'simliklarning giponimlari – *sholi, bug'doy* va b.

Ekspert varag'i № 1

O'quv topshirig'i

1. Omonimiya nima?

Matndan unga misollar keltiring. Omonimlar qatnashgan gaplar tuzing.

Ekspert varag'i № 2

O'quv topshirig'i

1. Omonimiyaning polisemiya dan farqi nimada?

Fikringizni misollar bilan isbotlang. Polisemantik so'z va omonim qatnashgan gaplar tuzing.

Ekspert varag'i № 3

O'quv topshirig'i

1. Omonimlarning hosil bo'lish yo'llari qanday?

Har bir yo'nalishga misollar keltiring.

Ekspert varag'i № 4

O'quv topshirig'i

1. Paronimiya nima?

Matndan unga misollar keltiring. Paronimlar qatnashgan gaplar tuzing.

Ekspert varag'i № 5

O'quv topshirig'i

1. Paronimlarning qanday turlari bor?

Fikringizni badiiy adabiyotlardan olingan misollar bilan isbotlang.

TILSHUNOSLIK FANIDAN

TEST SAVOLLARI

1. Narsa nomi bilan narsa o'rtasida bog'lanish bor degan fikr tarafdorlari nima deb ataladi?

- A) anomalistlar.
- B) anologistlar.
- D) tipiklashtiruvchilar.
- E) anarxistlar.

2. Makrolingvistika nimani o'rganadi?

- A) tilning ichki, fonetik, leksik, grammatik tuzilishini o'rganadi.
- B) tilni boshqa fanlar bilan aloqasini, bog'liqligini o'rganadi.
- D) tilning yirik kategoriyalarini o'rganadi.
- E) tilshunoslik terminining boshqa bir ko'rinishi.

3. Nutq apparati nechta qismga bo'linadi?

- A) 3 qismga.
- B) 4 qismga.
- D) 5 qismga.
- E) 6 qismga.

4. Rezonator vazifasini qanday organlar bajaradi?

- A) og'iz va burun bo'shlig'i.
- B) bo'g'iz.
- D) kekirdak va diafragma.
- E) o'pka.

5. So'z tarkibidagi undoshlarning o'zaro moslashishi nima?

- A) assimilyastiya.
- B) akkomodastiya.
- D) metateza.
- E) proteza.

6. Segment elementlar nima?

- A) bo'g'in.

- B) tovushlar.
- D) soʻzlar.
- E) hamma javoblar toʻgʻri.

7. Supersegment elementlar nima?

- A) urgʻu va ohang.
- B) tovush va harf.
- D) soʻzlar.
- E) fraza va harf.

8. Akustika nima?

- A) tovush oʻzgarishi.
- B) tovushning eshitilishi.
- D) tovush talaffuzi.
- E) tovush organlari.

9. Jahon tillari qanday usullarda tasnif qilinadi?

- A) tipologik tasnif, genealogik tasnif.
- B) fonetik va grammatik tasnif.
- D) lingvistik va stilistik tasnif.
- E) tarixiy va zamonaviy tasnif.

10. Til taxminan qachon paydo boʻlgan?

- A) 500 ming yil oldin.
- B) 1 million yil oldin.
- D) 750 ming yil oldin.
- E) 300 ming yillar oldin.

11. Diereza nima?

- A) tovush tushishi.
- B) tovush orttirilishi.
- D) tovush almashinishi.
- E) soʻzning old tomonida tovush qoʻshilishi.

12. Epenteza hodisasi nima?

- A) tovush tushishi.
- B) tovush almashinishi.
- D) soʻz tarkibida ortiqcha tovush paydo boʻlishi.
- E) soʻzning old tomoniga tovush qoʻshilishi.

13. Grammatika qanday qismlarga boʻlinadi?

- A) polisemiya va omonimiya.
- B) morfologiya va sintaksis.
- D) fonetika va fonologiya.
- E) lugʻat boyligi va tarjima.

14. Qoʻshimchali tillar qanday guruhlariga boʻlinadi?

- A) agglyutativ va flektiv.
- B) relyativ va attributiv.
- D) predikativ va nopredikativ.
- E) obʻyektiv va subʻektiv.

15. Shevalarning koʻpayishi va yangi tillarning paydo boʻlishi tilshunoslikda qanday ataladi?

- A) farqlanish (differentiatsiya).
- B) mujassamlashuv (integratsiya).
- D) klassifikatsiya (tabaqalashtirish).
- E) turkumlashtirish (gruppirovka).

16. Milliy tilning xalq tilidan farqi nimada?

- A) adabiy yozuvning mavjudligi.
- B) tillarning chatishuvi.
- D) til strukturasi mavjudligi.
- E) farqi yoʻq.

17. Kelgindilar tili mahalliy tilni siqib chiqaradi, ishlatishdan chiqib ketayotgan til kelgindilar tiliga sezilarli taʼsir koʻrsatadi, bu hodisa qanday ataladi?

- A) substrat.
- B) superstrat.
- D) subʻektivizatsiya.
- E) substantivizatsiya.

18. Til sistemasi (tizimi) nima?

- A) til hodisalari.
- B) fonetika, grammatika va lugʻat tarkibining uzviy bogʻlanishi.
- D) tilning tarkibi, tuzilishi.
- E) til sistemasi – bu til strukturasi.

19. Til strukturasi (tuzilishi) nima?

- A) til hodisalari.
- B) fonetika, grammatika, lug‘at tarkibining uzviy bog‘lanishi.
- D) tildagi kategoriyalarning tarkibi, uning ma’lum ko‘rinishga ega bo‘lishi.
- E) til strukturasi – bu til sistemasi.

20. Fonetika nimani o‘rganadi?

- A) tilning tovush tizimini.
- B) grammatikani.
- D) so‘zlarning tarkibini.
- E) nutq fiziologiyasi, tovushlarning paydo bo‘lishini.

21. Fonologiya nimani o‘rganadi?

- A) tilning tovush tizimini.
- B) grammatikani.
- D) so‘zlarning tarkibini.
- E) to‘g‘ri javob yo‘q.

22. Tilning paydo bo‘lishi haqidagi to‘g‘ri farazni aniqlang.

- A) ijtimoiy kelishuv farazi.
- B) mehnat chaqiriqlari farazi.
- D) mehnat faoliyati taraqqiyotda til va ong orasidagi munosabat rivojlanib til paydo bo‘ldi.
- E) undovlar nazariyasi.

23. Morfemaning ma’nosiga ko‘ra qanday ko‘rinishlari bor?

- A) o‘zak morfema, affiks morfema.
- B) o‘zak morfema, negiz morfema.
- D) so‘z va morfema.
- E) morfema va morfemika.

24. Affiks morfema ko‘rinishiga ko‘ra qanday farqlanadi?

- A) prefiks, infiks, suffiks.
- B) morfema va so‘z.
- D) kelishik qo‘shimchalari.
- E) barcha javoblar to‘g‘ri.

25. Fleksiya hodisasi nima?

- A) so‘zlarga qo‘shimcha qo‘shilishi.

- B) soʻz shaklining oʻzgarishi.
- D) soʻzlarda tovush orttirilishi.
- E) soʻzlarda tovush tushirilishi.

26. Tillarda gap tarkibidagi soʻzlarning bir-biri bilan grammatik munosabati necha xil va ular qaysilar?

- A) 2 xil: sintetik va analitik.
- B) 3 xil: tub va yasama, aralash.
- D) 4 xil: affiks, prefiks, infiks, suffiks.
- E) 1 xil: grammatik.

27. Yozuv taxminan qachon paydo boʻlgan?

- A) 50-60 ming yil ilgari.
- B) 15-20 ming yil ilgari.
- D) nomaʼlum.
- E) 30-40 ming yil ilgari.

28. Tillarni tasniflashda qanday usullardan foydalaniladi?

- A) morfologik va sintaktik.
- B) morfologik va genealogik.
- D) tarixiy va zamonaviy.
- E) alfavitlarga koʻra.

29. Morfologik usulda barcha tillar qanday guruhlariga ajratiladi?

- A) qoʻshimchali (affiksli) tillar va qoʻshimchasiz (affikssiz) tillar.
- B) turkumli va turkumsiz tillar.
- D) elementli tillar va elementsiz tillar.
- E) tarixiy tillar va zamonaviy tillar.

30. Grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlari jihatidan bir-birlariga yaqin boʻlgan tillar guruhi qanday ataladi?

- A) tillar turkumi.
- B) tillar yigʻindisi.
- D) tillar oilasi.
- E) tillar gruppasi.

31. Hozirgi vaqtda tarixi oʻrganilib, bir-biri bilan qardosh ekanligi aniqlangan tillar oilasi nechta?

- A) 7 ta.
- B) 8 ta.

D) 9 ta.

E) 10 ta.

32. O‘zbek tili qaysi tillar oilasiga kiradi?

A) Hind – Yevropa tillari oilasiga.

B) Xom – Som tillari oilasiga.

D) Ugor – Fin tillar oilasiga.

E) Turkiy tillar oilasiga.

33. Tojik tili qaysi tillar oilasiga kiradi?

A) Hind – Yevropa tillar oilasiga.

B) Xom – Som tillari oilasiga.

D) Ugor – Fin tillar oilasiga.

E) Slavyan tillar oilasiga.

34. Eramizdan to‘rt asr ilgari yashagan, qadimgi hind tili – sanskrit grammatikasini yozgan mashhur hind olimini aniqlang.

A) Dehlaviy.

B) Andalusiy.

D) Panini.

E) Yusuf Xos Hojib.

35. Artikulyatsiyada nechta bosqich bor?

A) 3 ta.

B) 4 ta.

D) 5 ta.

E) 6 ta.

36. Narsa nomi bilan narsa o‘rtasida bog‘lanish yo‘q degan fikr tarafdorlari qanday ataladi?

A) anomalistlar.

B) anologistlar.

D) tipiklashtiruvchi.

E) anarxistlar.

37. Tilning mohiyati nimada?

A) til-idealdir.

B) til-kategoriyadir.

D) til-ijtimoiy hodisa.

E) til sinfiy xarakterga ega.

38. Til qaysi sohaning obyekt?

- A) til-tilshunoslikning obyekt.
- B) til-mantiq ilmining obyekt.
- D) til-psixologiyaning obyekt.
- E) til falsafaning obyekt.

39. Tafakkur nimaning obyekt?

- A) tafakkur – falsafaning obyekt.
- B) tafakkur – psixologiyaning obyekt.
- D) tafakkur – tilshunoslikning obyekt.
- E) tafakkur – mantiq ilmining obyekt.

40. Nutq a'zosi deb nimaga aytiladi?

- A) nutq tovushlarini hosil qilishda ishtirok etmaydigan a'zolar nutq a'zolari deyiladi.
- B) nutq tovushlarining hosil bo'lishida qatnashadigan a'zolar nutq a'zolari deyiladi.
- D) ko'krak qafasining yuqori qismi nutq a'zolari deyiladi.
- E) nutq tovushlarining hosil qilishda havo etkazib beruvchi a'zolar nutq a'zolari deyiladi.

41. Nutq apparatiga qaysi a'zolar kiradi?

- A) diafgrama, o'pka, kekirdak.
- B) o'pka, kekirdak, bo'g'iz, til.
- D) o'pka, kekirdak, bo'g'iz, til, tish, lab.
- E) diafgrama, o'pka, kekirdak, ovoz paychalari, bo'g'iz qopqog'i, kichik til, tanglay, til, tish, lab.

42. Nutq tovushlari ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra necha guruhga bo'linadi?

- A) 3 guruhga bo'linadi.
- B) 5 guruhga bo'linadi.
- D) 4 guruhga bo'linadi.
- E) 2 guruhga bo'linadi.

43. Tilning gorizontal harakatiga ko'ra unlilar qanday bo'ladi?

- A) til oldi, til orqa, o'rta.
- B) til o'rta, til ora, keng.
- D) keng, til oldi, til orqa.
- E) til oldi, til o'rta, til orqa.

44. Hozirgi o‘zbek tilida unli tovushlar qanday belgi asosida tasnif qilinadi?

- A) tilning ko‘tarilishi va tanglay tomon yaqinlashuviga ko‘ra labning holati va ishtirokiga ko‘ra.
- B) tilning ko‘tarilishi va og‘izning ochilish darajasiga ko‘ra.
- D) tilning ko‘tarilishi va tanglay tomon yaqinlashuviga ko‘ra.
- E) tilning va og‘izning ochilish darajasiga ko‘ra.

45. Undosh tovushlar qanday hosil bo‘ladi?

- A) nutq organlarining bir – biriga tegishi natijasida o‘pkadan kelayotgan havo oqimining to‘siqqa uchrashi undoshlarni hosil qiladi.
- B) nutq organlaring bir – biriga tegishi natijasida o‘pkadan kelayotgan havo oqimining to‘siqqa uchramasligi undoshlarni hosil qiladi.
- D) undoshlar akustik jihatdan ovozning ustunligi bilan xarakterlanadi.
- E) undosh tovushlar talaffuz qilinganida nutq organlaring holati bir xil bo‘ladi va nutq organlari o‘pkadan kelayotgan havoni bir xilda to‘smaydi.

46. Sinonimlar deb nimaga aytiladi?

- A) bir tushuncha, hodisa predmet yoki belgini ifodalovchi, ma’nolari o‘xshash yoki yaqin bo‘lgan turli ma’no ottenkalarini va ekspersiv – stilistik bo‘yoqlarni farqlash uchun xizmat qiluvchi so‘zlar sinonimlar deyiladi.
- B) til birliklaring shaklan teng kelishiga sinonimlar deyiladi.
- D) qarama - qarshi ma’noli so‘zlar sinonimlar deyiladi.
- E) bir tushuncha, hodisa predmet yoki belgini ifodalovchi, ma’nolari o‘xshash bo‘lgan so‘zlar sinonimlar deyiladi.

47. Nutq fonetik jihatdan qanday birliklarga bo‘linadi?

- A) jumla, fraza, intonatsion butunlik, takt, bo‘g‘in, tovush.
- B) jumla, fraza, takt, bo‘g‘in, tovush.
- D) jumla, takt, bo‘g‘in, tovush.
- E) jumla, takt, tovush.

48. Qaysi qatordagi so‘zlarda metateza hodisasi yuz bergan?

- A) past, rost, dayro, go‘sht.
- B) sparavka, stol, qulupnay, tarelka.
- D) dayro, turpoq, paypoq, qo‘lpoq.
- E) past, stul, dayro, tuproq.

49. Omonimga berilgan qaysi ta’rifni mukammal deb bilasiz?

- A) til birliklarining shaklan teng kelishiga omonimlar deyiladi.

- B) til birliklaring tasodifan shakl jihatdan teng kelishiga omonimlar deyiladi.
- D) barcha grammatik shakllarda teng keluvchi soʻzlar omonimlar deyiladi.
- E) bir tushuncha hodisa, predmet yoki belgini ifodalovchi soʻzlarga omonimlar deyiladi.

50. Antonimga berilgan qaysi javob toʻgʻri?

- A) qarama - qarshi maʼnolari bilan guruhlanuvchi soʻzlar antonimlar deyiladi.
- B) turli maʼno ottenkalarini va ekspressiv – stilistik boʻylarni farqlash uchun xizmat qiluvchi soʻzlar antonimlar deyiladi.
- D) talaffuzi va yozilishi bir xil boʻlgan, lekin boshqa – boshqa maʼnoni bildirgan soʻzlar antonimlar deyiladi.
- E) bir xil tushunchani ifodalab kelsa ham, maʼno nozikligi bilan bir – biridan ajralib turadigan soʻzlar antonimlar deyiladi.

51. Tabuga berilgan qaysi taʼrifni toʻgʻri deb hisoblaysiz?

- A) dagʻal, qoʻpol, noqulay soʻzlarni yoqimliroq, silliqroq soʻzlar bilan almashtirish hodisasi tabu deyiladi.
- B) manʼ etilgan soʻzlar oʻrniga boshqa soʻzlarni ishlatish tabu deyiladi.
- D) kishilik jamiyati taraqqiyotining turli bosqichlarida baʼzi bir narsalarning man etilishiga tabu deyiladi.
- E) tabu etnik tushuncha boʻlib, qandaydir predmetning, harakatining nomini aytishni manʼ qilinishidir.

52. Qanday soʻz shakllarining yigʻindisi grammatik kategoriyalar deyiladi?

- A) bir turdagi grammatik hodisalarning yigʻindisi – grammatik jihatdan bir turni tashkil qilib kelgan soʻzlar va soʻz shakllarining yigʻindisi grammatik kategoriyalar deyiladi.
- B) gapda soʻzlarning sintaktik bogʻlanishlarini ifodalovchi affikslar grammatik kategoriyalar deyiladi.
- D) soʻz shakllarining yigʻindisi grammatik kategoriyalar deyiladi.
- E) bir turdagi grammatik hodisalarning yigʻindisiga grammatik kategoriyalar deyiladi.

53. Qaysi qatorda qoʻshma soʻzlarning yigʻindisi toʻgʻri berilgan?

- A) koʻzoynak, xursand, tozalik.
- B) yoshlik, goʻzallik, tezlik, yaxshilik.
- D) oshqozon, ishbuzar, ozodlik.
- E) oshqozon, ishbuzar, koʻzoynak, muzyorar.

54. Soʻzlarning sintaktik munosabati qaysi vositalar orqali amalga oshiriladi?

- A) affikslar, yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi.
- B) affikslar, yordamchi soʻzlar, soʻz tartibi, pauza, logik urgʻu.
- D) soʻz birikmasi, affikslar, yordamchi soʻzlar.
- E) affikslar, soʻz tartibi, intonasiya.

55. «Tilshunoslik asoslari» fani nimani oʻrgatadi?

- A) «Tilshunoslik asoslari» fani tilshunoslikda ishlatiladigan terminlar, ularning etimologiyasini oʻrgatadi.
- B) bu fan tilning mohiyati, paydo boʻlishi, jahon tillarining tasnifini oʻrgatadi.
- D) bu fan tilning jamiyat, til va tafakkur oʻrtasidagi munosabatini oʻrgatadi.
- E) «Tilshunoslik asoslari» fani tilshunoslik ilmida qoʻllanadigan terminlar, ularning etimologiyasi, maʼnosi, tilning mohiyati va jamiyatlardagi oʻrni, til va taraqqiyoti qonunlari va bosqichlari, tillarning paydo boʻlishi va tasnifi kabi masalalarni oʻrgatadi.

56. «Tilshunoslik asoslari» fani qanday fanlar bilan bogʻliq?

- A) «Tilshunoslik asoslari» fani tabiiy fanlar bilan bogʻliq.
- B) bu fan ijtimoiy fanlar bilan bogʻliq.
- D) bu fan falsafiy fanlar bilan bogʻliq.
- E) «Tilshunoslik asoslari» fani barcha ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan bogʻliq.

57. Tilga berilgan qaysi taʼrif mukammal?

- A) Til oʻziga xos semiologik sistema (yaʼni ishoralar sistemasi) boʻlib, jamiyatda asosiy va eng muhim fikr almashish quroli, jamiyat tafakkurining rivojlanishini taʼminlovchi, avloddan – avlodga madaniy – tarixiy anʼanalarni etkazuvchi vosita boʻlib xizmat qiladi.
- B) «Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir».
- D) «Til odam ongining ishtirokisiz, uning tashqi dunyoga nisbatan boʻlgan, mexanik harakatidir» (L.Blumfild).
- E) «Til fikrni ifoda qilishga moʻljallangan, talaffuz qilinadigan, chegaralangan tovushlar majmuidir» (B.Grosse).

58. Til qanday hodisa?

- A) til – biologik hodisa.
- B) til – ijtimoiy hodisa.
- D) til – ruhiy (psixik) hodisa.
- E) til – tabiiy hodisa.

59. Til va tafakkurning munosabati qanday?

- A) til va tafakkur boshqa – boshqa hodisadir.
- B) til va tafakkur chambarchas bog‘liq hodisadir.
- D) til va tafakkur bir vaqtda paydo bo‘ladi, birga rivojlanadi, biri ikkinchisiz yashay olmaydi.
- E) «Bo‘lajak til tabiiy materiyadan holi bo‘lgan, texnikada o‘sib borayotgan tafakkurdir» (N.Ya.Marr).

60. Til qanday paydo bo‘lgan?

- A) til tovushga taqlid qilish tufayli paydo bo‘lgan, chunki tilimizdagi *qarg‘a, miyov-miyov, tag-tug, sharshara* kabi so‘zlar tovushlarga taqliddan vujudga kelgan.
- B) til ibtidoiy odamlarning ichki kechinmalarini ifodalash uchun chiqargan *oh, uh, eh* kabi so‘zlar asosida paydo bo‘lgan, haqiqatdan, tilimizda shunday so‘zlar juda ko‘p.
- D) til odamlar jamoa bo‘lib mehnat qilayotganlarida mehnatni tashkil etishda foydalanilgan tovushlar asosida paydo bo‘lgan.
- E) til mehnat jarayonida paydo bo‘lgan. Avvalo mehnat, so‘ngra u bilan birga buro-buro so‘zlashga ikkita eng muhim sabab bo‘ladiki, bu sabablar ta’siri ostida miya sekin-sekin rivojlanib, ong o‘sadi.

61. Til taraqqiyoti bosqichlariga ko‘ra qanday tillar paydo bo‘lgan?

- A) urug‘ tillari paydo bo‘lgan.
- B) urug‘larning birlashishi tufayli qabila tillari vujudga kelgan.
- D) qabila ittifoqi tilni paydo qilgan.
- E) jamiyatning muayyan tarixiy sharoitga ko‘ra urug‘, qabila, elat va millat tillari paydo bo‘lgan.

62. Substrat va superstat nima?

- A) substrat – tag qatlam, superstat – ustki qatlamdir, substrat va superstat mag‘lub til bilan g‘olib til o‘rtasidagi munosabatdir.
- B) bir tildan ikkinchidan tilga so‘z o‘zlashtirish tufayli substrat va superstat hodisalari yuz beradi.
- D) kelgindilar tili mahalliy tilni siqib chiqaradi va chiqib ketayotgan til kelgindilar tiliga sezilarli ta’sir o‘tkazdi. Yoki kelgindilar tili mahalliy tilni siqib chiqarmaydi, ammo unga sezilarli ta’sir o‘tkazdi. Birinchisi – substrat, ikkinchisi – superstatdir.
- E) hamma javoblar to‘g‘ri.

63. Leksikologiya nimani o‘rganadi?

- A) leksikologiya so‘z haqidagi fandır.
- B) leksikologiyada so‘zning ma’nosi, uni atash funksiyasi, ma’no va shakl munosabatiga ko‘ra turlari, etimologiya, so‘z ma’nosining taraqqiyoti, tilning lug‘at sostavini o‘rganadi.

- D) leksikologiyada frazeologiya o'rganiladi.
- E) leksikologiyada lug'at sostavi o'rganiladi.

64. So'zning morfologik tarkibi nimalardan tuzilgan?

- A) so'z bo'g'ing'lardan tuzilgan.
- B) so'z tovushlardan tuzilgan.
- D) so'z o'zak va affiks morfemalardan tuzilgan.
- E) so'z negiz va qo'shimchalardan tuzilgan.

65. So'z yasash qanday usullar bilan amalga oshiriladi?

- A) so'z leksik va sintetik usul bilan yasaladi.
- B) so'z qo'shimchalari yordamida hosil bo'ladi.
- D) so'z suffikslar bilan yasaladi.
- E) so'z prefikslar yordami bilan yasaladi.

66. Grammatik ma'no qanday ifodalanadi?

- A) grammatik ma'no analitik usul bilan ifodalanadi.
- B) grammatik ma'no sintetik usul bilan ifodalanadi.
- D) grammatik ma'no qo'shish usuli bilan ifodalanadi.
- E) ammatik ma'no affiksastiya, takror, suppetelevizm, urg'u, fleksiya, so'z tartibi, yordamchi so'zlar orqali ifodalanadi

67. Qanday grammatik kategoriyalar bor?

- A) so'z turkumlari kategoriyalari.
- B) fe'l kategoriyalari.
- D) grammatik rod, kelishik, son, zamon kategoriyalari.
- E) ot va sifat kategoriyalari.

68. Sintaksis nimani o'rganadi?

- A) sintaksis gap tuzilishini o'rganadi.
- B) sintaksis - so'z birikmasi haqidagi ta'limot.
- D) sintaksis gap va uning turlari, gaplarning tasnifi, so'z birikmalari, gap bo'lagining turlari, gapda so'zlarning bog'lanish yo'llarini o'rganadi.
- E) sintaksis gap tuzishni o'rganadi.

69. Tillar qanday tasnif qilinadi?

- A) tillar o'zak tillar jihatidan tasnif qilinadi.
- B) tillar so'zlarga qo'shimcha qo'shilishi jihatidan tasnif qilinadi.
- D) tillar morfologik va genealogik jihatdan tasnif qilinadi.

E) tillar amorf, flektiv va agglyutativ tillarga bo‘linadi.

70. Yozuvning qanday turlari mavjud?

- A) yozuvning piktografik turi mavjud.
- B) yozuvning kirillista, arabcha va ruscha turlari mavjud.
- D) yozuvning piktografik, ideografik, ieroglifik, fonetik, mixxat turlari mavjud.
- E) yozuvning ideografik turi mavjud.

71. Qanday maxsus yozuv turlarini bilasiz?

- A) arabcha, ruscha, inglizcha, nemischa turlari mavjud.
- B) transkripsiya, transliteratsiya, stenografiya turlari mavjud.
- D) orfografiya – to‘g‘ri yozuv turlari mavjud.
- E) o‘ngdan chapga va chapdan o‘ngga yozadigan turlari mavjud.

72. Orfografiya nima?

- A) orfografiya – to‘g‘ri yozish haqidagi fan.
- B) orfografiya so‘zlarni to‘g‘ri yozish qoidalarini o‘rgatadi.
- D) orfografiyaning fonetik, morfologik, tarixiy traditsion, grafik, etimologik prinsiplari bo‘lib, har birida so‘zlarni to‘g‘ri yozishning turli qoidalari berilgan.
- E) orfografiyada imlo qoidalari o‘z ifodasini topadi.

73. O‘zbek tilida unli va undosh tovushlar nechta?

- A) unli va undosh tovushlar ovozli va shovqinli tovushlardir, unli tovushlar 6 ta, undosh tovushlar 25 ta.
- B) to‘siqqa uchraydigan va uchramaydigan tovushlar unli va undosh tovushlar deyiladi.
- D) unli tovushlar sistemasi vokalizm, undosh tovushlar sistemasi konsonantizm deb ataladi.
- E) unli tovushlarni istagancha cho‘zish mumkin, undoshlar shovqinlidir.

74. Gapda so‘zlarning quyidagi bog‘lanish usullaridan qaysi biri o‘zbek tilida mavjud?

- A) moslashuv.
- B) boshqaruv.
- D) bitishuv.
- E) A, B va D javoblar to‘g‘ri.

75. Til va boshqa aloqa vositalari orasidagi o‘xshashlik qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) ijtimoiy, chunki jamiyat tomonidan yaratilib, unga xizmat qiladi.
- B) har ikkalasida ko‘lami cheklangan.
- D) quruq axborotni etkazadi.
- E) ular insonning istak - xohishiga bog‘liq bo‘ladi.

76. Fikrni mujassamlashtiruvchi, uni moddiy shaklga soluvchi manba nima?

- A) yozuv.
- B) tovushlar tizimi.
- D) til.
- E) ilm-fan.

77. O‘zbek adabiy tili asosan qaysi shevalarga asoslangan?

- A) Andijon, Toshkent, Farg‘ona.
- B) Xorazm, Toshkent.
- D) Xorazm, Surxondaryo, Farg‘ona.
- E) Fag‘ona, Buxoro.

78. Tillarning chatishuviga keskin ta’sir qiladigan, lekin etakchi tilni siqib chiqara olmaydigan hodisaning nomini ayting?

- A) substrat.
- B) superstrat.
- D) subyektiv.
- E) substropik.

79. Avgust Shleyxer fikriga zid bo‘lgan fikrni ko‘rsating?

- A) til-biologik hodisa.
- B) til-tabiiy hodisa.
- D) til-ijtimoiy hodisa.
- E) til - o‘zgarmas dogma.

80. Avgust Shleyxer asos solgan g‘oyani ifodalovchi fikrni ko‘rsating?

- A) til tirik organizm kabi tug‘iladi, yashaydi va oxiri o‘ladi.
- B) til jamiyatda paydo bo‘ladi.
- D) til - ilohiy.
- E) til- sun’iy hodisa.

81. Tovushlarning yozuvdagi ifodasi qanday ataladi?

- A) takt.
- B) harf.
- D) talaffuz.
- E) bo‘g‘in.

82. Unli va undoshlarning kelishiga qarab bo‘g‘in turlarini ayting.

- A) yopiq, ochiq, berkitilgan, berkitilmagan.
- B) berkitilgan ochiq, berkitilgan yopiq, berkitilmagan ochiq, berkitilmagan yopiq.
- D) urg‘uli, urg‘usiz.
- E) cho‘ziq, qisqa.

83. Nutqning fonetik bo‘linishi nimalardan iborat?

- A) fraza, takt, bo‘g‘in va tovush.
- B) gap, so‘z, harf.
- D) tovushlar tizimi.
- E) sodda gap, qo‘shma gap.

84. Akkomodatsiya nima?

- A) yonma-yon turgan unlilar va undoshlarning moslashuvi.
- B) tovush tushishi.
- D) tovush orttirilishi.
- E) tovush almashinuvi.

85. Assimilyatsiya nima?

- A) assimilyatsiya tovush tushishi.
- B) assimilyatsiya tovush ortirilishi.
- D) assimilyatsiya undosh tovushlarning biri ikkinchisiga o‘xshab ketishi.
- E) yonma-yon turgan unli va undoshlarning moslashuvi.

86. Singarmonizm nima?

- A) birinchi unliga keyingi unlilarning ohanglashuvi.
- B) undosh tovushlarning biri ikkinchisiga o‘xshab ketishi.
- D) tovush tushishi.
- E) tovush ortirilishi.

87. Reduktsiya nima?

- A) urg‘u tushgan unlining kuchli va cho‘zib talaffuz qilinishi.
- B) urg‘u tushmagan unlining qisqa talaffuz qilinishi.
- D) urg‘u o‘rnining ko‘chishi.
- E) urg‘uning bir turi.

88. Kompyuter lingvistikasi nima?

- A) tilshunoslikning til birliklari kelib chiqishini o‘rganuvchi sohasi
- tilshunoslikning joy nomlarini o‘rganuvchi bo‘lim.

B) leksikologiyaning o‘zaro-aloqa-aralshuvda imo- ishora, mimika nutq vaziyati kabi omillarni o‘rganuvchi soha.

D) amaliy tilshunoslikning bir bo‘limi bo‘lib, matnga kompyuter yordamida ishlov berish bilan bog‘liq vazifalarni bajaradi.

E) to‘g‘ri javob ko‘rsatilmagan.

89. Morfologik klassifikatsiyada qanday belgilarga e‘tibor beriladi?

A) tilning kelib chiqishiga ko‘ra.

B) tillarning qarindoshligiga ko‘ra.

D) tillarning o‘zaro aloqasiga ko‘ra.

E) tillarning grammatik qurilishiga ko‘ra.

90. Quyidagi ko‘rsatilgan hususiyatlardan qaysi biri frazeologik birikmalarga xos?

A) nutq jarayonida hosil qilinadi.

B) lug‘aviy birlik hisoblanadi.

D) tarkibidagi har bir mustaqil so‘z gapning ma’lum bir bo‘lagi bo‘lib keladi.

E) obrazlilik kuchli bo‘ladi, xotirada xuddi so‘zlar singari bir butun holda saqlanadi.

91. “Nasriddinovning hovlisida beminnat xizmat qiladi, bog‘-chorbog‘dan, chorvasidan xabar oladi (Nasriddinovning «xobbisi» bir juft qo‘y, o‘n-o‘n besh tovuq boqish edi)”. Qavs ichidagi gap ...

A) ajratilgan izohli bo‘lak.

B) kirish birikma.

D) kirish gap.

E) uyushiq bo‘laklar.

92. Lingvistikaning qanday turlari mavjud?

A) ichki, tashqi, dinamik, statik, sinxron, diaxron, matematik va b..

B) etimologik lingvistika.

D) etnografik lingvistika.

E) toponimik lingvistika.

93. Nutq nima?

A) tildan fikr almashuv maqsadida foydalanish jarayoni.

B) tildagi xotira.

D) sintaktik ifoda turi.

E) lingvistikaning bir bo‘limi.

94. “Adashgan it kabi Furqat qayon borgum bilolmasman” gapida so‘z ma’nosi ko‘chishining qaysi turi qo‘llangan?

A) sinekdoxa.

B) metonimiya.

- D) metafora.
- E) funksiyadoshlik .

95. *Tambur-tanbur, Manba-mamba, O‘nbesh-o‘mbesh, Sunbul-sumbul* kabi so‘zlarning talaffuzi va imlosiga taalluqli bo‘lgan qanday fonetik hodisa ro‘y bergan?

- A) tovush orttirilishi.
- B) tovush tushishi.
- D) tovush almashinishi.
- E) tovush moslashishi.

96. *Bekorchidan el bezor.* Bekor-o‘zak, -chi so‘z qo‘shimcha, bekorchi - negiz, dan - so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimcha). Ushbu tahlil tahlilning qaysi turiga kiradi?

- A) so‘z yasaliş tahlili.
- B) so‘z turkumi tahlili.
- D) etimologik tahlil.
- E) sintaktik tahlil.

97. Ko‘rsatilgan tillarning qaysi biri sun‘iy til?

- A) o‘zbek tili, rus tili.
- B) tatar tili, yapon tili.
- D) lingva, ido, oskidental, esperanto.
- E) hind tili, lotin tili.

98. Leksikologiyada qaysi so‘zlarning lug‘aviy ma‘nolari o‘rganiladi?

- A) faqat shevaga xos so‘zlarning.
- B) faqat terminlarning.
- D) tildagi barcha so‘zlarning.
- E) faqat yangi paydo bo‘lgan va eskirib qolgan so‘zlarning.

99. So‘zlarning ko‘chma ma‘nosi qaysi lug‘atda izohlanadi?

- A) ensiklopedik lug‘atda.
- B) imlo lug‘atida.
- D) frazeologik lug‘atda.
- E) izohli lug‘atda.

100. Sema nima?

- A) o‘zak morfema.
- B) ma‘no bo‘lakchalari.

- D) qo‘shimcha.
- E) ko‘chma ma’no.

101. Xalqaro tillar qaysi qatordagi javobda aks etgan?

- A) ingliz, fransuz, rus, ispan, arab, xitoy tillari.
- B) o‘zbek, usmonli turk, qozoq, qirg‘iz, ozarbayjon, rus tillari.
- D) ingliz, nemis, yapon, italyan, polyak, rus tillari.
- E) lotin, xind, eron, xitoy, rus, ingliz tillari.

102. Semema nima?

- A) leksemaning mazmun tomoni.
- B) leksemaning shakl tomoni.
- D) ko‘chma ma’no.
- E) pragmatik ma’no.

103. Qaysi qo‘shimchalar so‘zga yangi lug‘aviy ma’no beradi?

- A) old qo‘shimchalar.
- B) shakl hosil qiluvchi qo‘shimchalar.
- D) turlovchi qo‘shimchalar.
- E) to‘g‘ri javob berilmagan.

104. Sinonim so‘zlardan yasalgan juft otlar qatorini ko‘rsating.

- A) or-nomus, baxt-iqbol.
- B) hovli-joy, oyoq-qo‘l.
- D) mehr-oqibat, qut-baraka.
- E) kuch-quvvat, baxt-saodat.

105. Til birliklari qaysilar?

- A) so‘z, so‘z birikmasi, gap.
- B) fonema, morfema, leksema, model.
- D) jumla, mikro va makromatn.
- E) fonema, morfema, leksema, so‘z birikmasi.

106. O‘z so‘zlar qatorini ko‘rsating.

- A) boks, tomat, salat.
- B) baxt, aka, tom.
- D) sehrigar, bosh, og‘a.
- E) futbol, palto, vergul.

107. Eskiirib qolgan soʻzlar qatorini toping.

- A) baynalmilal, vazir, qalam.
- B) gʻor, oʻra, chuqurlik.
- D) qitʻa, charx, chigʻiriy.
- E) paranji, charx, chigʻiriy.

108. Oʻzakdosh soʻzlarni toping.

- A) taxmin, taxmon, taxminiy.
- B) koʻz, koʻzgu, koʻza.
- D) soʻzing, soʻz, soʻzim.
- E) betinim, tindi, tinch.

109. Nutq birliklari qaysilar?

- A) fonema, morfema, leksema, qolip (qurilma, model).
- B) jumla, mikro va makro matn.
- D) tovush, soʻz, soʻz birikmasi, gap (sodda va qoʻshma gap), matn.
- E) soʻz, soʻz birikmalari.

110. Metonimiya asosida maʼno koʻchgan soʻz qoʻllangan gapni toping.

- A) Mehmon kirishi bilan zal oyoqqa turadi.
- B) Bahor kelinchakdek yasanib keldi.
- D) Besh qoʻl barobar emas.
- E) Maʼnaviy barkamol inson komil inson boʻladi.

TEST SABOLLARINING JABOBLARI (KALIT)

1-B	23-A	45-A	67-D	89-E
2-B	24-A	46-A	68-D	90-E
3-A	25- B	47-D	69-D	91-A
4-A	26-A	48-D	70-D	92-A
5-A	27-A	49-A	71-B	93-A
6-E	28-B	50-A	72-D	94-D
7-A	29-A	51-E	73-A	95-E
8-B	30-D	52-E	74-E	96-A
9-A	31- B	53-E	75-A	97-D
10-A	32-E	54-B	76-D	98-D
11-A	33-A	55-E	77-A	99-E
12-E	34-D	56-E	78-B	100-B
13-B	35-A	57-A	79-D	101-A
14-A	36-A	58-B	80-A	102-A
15-A	37-D	59-B	81-B	103-E
16-A	38-A	60-E	82-B	104-A
17-B	39-A	61-E	83-A	105-B
18-B	40-B	62-D	84-A	106-B
19-D	41-E	63-B	85-D	107-E
20-A	42-E	64-D	86-A	108-D
21-E	43-E	65-A	87-A	109-B
22-A	44-B	66-E	88-A	110-A